

Ім'я Карла Еміля Францо́за (1848-1904) належить до тих імен зарубіжних авторів, які мають особливе значення для української національної свідомості. Німецькомовний письменник-просвітильник XIX ст., невтомний борець за соціальну справедливість і національні права поневолених народів Європи, полум'яний адепт культурного прогресу, захисник честі й гідності „маленької” людини, він завжди стояв в обороні бідних і знедолених. Народжений і вихований у галицько-буковинському етнічному середовищі, Француз на все життя зберіг любов і повагу до українського народу. В нарисах і репортажах його культурологічних книг „З Напів-Азії” (1876) та „Від Дону до Дунаю” (1878) з великою симпатією змальовано колоритні українські топи й образи, показано красу й багатство українських народних дум і пісень, відтворено героїчні та трагічні сторінки історії українського народу та основні етапи розвитку української літератури, осмислено унікальність особистої долі та велич поезії Тараса Шевченка. Написані з неперевершеним стилістичним блиском, культурологічні нариси К.Е.Францо́за на українську тематику й сьогодні зберігають свою безсумнівну актуальність.

Видавництво “Книги – XXI”

Карл Еміль
Француз

UCRAINICA

Карл Еміль
Француз

UCRAINICA

Культурологічні нариси

Видавництво “Книги – XXI”

UCRAINICA

Культурологічні нариси

Karl Emil Franzos

UCRAINICA

**Kulturologische
Skizzen**

*Ausgewählt, aus dem Deutschen übersetzt,
mit Vorwort und Kommentar von Petro Rychlo*

Černivci
Books – XXI
2010

Карл Еміль Француз

UCRAINICA

**Культурологічні
нарис**

*Упорядкування, переклад з німецької,
передмова й коментар Петра Рихла*

Чернівці
Книги – XXI
2010

ББК 84(4Авт)5-8Француз-46
УДК 821.112.2(436)-3Француз
Ф 843

Француз Карл Еміль

Ucrainica. Культурологічні нариси / Пер. з нім.,
передмова й коментар Петра Рихла. – Чернівці:
Книги – XXI, 2010. – 292 с.

ISBN 978-966-2147-92-6

Народжений і вихований у галицько-буковинському етнічному середовищі з відчутною українською домінантою, К. Е. Француз (1848-1904) на все життя зберіг любов і повагу до українського народу. В нарисах і репортажах його культурологічних книг „З Напів-Азії”(1876) та „Від Дону до Дунаю” (1878) з великою симпатією змальовано українські топоси й образи, показано красу й багатство українських народних дум і пісень, відтворено героїчні й трагічні сторінки історії українського народу та основні етапи розвитку української літератури, осмислено унікальність особистої долі та велич поезії Тараса Шевченка. Написані з неперевершеним стилістичним блиском, культурологічні нариси К.Е.Францоza на українську тематику й сьогодні зберігають свою безсумнівну актуальність.

ББК 84(4Авт)5-8Француз-46

Видання здійснено за фінансової підтримки

*Українсько-австрійського Центру
співробітництва з питань науки, освіти та
культури (Відень, Австрія)*

В оформленні книги використано фрагмент картини Іллі Рєпіна „Запорожці пишуть листа турецькому султану” та роботи Сергія Васильківського „Околиця” і „Кобзар-сліпець з хлопчиком-поводирем”.

© Петро Рихло, передмова, переклад, 2010
© Видавництво «Книги – XXI», 2010

Зміст

<i>Український меридіан</i>	
<i>Карла Еміля Францоа</i>	<i>7</i>

I

Ярмарковий день у Барнові	21
З Відня до Чернівців	85
Свято культури	97
В одеській гавані	127

II

Народна пісня малоросів	135
Тарас Шевченко	161
Література малоросів	183
<i>Коментар</i>	<i>245</i>

Український меридіан Карла Еміля Францоza

Ім'я Карла Еміля Францоza належить до тих імен зарубіжних авторів, які мають особливе значення для української національної свідомості. В цьому немає нічого дивного, адже життя і творчість письменника багатогранно пов'язане з Україною і, ширше, слов'янським духовним простором, що становив одну з неодмінних детермінант формування його особистості. Слов'янський світ був йому близьким з раннього дитинства. Мати письменника походила з Одеси, і та специфічна, неповторна суміш російської, української та їдишу, котра грає всіма барвами веселки в оповіданнях Ісака Бабеля, звучала в його вухах з самої колиски. В ранньому дитинстві єдиною його повірницею у рідному Чорткові була українська дівчина-нянька Мариня, котра називала його українізованим ім'ям „Мілько” й співала йому тужливих українських пісень. Навколо звучала польська мова, котрою розмовляла переважна більшість галицького містечка. Отож спочатку майбутній письменник засвоїв українську та польську. Коли ж йому привели першого партнера по дитячих іграх, який розмовляв німецькою, то він спершу не міг з ним порозумітися. Батько майбутнього письменника, повітовий лікар, був настільки шанований і популярний серед української громади, що навесні 1848 р. вона хотіла обрати його депутатом до Віденського парламенту.

16-літнім гімназистом Француз почув у 1864 р., під час однієї з вилазок на гору Цецин, розташовану поблизу Чернівців, українську народну легенду, яка настільки зворушила його, що згодом він переказав її класичними строфами. Ця юнацька поема відтворює романтичну історію про підступність і помсту: син володаря Цецинського замку зваблює вродливу дружину молодого селянина, за що невдовзі й гине від руки останнього. Водночас автор розвиває тут містичний мотив персня рано померлої графині, за яким герой даного переказу відправляється углиб гори, щоб повернути його володареві замку. Поема, яка засвідчує неабиякий

вплив німецьких романтичних балад (напр., Шиллерового „Нурця”), була опублікована в 1870 р. під назвою *У глибині гори: Легенда про Цецин (Im Berge: Sage vom Caecina)* в альманасі *Buchenblätter* з такою передмовою: „Дану легенду [...] розповіла мені влітку 1864 р. чарівно-вродлива українська дівчина на Цецинській горі. Спричинила це чарівність оповідачки чи чари самої оповіді – однак я наважився переказати її віршами, і в такій формі вона була написана п'ять років тому. Цілковито усвідомлюючи недосконалість форми та інші вади твору, я все-таки наважився опублікувати його – по-перше тому, що переказ сам по собі цікавий, а по-друге для того, аби дати імпульс до творчих переробок досі майже цілком занедбаних легенд і казок нашої вітчизни”.

Вищезгаданий альманас *Buchenblätter*, який Француз видав у 1870 р. в Чернівцях, будучи ще студентом Віденського університету, мав підзаголовок *Jahrbuch für deutsche Literaturbestrebungen in der Bukowina* (Щорічник німецьких літературних прагнень на Буковині). Виходячи з того, що Буковина – багатонаціональний край, він мав намір включити до свого альманаху представників різних етнічних груп населення, в тому числі й українців. Ще раніше його увагу привернув український поет Буковини Осип-Юрій Федькович, до якого він листовно звернувся у червні 1866 р. з проханням надати йому деякі біографічні відомості для запланованої ним історії літератури Буковини й висловив своє захоплення Федьковичевими перекладами українських пісень.

Нам невідомо достеменно, чи відповів Федькович на цього листа. Як зазначає чернівецький літературознавець Лідія Ковалець, це листовне звертання „припало на час винятково несприятливої внутрішньої налаштованості адресата”, що спершу виразилося у його роздратуванні й нехоті давати Францоу будь-які свідчення про себе¹. Однак безперечно, що згодом контакт між обома був установлений: в *Buchenblätter* опубліковано два вірші Федьковича німецькою мовою – *Сучава (Sutschawa)* та *Біля собору (Am Dom)*. Крім цього, в даному альманасі Француз опублікував свій переклад вірша Т.Г.Шевченка *Минули літа молодії* (під назвою *Erwarte nichts!*), який взагалі був одним з перших

¹ Лідія Ковалець. Листи Карла Еміля Францоza до Юрія Федьковича як портрети автора й адресата (спроба реставрації заретушованого) // Буковинський журнал. – 2009. – Ч. 1-2. – С.152.

іномовних перекладів Шевченка. Тут же були вміщені також німецькомовні твори українців Олександра Поповича, який писав під псевдонімом „Рудольф Вальдбург“, і Сидора Воробкевича – перший представлений циклом віршів *Dniester-Klänge* (Дністрові мотиви), а другий – романтичною поемою *Агнес Бернауер* (*Agnes Bernauer*).

К.Е.Француз розвинув своє літературне обдаровання досить рано. Вже під час навчання в чернівецькій німецькій гімназії він написав низку серйозних поетичних та прозових творів, серед яких можна виділити оповідання *Vin neodмінно прийде!* (*Er kommt gewiß*, 1866), *Менія, історія з дакійсько-римських часів* (*Menia, eine Geschichte aus der dakisch-römischen Zeit*, 1867), *Образ Христа* (*Das Christusbild*, 1868). Під час своїх юридичних студій у Відні та Граці молодий письменник багато публікувався в австрійських газетах та журналах. Після закінчення університету Француз повністю присвятив себе журналістиці. За завданням віденської газети *Neue Freie Presse*, регулярним співробітником якої він став у 1872 р., Француз об'їздив далекі регіони Південно-Східної Європи, Близького Сходу, Єгипту і опублікував у 1876 р. свої враження від цих поїздок в серії репортажів під назвою *З Напів-Азії* (*Aus Halb-Asien*), які зробили його ім'я відомим. Перші дві книги серії мали підзаголовки *Культурні образки з Галичини, Буковини, Південної Росії та Румунії*. (*Culturbilder aus Galizien, der Bukowina, Südrußland und Rumänien*). Одне з чільних місць тут займають нариси про життя українських селян, напр., *Повстання у Воловцях* (*Der Aufstand von Wolowce*) та *Війт із Бяли* (*Der Richter von Biala*). Француз розповідає в них про жорстоке гноблення галицьких українців австрійською бюрократією та польською шляхтою. Не без підстав наголошує Йозеф П.Стрелка, що „в своїх оповіданнях він створив незабутньо-вражаючі українські характери, кожен з яких змодельований безпосередньо за законами реальної дійсності. Особливо це стосується їхнього почуття справедливості та їхньої волелюбності, які можуть раптово і з надзвичайною силою спалахувати, коли їхня майже безмежна добродушність і терпіння піддаються надмірним випробуванням”².

² Joseph P. Strelka Eine breite Skala. Zum Bild der slavischen Menschen im Werk von Karl Emil Franzos. – In: ders. Austroslavika: Die Slaven und Österreich in ihrer literarischen Wechselwirkung. – Tübingen: Stauffenburg Verlag 1996. – S.20.

Ці слова з повним правом можна віднести до його оповідання *Повстання у Воловцях*. Після того, як сваволя польського поміщика Вінцентія стає настільки нестерпною, що, здається, вже волає до неба, українські селяни під проводом демобілізованого з цісарського війська селянського сина Федька Гавлюка, особисте щастя якого хтивий польський пан зруйнував двічі, згвалтувавши спершу одну, а відтак другу його наречену, беруть приступом замок поміщика, щоб помститися йому та його найближчим посіпакам. Щоправда, внаслідок нерішучості повсталих селян останні уникають справедливої кари, однак для Федька вже немає іншого шляху, як стати „гайдамаком” і втекти у Карпати, де він, за висловом того ж Й.П.Стрелки, як „своєрідний український Робін Гуд”, починає непримиренну боротьбу проти пригноблювачів.

Подібно до „шляхетного розбійника” Федька, протагоніст оповідання *Війт із Бяли Івон Меґеґа* також відзначається вродженою інтелігентністю та безприкладним лицарством. Його почуття справедливості розвинуто такою мірою, що він навіть допомагає у критичні моменти своїм супротивникам і довголітнім ворогам, дбаючи тільки за те, аби не постраждав у своїй чистоті принцип справедливості. Його великодушність нагадує часом благородство ідеалізованих фольклорних героїв української епічної поезії, народних казок та пісень, які з раннього дитинства знав і любив Француз.

Цих пісень співав у галицькому селі, недалеко від його рідного містечка Чорткова, старий кобзар. Українські пісні відіграють у творчості Францоza неабияку роль. У своєму оповіданні *Ярмарковий день у Барнові (Markttag in Barnow)*, яке також частково засноване на дитячих спогадах, він розповідає про старого сліпого співця, українського кобзаря, що його водить від ярмарку до ярмарку селянський хлопчик-поводир, і який співає під супровід кобзи українські народні думи. Письменник порівнює цього сліпого співця з давньогрецьким аедом Гомером, зауважуючи, що їхня суспільна функція тотожна: будити історичну пам'ять своїх народів, доносити в поетичній формі славне минуле до молодих поколінь. Француз підкреслює, що цитовані тексти, які він наводить як ілюстрації, є автентичними, що вони являють собою не що інше, як буквальні переклади з української. Нерідко письменник також називає й точне місце, де він почув ту чи іншу пісню, що ще більше посилює враження автентичності.

За своїм багатством і числом українські історичні пісні та думи можна порівняти хіба що з сербським героїчним епосом, вважає Француз, однак в українських народних піснях яскравіше виражений ліричний елемент, і за даною ознакою український фольклор не має рівних серед інших народів світу. „Кожен український селянин – це поет”, – стверджує він і згадує декілька випадків, коли прості селяни Галичини і Буковини могли цілими днями наспівувати йому народних пісень, не повторюючись жодного разу.

У своєму нарисі *Народна пісня малоросів (Das Volkslied der Kleinrussen)* з книги *Vom Don zur Donau* (1888) він порівнює козацькі думи з гуцульськими опришківськими піснями (Haidamakenlieder). Одну з таких пісень, котра оспівує видатного гуцульського ватажка Олексу Довбуша, йому не раз доводилося чути навіть далеко від Карпатських гір, у російській частині України. Популярність цієї пісні була настільки велика, що вона легко проникала через державні кордони.

Вельми поширеними серед гуцулів та австрійських галичан були також „коломийки” – веселі, дотепні пісні, часом досить в’дливі і фривольні. Як стверджували тодішні путівники, цей жанр дістав свою назву від міста Коломиї. Однак Француз, чудовий знавець слов’янських мов, для якого їхні семантичні корені були відкритими, виводить етимологію даного жанрового поняття від українського слова „коло”, стверджуючи, що коломийка була спочатку танцювальною піснею. Варто наголосити, що сучасні дослідження гуцульського фольклору підтверджують цю гіпотезу.

Дані висновки Францоza засновувалися не тільки на його художній інтуїції. Він був ознайомлений також з деякими працями російських та українських літературознавців і фольклористів, зокрема Пипіна і Костомарова, на ідеї яких він спирається у своєму нарисі, а також з відомою антологією Фрідріха Боденштедта *Поетична Україна (Poetische Ukraine, 1845)*.

Інший нарис Францоza *Література малоросів (Die Literatur der Kleinrussen)* був опублікований у другому виданні його книги *Від Дону до Дунаю (Vom Don zur Donau, 1888)*. Він має обсяг 112 сторінок і охоплює найважливіші етапи історії українського народу,

³ Dmytro Doroschenko. Die Ukraine und Deutschland. Neun Jahrhunderte deutsch-ukrainischer Beziehungen. – Munchen: Ukrainische Freie Universität 1994. – S.261.

характеризуючи період середньовічної Київської держави, татаро-монгольського іґа, литовського панування, утворення козацького стану, визвольних воєн проти поляків, постаті українських гетьманів (Богдан Хмельницький, Іван Мазепа, Іван Скоропадський та ін.). У строго хронологічному порядку цей нарис відтворює історію української літератури – від *Слова о полку Ігоревім* і *Києво-Печерського патерики* через барокову літературу XVIII століття (оди, панегірики, сатири, любовна лірика і „шкільна” драма) – аж до нової української літератури XIX століття, представлені такими іменами, як І.Котляревський, Т.Шевченко, П.Куліш, Ю.Федькович, І.Франко, І.Нечуй-Левицький, Панас Мирний, М.Старицький та ін. На думку Дмитра Дорошенка, це був „перший, написаний німецькою мовою, загальний огляд української літератури”³. Француз висловлює жаль з того приводу, що ця література, така багата образами, ідеями й формами і спроможна продемонструвати шедеври непересічної художньої вартості, залишається недоступною західному світові: „Можливо, хтось із освічених людей і знає, що Тарас Шевченко – це співець, із яким не може зрівнятися жоден інший поет слов’янського племені [...]”. Ми багато займаємося літературами поляків і росіян, і це справедливо: вони гідні наших зусиль і з кожним роком стають все гіднішими. Але про ту літературу, яка знаходиться поміж ними, ми не знаємо зовсім нічого”, – констатує австрійський письменник.

Як просвітителі і гуманісти, Француз намагається відкрити читачам німецькомовного регіону минуле і сучасне українського народу, щоб заповнити існуючі тут білі плями. Його характеристики історичної долі українців, яких він, згідно з тодішньою традицією, називає малоросами (в перекладі ця авторська особливість зберігається, оскільки вживання сучасної самоназви „українці” було б не виправданою модернізацією Французового тексту), стислі, але достовірні й науково об’єктивні. Один з лейтмотивів, який увесь час зринає і червоною ниткою проходить через його нарис, – це фатальна історична спорідненість обох слов’янських народів – велико- та малоросів. Інакше, ніж інші західні автори, які схильні затушовувати відмінність між обома етносами, він завжди наголошує на історичній, культурній та мовній самодостатності українців, котрі мають значно давнішу історію, ніж росіяни. „Численний народ малоросів, що обживав землі від Карпатських схилів до степових просторів потойбіч Дону, був колись таким духовно активним, політично могутнім і сповненим

військової сили, що з ним не могло рівнятися жодне інше слов'янське плем'я. Вже за тих далеких часів, коли на території нинішньої Росії почали проявлятися перші ознаки державного життя, малороси вважалися провідниками у війні й мирі, а їхнє найпотужніше місто, Київ, було, принаймні в національній свідомості, центром всієї Русі”.

Француз наголошує на особливій ролі українців в історії східного слов'янства, їхній геополітичній та культурній місії в Європі, коли пише: „У тих випадках, коли справа доходила до якихось спільних акцій, – завойовницького походу на Захід чи Південь, визвольної боротьби проти наступаючих зі сходу монголів, – малоросам відводилася головна роль. Так само беззаперечною була їхня перевага в духовній сфері. Саме вони принесли Півночі та Сходові християнство; у їхньому середовищі розквітли, під благотворним впливом нового вчення, під оживляючим подихом нестримної історії, епос та літописання; невдовзі до них долучилися церковна риторика і легенди. *Слово про Ігорів похід, Несторів літопис, Києво-Печерський патерик*, проповіді Кирила Туровського – це пам'ятки малоруської мови, які насліджені неприборканою, свіжою силою і природною наївністю”. До речі, більшість русистів і сьогодні традиційно зараховує згадані вище твори винятково до російської літератури.

Француза обурювала лицемірна імперська політика російського самодержавства стосовно України. „Московська політика, спрямована проти Малоросії, політика послідовної зневаги, не має ніякого морального виправдання”, – вважає він. З осудом говорить він про ті підступні методи російських царів, які мали на меті дедалі більше закабалення українців: введення кріпацтва, відміну історичної автономії, знищення Запорозького козацтва, оголошення української мови зіпсутим полонізмами діалектом російської, невпинне перекачування українського інтелектуального потенціалу в Росію, анексію української літератури й культури, русифікацію Києво-Могилянської академії і, нарешті, заборону друкування українських книжок. „Жоден інший народ не перебував на початку 19 ст. у гіршому становищі, ніж малороси”, – констатує Француз. Але водночас він переконаний, що ні українську націю, ні українську літературу неможливо задушити. „Що сильніший гніт, то сильніший спротив [...] Малороси ніколи не забудуть, про що їм співав Шевченко і в чому полягає слава їхньої нації. Пригнічені поляками в Галичині, великоросами – в

царській Росії, вони все-таки зберігають свою етнічну природу, свою народну поезію, свою літературу. Вони скоряються, але все-таки опираються, і воістину жоден ураган неспроможний коли-небудь змести їх з лиця землі”.

Особливий інтерес викликала у Францоza людська доля і поетична творчість великого українського поета Т.Г.Шевченка. Він присвятив йому кілька нарисів та есе: *Малороси та їхній співець (Die Kleinrussen und ihr Sänger)*, *Тарас Шевченко (Taras Schewtschenko)* та ін., в яких підхоплює думки та ідеї, які вже були частково порушені в *Літературі малоросів*. Тут він розвиває їх далі, сконцентрувавши свою увагу насамперед на житті й творчості найбільшого українського поета.

Так, в нарисі *Малороси та їхній співець* із книги *Від Дону до Дунаю (Vom Don zur Donau. Neue Kulturbilder aus Halbasien, 1878)* він говорить про те, що нещаслива історична доля українців є результатом їхнього фатального географічного сусідства. „Хлібороби й воїни водночас, малороси були грозою своїх сусідів: поляків та московитів. Однак це сусідство поступово стало причиною їхнього занепаду. [...] Із вільних воїнів вони зробилися вільними селянами, відтак підданими і, зрештою, хоч і вельми повільно, терплячими кріпаками...”.

Тривала польська гегемонія, як і великоросійське панування в Україні, залишили по собі спустошливі історичні наслідки. Це стосується соціальних, політичних та економічних аспектів життя українців, проте особливо тяжкі втрати відчутні у духовній сфері. Тут робилися спроби зруйнувати живу душу народу, відібрати у нього мову, „яка насправді є найчистішим і наймелодійнішим слов'янським говором”. Українську мову, цей найправдивіший і найкоштовніший клейнод народу, протягом століть піддавали остракізмові, висміювали, принижували і забороняли. Австрійський письменник, який написав на своєму прапорі гасло боротьби „проти пригноблювачів – за пригноблених”, говорить натомість про українців з найбільшою повагою. Він захоплюється їхньою витривалістю і несахитністю, оскільки вони за найважчих обставин не втратили своїх етнічних особливостей і своєї самобутньої культурної сутності. В цьому захопленні він навіть підносить українців понад іншими слов'янськими народами, підкреслюючи їхній природний нахил до мистецтва, їхню наївність і добродушність, їхню жадобу знань: „За природними здібностями, – пише Француз, – за величчю духу й душі українець займає серед слов'янських

народів видатне, ба навіть почесне місце. Він, син уярмленого народу, позбавлений водночас і деяких вад слов'янина: він не є ані боягузливим, ані підступним. Незбагненним, навіть феноменальним можна назвати його прагнення до знань, перед книгами і вченими він відчуває майже священний трепет”.

Ці властивості українців знайшли в особі Тараса Шевченка своє найвище втілення, вважає австрійський письменник. Жоден інший поет світової літератури не розумів так добре найглибшої сутності свого народу, його соціальних сподівань і моральних ідеалів, як Шевченко. „Він не тільки геній сам по собі, в ньому водночас втілений поетичний геній малоросів. Його муза поєднує всі характерні риси цієї літератури; хто характеризує його, той дає водночас і загальну характеристику поетичних прагнень його народу”, – стверджує письменник.

Творчість Шевченка австрійський автор називає „ушляхетненою, поглибленою народною поезією”, сублімацією і синтезом творів тисяч анонімних поетів, безіменних кобзарів. Водночас він підкреслює універсальність обдарування Шевченка, який залишається неперевершеним як у політичній поезії, так і в ідилічній, пейзажній та любовній ліриці, як у соціальних жанрових картинах, так і в історичному епосі. Він аналізує його поеми *Утоплена*, *Лілея*, *Тарасова ніч*, *Гайдамаки* та ін. і говорить про їх „незрівнянну пластичну силу”. Деякі фактографічні помилки, яких припускається Француз при зображенні стражденного життєвого шляху Шевченка і які були, очевидно, спричинені браком автентичної інформації (так, напр., він помилково вважає поему *Кавказ* приводом до арешту й заслання поета, епістолу *І мертвим, і живим, і ненародженим...* (1845) характеризує як його „лебедину пісню”, а днем смерті Шевченка називає 16-е лютого 1861 р.), не применшують значення цього сповненого непідробного почуття і пристрасного співчуття гімну на честь великого українського поета.

Опублікований у другому виданні книги *Від Дону до Дунаю* (1888) нарис *Тарас Шевченко* є розширеним варіантом статті *Малороси та їхній співець*. З огляду на долю поета, Француз убачає у фігурі Шевченка типового представника свого народу і свого часу: „Його життєвий шлях, – пише він, – є з більшими чи меншими варіаціями шляхом усіх малоросійських поетів, хіба з тою відмінністю, що великий Тарас більше прагнув, більше страждав і більше створив, ніж його поетичні побратими”. Тут Француз докладніше торкається біографічних моментів, показуючи життєвий шлях Шевченка як

шлях страждань, на якому було безліч тортур – починаючи з дитинства, коли малого Тараса били його мачуха, п'яні дяки і жорстокий поміщик Енгельгардт – аж до страшного десятиліття найстрогішої фізичної й психічної муштри простим солдатом в Оренбурзі, на Кос-Аралі і в Новопетровській фортеці. „Це біографія, яка нагадує роман, – вважає австрійський письменник, – але вона не веде героя з темряви до світла, а з темряви в темряву і написана кров'ю серця шляхетної, великої людини”.

Вже цих неймовірних людських страждань Шевченка вистачило б, аби бачити в ньому свого роду мученика, життя якого можна порівнювати з життям великих християнських аскетів. Проте його істинне значення для нащадків лежить в іншій площині – в його поетичному та мистецькому зверненні. Тут Шевченко піднявся на ту висоту, з якої його вже ніхто й ніколи не зможе скинути. „В особі Тараса Шевченка, – стверджує Француз, – був повільно замордований не тільки найбільший співець свого народу, але й поет найвищої, абсолютної естетичної проби”. Коли він писав ці рядки, Шевченко був ще майже невідомий на Заході, в той час не існувало ще перекладів його віршів, за винятком невеличкої книжечки Георг'я Обріста, яка з'явилася 1870 року в Чернівцях. Можна з повним правом стверджувати, що Француз був одним з найбільш ранніх adeptів Шевченка в Західній Європі, який ще в 70-ті роки 19 ст. чимало зробив для популяризації його імені й творчості поза межами України.

Неабияк переймався Француз долею українських селян Галичини, „занедбаних державою, утискуваних іншими соціальними верствами, неосвічених і забобонних, але добродушних і людяних”. Їм він присвятив не тільки низку оповідань, але й свій роман *Боротьба за право* (*Ein Kampf ums Recht*, 1881). Цей роман показує боротьбу галицьких селян з польським поміщиком за шматок громадської землі, боротьбу, очолювану сільським старостою Тарасом Бараболею (ім'я протагоніста, очевидно, утворене під впливом повісті М.Гоголя *Тарас Бульба*), який стає бунтарем і державним злочинцем після того, як не знаходить законним шляхом ніякої підтримки й захисту ні в столиці краю Львові, ні при цісарському дворі у Відні. „Француз, – вважає німецький літературознавець Дітер Кесслер, – вдається до гайдамацького сюжету, який був йому відомий з Шевченкового епосу, Гоголівського *Тараса Бульби* (німецький переклад з'явився в 1846 р.) та з живої народної традиції, однак він звертає увагу на те,

щоб не ставити знак рівності між гайдаком і розбійником, а щоб явити гайдака Бараболю як шляхетного й справедливого, тому в народі його називають „бравим старостою” і „великим месником”⁴.

Подібно до шиллерівського Карла Моора, гуцульському ватажкові не вдається утримати народний гнів у межах тих юридичних та моральних принципів, які він сам сповідує: всупереч його волі нерідко порушується закон, чиниться сваволя і злочини, які не можуть бути виправдані високими цілями. У фіналі роману герой капітулює перед владою. Однак його смерть була марна – землю таки повертають селянам.

Трагічна доля Тараса Бараболи, цього галицького Міхаеля Кольгааза (герой однойменної повісті Генріха фон Клайста), надихнула свого часу австрійську оповідачку Марію фон Ебнер-Ешенбах на створення роману *Якоб Шеля* (1883) і дала згодом матеріал для драми українського письменника Михайла Старицького *Юрко Довбиш* (1889). Старицький використав лише сюжетну канву роману Францоza, запозичив час і місце дії, соціальний аспект конфлікту, однак самостійно розвинув драматичну колізію з новою констеляцією фігур. Відчутної трансформації зазнав у його інсценізації протагоніст. Письменник змінив ім'я свого героя, назвавши його Юрком Довбишем. Цією зміною автор хотів викликати асоціації з історичною постаттю Олекси Довбуша. Однак він не мав на меті повністю ідентифікувати з ним свого персонажа. Так автор зберіг для себе відносну свободу, убезпечив себе від необхідності строго йти за історичною біографією ватажка опришків. Для нас у даному контексті цікавий сам факт творчого перегуку Старицького із Французом. В 1952 р. австрійський письменник Оскар Маурус Фонтана здійснив переробку цього твору Францоza під назвою *Чорний хрест посеред ниви* (*Das schwarze Kreuz am Acker*).

Роман Францоza декілька разів перекладався українською та російською мовами. Перший український переклад Михайла Атаманюка під назвою *Боротьба за право* з'явився в Чернівцях у 1910 році в серії „Народна бібліотека” і був перекладений з російської. Цікаво, що ілюстрації до цього видання здійснив

⁴ Dieter Kessler. Ich bin vielleicht kein genügend moderner Mensch. Notizen zu Karl Emil Franzos (1848-1904). – München: Verlag des südostdeutschen Kulturwerks 1984. – S.23.

відомий галицький художник Осип Курилас. Через три роки (1913) в Києві з'явився новий переклад М.Загірної під тою ж назвою. В 1925 році харківське видавництво „Пролетарий” видало цей роман у російському перекладі під назвою *Крестьянин и император*. А одне з московських видавництв випустило в 1923 р. даний твір під назвою *Мститель*. Два видання витримав уже й новий переклад роману, здійснений свого часу Леонідом Горлачем і Борисом Савченком (Ужгород, 1976, 1982). Останнє видання включає в себе також оповідання *Німий (Der Stumme)* та *Бунт у Воловцях (Der Aufsatand von Wolowce)* в перекладі Б.Савченка і доповнене змістовною післямовою Дмитра Наливайка „К.Е.Француз і його роман *За правду*”.

Для рецепції творчої спадщини К.Е.Францоza в східно-слов'янському світі цікавий також той факт, що його роман *Блазень (Pojaz)* з'явився спочатку не в оригіналі, а в російському перекладі під назвою *Сандер Глаттейз* у петербурзькому місячнику „Восход”. В 1932 р. одеське видавництво „Культура и труд” почало видавати багатотомне зібрання вибраних творів Францоza. Щоправда, у світ вийшов – наскільки нам відомо – лише перший том *Эстерка Регина. Рассказы*.

Українською мовою перекладалися також окремі вірші Францоza. Вони належать перу львів'янина Маркіяна Нагірного, який свого часу захистив дисертацію про Францоza й написав про нього низку цікавих аналітичних статей. Чимало зробив для популяризації австрійського письменника й чернівецький дослідник Фрідріх Табак, який у своїх розвідках 60-х років минулого століття розкрив мультикультурну природу його творчості.

Освоєння творчої спадщини Францоza є одним із „боргових” зобов'язань вітчизняного літературознавства. Гадаю, що вже давно настала пора відкрити нашому читачеві його нариси з історії української літератури, оскільки в них виражені думки та ідеї, які й сьогодні мають неабияку актуальність для політичної й культурної ситуації в Україні. Прихильне, нерідко навіть любовне ставлення Францоza до української мови, історії й культури, його заслуги в захисті й популяризації нашої літератури на світових теренах забезпечили йому почесне місце у вдячній пам'яті багатьох поколінь українців. Дана книга є спробою хоча б частково віддати йому належну шану.

Петро Рихло

ЯРМАРКОВИЙ ДЕНЬ У БАРНОВІ

Надворі сіра-сіра рань, десь посередині між днем і ніччю, близько третьої години. У селі все ще спить, і степ, що розлився навкруги, безкрайній степ, також лежить без єдиного звуку чи поруху. Ніхто не блукає вузькими стежками, що петляють по пожухлій траві, поміж кущів ялівцю, і слава богу: у цій мертвій тиші, в цьому примарному світлі це було б надто непевне блукання. Тому що сонце ще не прокинулось, лише на сході починають братися лагідним тихим пурпуром шпичаки хмар, що темно зависли поміж землею і небом. Однак це надто мала втіха супроти безкрайньої сірості, настільки непримітна, немов чиясь добра рука, що скромно кладе на край савана троянду. Невідомо, звідки сочиться це сіре світло, адже сонце ще не зійшло, а зорі вже погасли, любі зорі, що дають нам розраду, символи милосердя. Бо вони є сяйливими сльозами, які Господь проливає над стражданнями нещасних людей, а позаяк на світі так багато страждань, то на небі іскриться так багато зір. Так, принаймні, вважають люди з великої рівнини, і вони певні того, що число зір увесь час зростає. Тому що Господь, кажуть вони, не може допомогти людям, отож він, немовби вибачаючись перед ними, запалює вічним блиском свої сльози, на знак того, що всі земні жалі розривають йому серце. Трохи дивний світогляд – панотець навіть вважає, що вельми недалекий, і щонеділі проповідує у дерев'яній церкві, що все це, мовляв, неправда, що любий Господь так само сильний, як і перше, а надто Син Божий є всемогутнім паном у розповні сил. Люди кивають на це й хрестяться, проте відтак вони перешіптуються між собою: „Як і перше? Зір так багато; напевне, він і раніше не був таким всемогутнім!” Тому що ці люди мають свою власну релігію, у якій немає ніяких панотців – ця релігія, як і вони самі, є дитям великої рівнини й притаманна їй споконвіку, як, наприклад, степовий туман, і той, хто по-

справжньому заглянув в обличчя цієї рівнини, в невимовно сумне, невимовно безмежне обличчя, той розуміє цю релігію, він ніде й ніколи не звільниться від неї до кінця своїх днів...

Надворі похмура, сіра рань: усе ще спить. Лише двоє веселунів уже прокинулися, і щойно вони починають свою радісну гру, як поступово розбуджують нею усіх інших. Це вранішня зоря і вранішній вітер. Вранішня зоря весело підморгує, а вітер – він наближається повільно й тихо, як той, хто ще не стер до кінця солодкого сну зі своїх повік. Але відтак він збирається з духом і весело летить понад степом, і присвистує собі при цьому – свіжий, жвавий молодець. У сонних ставків і степових чагарів він зриває нічні покривала, під якими вони спочивали, – сизі тумани. Так він підмітає рівнину, і ось вона лежить у холодному сірому саяві. Тихо здригаються кущі, зненацька вирвані зі сну. Однак вітрові це байдуже, і раптом він вже у селі, колише дерева й висвистує горобцям крізь пір'я, а старим шляхетним півням крізь гребінь, так що зненацька виникає велике цвірінкання й кукурікання. Все це розбуджує собак, і корови у хлівах піднімають голови й вітають новий день тривалим, меланхолійним риканням. Тихе село раптом починає гомоніти сотнями голосів, і все це будить, зрештою, і людей.

Проте перший, хто з'являється тут, розбуджений не ними – його підняла вранішня зоря. Вона так довго й весело підморгувала йому крізь вікно, аж поки наймит не прокинувся і, ще геть заспаний, вийшов на подвір'я. Він ліниво потягується, однак при цьому на його обличчі з'являється дивна усмішка. „Гм, ага!” – тихо мовить він сам до себе, а відтак звертається до того веселуна, що блимає вгорі: „Моргай собі, скільки хочеш, ти ж усе одно нікому нічого не розповіси!” Це начебто й правда, зоря не розповість про це попові, але часом трапляється, що вельмишановний панотець довідується про це через кілька місяців, – він і ціле село. Словом, часом таке трапляється, і тому наш добрий наймит посміхається трохи знічено й задумливо повторює своє протяжне „Гм, ага!”

А відтак наш невтомний Василь знову береться до роботи. Спершу він кличе до себе величезного кудлатого вовкодава й садить його на ланцюг. Це треба зробити насамперед, тому що ці подільські собаки – надзвичайно люті пси, супроти них навіть ті, що привезені з Босфору, – ніжні ягнята. Вони є єдиними

сторожами приватного майна в русинських селах, так що часто на дверях селянських хат навіть немає замків. Але що стосується інституту нічних сторожів, то в місті, себто в Барнові, цю функцію зазвичай виконують два літні чоловіки, які щоночі задають хropaка не у власних постелях, а сопуть собі посеред базарного майдану, і за цей міцний, солодкий сон просто неба навіть отримують від своїх співгородян невеличку річну ренту, однак у селах такої посади не передбачено. У Східній Галичині це зайве, тут частіше можна почути про п'яну бійку, поранення чи навіть убивство, ніж про боягузливу крадіжку. На Заході, за Пшемишлем, аж до самого Кракова, де живуть мазури, все якраз навпаки. Життя тут більш захищене але тим суворіший небезпеці піддається все, що знаходиться на подвір'ї, особливо те, що можна легко забрати з собою. Собаки там також належать до іншої раси, це маленькі худі брехунці, які багато гавкають, проте зовсім не кусають. Натомість наші пси у Східній Галичині – зовсім іншої породи, вони рідко коли виляють хвостами, але горе тому, хто потрапить їм у зуби. Тому русин дуже любить і плекає своїх собак і зазвичай дає їм найсоковитіші імена, наприклад, „Лях” або „Москаль”. Це дещо незвичні собачі клички, позаяк „Лях” має на увазі поляка, а „Москаль” – московита, себто великороса. Дивні імена! Так у найнепримітнішому тут розряджається глуха, безсила, багатовікова лють жорстоко гнобленого народу, й загалом це не лише доволі дивна, але й вельми сумна історія – історія собачих імен у Східній Галичині!

Посадивши чорного, вгодованого „Ляха” на ланцюг, наш Василь також став геть сумним, проте не з жалю за своїм народом. Просто йому спало на думку, що він не лише наймит Олексі Нудака, але й цісарсько-королівський піхотинець у Нассау, і що восени він знову має бути призваний на „вербицирку” до Тернополя і що ніколи не знаєш, які несподіванки можуть чекати на відпусника, коли він через рік знову повернеться до свого села. Бо в Тернополі живе пан військовий радник, а в Тлустому вдова пані докторова, і в радника служить одна нянька, а у вдови одна кухарка. „Гм, ага!” – каже про себе, зітхаючи, бідний Василь – „на обох цих жінках я мусив би, власне, оженитися!”

І так зітхаючи йде він через подвір'я до хлівів, до своїх вихованців, волів і коней. Та раптом зупиняється, як вкопаний, і

його лице просвітлюється: молода, свіжа, засмагла служниця саме вийшла з хати і прямує тим же шляхом. Це Ксеня, дуже солідна подільська красуня, що важить не менше ста кілограмів. Але щойно вона помічає Василя, як починає нерішуче й мило дріботіти, і густий рум'янець заливає їй щоки. А, може, це відблиск пурпурової вранішньої зорі, яка саме пускає свої перші стріли на рівнину?

„Доброго ранку”, – гукає до неї Василь. – „Що тобі привезти сьогодні з ярмарку?”

„Хто питає, той не дарує” – чути насмішковату відповідь, після чого ніжна красуня йде до корівника, легким кроком, так що аж земля під нею тихо двигить.

Наш Василь корчить лукаву міну, бурмоче про себе щось веселе, від чого аж самому робиться смішно, і йде по тому до своїх коней. Він чистить їх скребницею, в той час як Ксеня доїть корів, проте розмова між ними продовжується через стінку, щоправда, не словами, а піснями.

У цю мить Василя саме вколов овес, і він починає:

Стережися не старих відьом,
Стережися молодих:
Та, що хоче мене спокусити,
Вистрибнула прямисінько з пекла!

Подібної вірності я не знайду ніде,
Скільки б не мандрував світом:
Гей – в ту мить, коли вона цілує мене,
Вона не цілуватиме іншого!¹

Гнівно ставить Ксеня відро на землю і вже збирається заспівати у відповідь доволі несмішливу пісню. Але їй вчасно спадає на думку, що сьогодні базарний день і що часом дарує навіть той, хто перед цим спитав, що їй подарувати. Тому вона опановує себе й наспівує на гарний, м'який мотив:

¹ Ця, як і наступні пісні, є буквральними перекладами з малоруської (русинської) мови. З огляду на мету моїх праць, прошу читачів бути поблажливими, коли при перекладі заради точності я жертвую красою форми (прим. автора)

Мого вродливого, сильного милого
Я не чарувала,
Його любов спалахнула
Так же природно, як росте квітка.

Вона пробивається з чорної землі,
Яскрава й прекрасна,
І хоч я лише бідна служниця,
Та він мене все ж кохає!

О ви, мешканці Заходу, – ця Ксеня всього-на-всього лише гладка корівниця, я не вимагаю, щоб вона видавалася вам поетичнішою, ніж та, якою вона є насправді. Однак я прошу вас вдуматися у зміст пісні, яку вона проспівала й відтак запитати себе, чи не заслуговує народна душа, з якої проростають такі запашні квіти, вашої уваги й поваги?!

Але тим самим Ксеня підняла настрій своєму Василеві, щоб він міг зрозуміти іншу пісню, яку вона співає йому з особливим притиском:

Гойя-гой! Гойя-гой!
Гойя-гой! Я таки вродлива!
Хто піде заради мене на ярмарок?
Хто купить мені жовті чобітки
І коралів низку –
І перстеник у жида,
І хустиночку в крамниці?
Гойя-гой! Я таки вродлива,
Хто піде заради мене на ярмарок?
Гойя-гой! Гойя-гой! Гойя-го-о-о-й!

Однак лише народна пісня така ненаситна, наша добра Ксеня була б щаслива, якби отримала ввечері бодай щось із цих жаданих речей...!

Таку роботу й такі перемовини можна спостерігати в цю ранню годину не тільки на подвір'ї Олекси Нудака, але й у цілім селі, скажімо, в нашім добрім селі Бяла біля Барнова в Східній Галичині. Тому що вже далеко за четверту, сонце й люди давно прокинулись, обидва процеси відбулися

поступово, однак, чому легко повірити, перше було кращим, ніж останнє.

Мільйони людей ідуть паломниками в гори, щоб побачити, як народжується день, і все це, безперечно, чудово й варте затрачених зусиль. Однак і на великій рівнині о цій порі можна побачити невимовну розкіш барв. Спершу все сіре, лише далеко на Сході видніється рожево-червона смужка. Але вітер, нестримний веселун, здійснивши всю роботу на землі, злітає увись, усе вище й вище, аж поки не наштовхується на сіру стелю неба й починає свою гру з нею, наче той неприборканий хлопець, якому до рук потрапило тонке сукно. Спочатку він просвердлює отвори у стелі, згодом розриває її на великі шматки, а відтак на дедалі менші, і ось обривки хмар уже валяються навкруги, розкидані по небу. Крізь них видніється дзвін неба, проте його похмура блакить видається чорнотою, і на землі на якусь мить стає також темніше, ніж у найраннішу рань: лінії робляться ще гострішими й чіткішими. Проте утішитель уже близько. Тому що за тою пеленою хмар на сході, яку пощадив навіть зухвалий вітер, дедалі сильніше тремтить рожеве сяйво, яке забарвлюється все густіше й зрештою перетворюється на тліючий, жевріючий пурпур, особливо в ядрі, так що та хмара стає мовби величезною стопелюстковою трояндою: у самому серці листки пурпурові, а відтак тим блідіші, чим далі наближаються до краю. Відблиск велетенської квітки пливе понад землею і небом, проте це ще не ріка світла, а лише ніжна роса, яка тремтить на темних чорних пелюстках і поступово набухає, щоб нарешті злитися з ними у єдиному кольоровому тоні.

Тут можна побачити дивовижні барви, які при сході сонця у горах заледве помітні, позаяк там усе приходить набагато раптовіше й кожен перехід триває надто швидко. Але на рівнині все це можна чітко бачити, як небо кілька хвилин залишається чудесно зеленим, у той час, як на землі панує м'яка, тьмяна синь, що хвилями розчиняє всі гострі лінії. Проте стопелюсткова троянда стає дедалі розкішнішою, її пелюстки розростаються, і навіть найблідіші з них робляться пурпуровими. Їхній відблиск також наростає і стає могутнім потоком, який поглинає собою кожну іншу барву, і земля й небо стають червоними-червоними! Чудове, могутнє і все-таки ніжне полум'я палає через увесь

світовий простір, і найглибша тиша розлілята у природі, немовби вона очікує одкровення. Та раптом у повітрі виникає якийсь шум, дерева схиляють свої голови, кущі здригаються, на небі вмирає остання зірка, на сході розсипаються тисячі іскор, велетенська квітка розпадається, і врешті-решт виглядає сонце, молоде, горде, прекрасне сонце!

З людьми все інакше. Поділля – це вологий край. Наші селяни п'ють охоче й багато води, але тільки тоді, коли вона горюча. Тому вони уподібнюються сонцю лише тою мірою, якою й воно йде на спочинок з червоно розпеченим обличчям, проте на ранок це обличчя сіре з похмілля. Важко вставати, коли напередодні лягаєш спати добряче напідпитку, і тому в процесі прокидання людей із Бяли можна виділити більше стадій та нюансів, ніж у процесі прокидання сонця. Проте не слід розповідати геть усе, часом варто залишити читачеві задоволення й самому домалювати собі щось приємне. Натяком нехай тут послужить лише те, що це прокидання не у всі дні тижня відбувається з такими труднощами. В неділю селянин встає легко, позаяк напередодні він ліг спати тверезим, і всі зваби дня спокусливо махають йому навстріч: проповідь, танці, горілка. В понеділок він не встає, адже після подільського недільного сп'яніння потрібно як слід виспатися. У вівторок він встає дуже рано, оскільки це базарний день, проте вельми неохоче, позаяк у голові ще сильно шумить, хай навіть лише від свинцево-важкого сну попереднього дня. В середу він взагалі не піднімається, позаяк повинен відіспатися після похмілля базарного дня. У четвер, п'ятницю й суботу йому несолодко, бо в ці три дні треба працювати. Між іншим, такий розпорядок тижня тільки в старанних, гречних господарів. У всіх інших щоденно – неділя й базарний день. Це означає, що вони напиваються то в селі, то в Барнові. „Горілка”, – як співається в одній русинській пісні, –

Горілка солодка, горілка добра,
Горілка дає нам силу й веселу відвагу.
І коли порожніе останнє барило,
Тоді відразу з'являється біс!

Ах! У Галичині є ще чимало повних барил з горілкою, а в кожному селі стоять по три шинки, однак диявол вже тут як тут і повільно доводить цей славний, здоровий народ до погибелі. З часом з'являються дедалі більше чортів, з кожної діжки вилазить один, і всі ми, що так дуже любимо нашу бідну знедолену вітчизну, мусимо дивитися, як він творить свої діла й не можемо нічим зарадити. Тому що супроти цього чорта може допомогти лише один бог, не попівський бог, а той, який дрімає у грудях кожної людини: усвідомлення людської гідності. Однак ніхто не бажає розбудити цього бога – ні польський шляхтич, ні польський чиновник, навпаки, вони оглушили цього бога і, можливо, назавжди отруїли і вбили його. Це було злочином, і колись настане день, коли цей злочин страшно, жажливо помститься їм. Настане день – бо де ж каяття, де рятунок?! Ах, це велике горе...!

Отож у вівторок у Барнові базарний день, вельми мудрий винахід начальства, позаяк інакше не можна було б мати підряд і трьох робочих днів. Місто знаходиться у двох годинах ходу, проте перед цим потрібно обійти господарство, тому в цей день вже близько четвертої ранку все село на ногах. В тому числі й Мошко Вельзергайм, шинкар, який готується до прийому гостей. Із діжки найгіршої сивухи він наповнює пляшки до половини, а наповнення іншої половини припадає на домашній колодязь. І щоб усе це приховати, він додає туди краплю вітріолу. Можливо, ще й якоїсь іншої пекельної води. Якби докладно описати той напій, який тече через подільські горлянки, то декому зі слабонервних мешканців Заходу волосся стало би дибки. Мошко Вельзергайм не вважає це обманом, по-перше, тому що він ще ніколи не був за це покараний, по-друге, тому що польський дворянин, власник пропінації, через неймовірно високу орендну плату буквально змушує його до такої нечесності. Коли ж усе-таки часом про це заходить мова, то малий Мошко дуже хитро примружує свої оченята, проте він не виголошує довгої патетичної промови, щоб виразити свій глибокий патріотичний біль і своє моральне обурення цією бідою краю. Натомість подільський дворянин робитиме це, і доки він сидить у ландтазі чи рейхсраті, то виголошуватиме цю ефектну промову. Єврей є „падлюкою”, „обманщиком”, „кліщем на нашому тілі”, зате високородний пан фон Брутус – достойним чоловіком...!

Лише на подвір'ї панотця ще тихо, хоча в усіх інших господарствах вже панує жвавий рух. Олекса Нудак також з'явився на своєму подвір'ї і віддає накази своїм верескливим голосом. Худенький чоловічок із дивно скроєним обличчям, яке виглядає так, немовби якась невміла дитяча рука вирізала його з картону. А його дружина Мариня – статна, вродлива, червонощока селянка, яка перевищує його зростом на цілу голову. Але все одно Олекса є господарем, а на своєму подвір'ї він повноправніший правитель, ніж цар у Москві, і кожної суботи, повертаючись п'яним додому, він вимальовує це своїй дружині кривавими смугами на тілі. Для цього не обов'язково потрібен якийсь особливий привід. Цього просто вимагає домашній розпорядок.

А сьогодні домашній порядок заведений таким чином, що він тримає в руці величезний канчук і розсипає навколо себе страшні прокльони, хоча й без того все йде як по маслу. Наш Олекса – заможний селянин, в перекладі на східногалицьку мову це означає – на жаль! – що справи його вже похитнулися й починають занепадати. Він може ще утримувати трьох наймитів і трьох наймичок, він ще має корів і волів у хлівах, коней і овець, курей і гусей. „Гей, Ганусе! – верещить Олекса. – Ти виженеш сьогодні худобу й гусей на пасовище, і горе тобі, коли я повернуся й недорахуюся хоча б одного гусеняти!” Ганнуса – наймолодша наймичка, пастушка, і цей наказ є цілком зайвим, адже вона щодня робить одне й те ж і щодня чує ту ж саму погрозу, за винятком понеділка й середи, позаяк тоді пан господар спить з похмілля. Крім того, цей Олекса є геть нелогічним типом, бо ж коли не вистачає гусеняти, то не вистачає й гуски. Навіть на Поділлі, яким би незвичним не був цей край, ще ніхто не бачив гуски без гусенят. „Гей, Касю! – верещить відтак Олекса на другу наймичку, – ти зараз звариш нам на дорогу мамалиги² і покладеш у мішок також бринзи й сала. А відтак стерегтимеш дім, дотчеш полотно мені на сорочку і дочистиш до кінця кукурудзу. Потім глянеш, чи не потрапили в

² „Мамалига” – густа кукурудзяна каша, подібна до поленти в Ломбардії, „бринза” – гострий овечий сир. Перше слово румунського, друге – русинського походження, сьогодні вживаються в обох мовах (прим. автора).

коморі до мишоловки якийсь пацюк або миша, але перед тим, як ітимеш до комори, зав'яжи собі голову хусткою, а то спалиш мені увесь маєток!" Цей жарт заснований на тому, що Кася має руде волосся, і те, що строгий Олекса дозволяє собі такий жарт з наймичкою, знову-таки має свою причину в тому, що – гм! не слід жонатому чоловікові легковажно робити безпідставні закиди! І нарешті Олекса звертається до нашої Ксені: „Поквапся, умийся й одягни свого кожуха! Ти поїдеш з нами на базар. Я беру тебе з собою заради овець, думаю продати з дюжину. Приберися гарненько, щоб було видно, в кого ти служиш! Чого ти так боязко дивишся на мене? Не бійся, тебе я не продам, хоча ти й найгладша корова на Поділлі.”

А відтак свої накази отримують наймити. Гаврило має піти до поміщика в Зюганці, пана Васильковського, й працювати там цілий день. Це не панщина, Боже борони! Вона скасована в 1848 році, і все ж! Можливо, історія зі старою панщиною була дещо відраднішою, ніж ця. Пан Васильковський є польським дворянином зі стародавнього роду, який має також стародавні борги. Між іншим, до них долучилося вже й чимало нових. Коли він успадкував маєток, то йому не належала там жодна соломинка, навіть шнурки на його чамарі належали жидові. А при шляхетному дворі була милостива пані, покоївка й камердинер, проте жодного наймита. Земля не оброблялася. Частково до цих боргів спричинилися славні предки, а частково й сам пан онук у свої молоді роки. Однак пан Генрик Васильковський був хитрим чоловіком, і його тісні зв'язки з євреями-лихварями не залишилися без наслідків. Скажімо, шляхетний пан позичав собі сто гульденів під п'ятдесят процентів, проте відтак він позичав їх іншим під тисячу відсотків. Під тисячу – це звучить неймовірно, але послухайте далі! Якщо хтось із селян був у скруті, то він приходив до нього й позичав йому п'ять гульденів. Я роблю це від чистого серця – запевняв він – я не беру ні векселя, ні процентів. Я роблю це лише тому, позаяк благородний шляхтич ще й сьогодні повинен бути за батька для своїх селян, як це було в старі добрі часи. Але за це ти маєш допомагати й мені, як син батькові, як брат братові. Посилай до мене, доки ти будеш винен мені п'ять гульденів, двічі на тиждень свого наймита! Це ж тільки на декілька тижнів!” Селянин радо погоджувався на це, без наймита можна було легко

обійтися і відтак – „гроші без процентів”, це ж була жива музика сфер. Однак минав тиждень за тижнем і місяць за місяцем, а селянин не міг зібрати п'ять гульденів. Позичати гроші у жида видавалося йому чистим безумством, адже панові він не платив ніяких процентів! А тепер підрахуймо, скільки це складе за рік, якщо платити за робочий день бодай п'ятдесят крейцерів. Тисяча сорок процентів, любий європейцю, – таку процентну ставку можна знайти лише в Напів-Азії! У такий спосіб Генрик Васильковський зумів поступово погасити свої борги й утвердитися у своєму маєтку, і, можливо, він був би сьогодні навіть заможним паном, якби не мав таких великих витрат і не виїздив завжди шестикінним екіпажем, і лише зрідка трикінним. Він утримує двох метрес. При цьому він є одним з найактивніших агітаторів за строгіші лихварські закони й завжди стверджує, що ця біда може припинитися лише тоді, коли будуть забиті всі євреї. Ах, так! Пан поміщик фон Брутус так само є в Галичині в усіх відношеннях достойним чоловіком!

Отож Гаврило ходить, як живий лихварський процент, у Зюганці. Один раз на тиждень і за десять гульденів. Олекса – це ще заможний селянин, тому з ним, на жаль, поки-що не вдається такий безпардонний ґешефт, як з іншими. Натомість Федька, другого наймита, посилають на власне поле з волами й плугом. У Галичині ніхто не оре кіньми, навіть ті селяни, які могли б це собі дозволити. „Коли я повернуся, то перевірю, – гукає йому навздогін Олекса, – і горе тобі, якщо ти до вечора не впораєшся!” Однак це порожня погроза – у базарні дні Олекса зазвичай такий п'яний, що його без свідомості привозять на возі додому.

У цього воза, що являє собою гарбу з грубими, важкими дерев'яними колесами, наш дбайливий Василь саме запрягає коней, насвистуючи собі при цьому. Відтак він вантажить туди кілька мішків зерна та клітку з птицею. Неподалік від нього Ксеня стриножує дюжину овець, проте обоє не дивляться одне на одного, поки маленький верескливий чоловічок стоїть біля них. Вони відають, що їхні погляди можуть виказати їх, а Олекса, відколи руда Кася служить у домі, дотримується найстрогішої моралі стосовно інших.

Та нарешті вони можуть скільки завгодно дивитися одне одному в сяючі матовим блиском, напівзаплющені очі, позаяк –

„Де ця проклята жінка?“ – бурмоче раптом Олекса і йде в хату. Статна селянка ще не впоралася з наряджанням. Спершу вона мусить святково вбрати двох своїх дівчаток, які сьогодні вперше побачать розкіш базарного дня. Хоча діти не вдягають нічого, крім сорочок, спідничок і чобіток, зате сорочки білі, а обличчя умиті. Нечувані святкові строї для подільської селянської дитини, яка нерідко по чотирнадцять днів носить на собі кірку бруду і по три тижні – одну сорочку. Однак діти доволі здивовано оглядають одне одного та з цікавістю обмацують свої обличчя, і весь страх чогось незвичного, надзвичайного закарбовується в юному серці. Тим часом мати квапливо підперезала свою спідницю з грубого, коричневого сукна, яка з великим смаком прикрашена смужками жовтогарячої, яскраво-червоної й трав'янисто-зеленої вишивки шерстю, й саме вдягає собі на шию свою святкову прикрасу: монети, зелені й червоні скляні коралі, напевне, й разок справжніх коралів або ж таких, що їх торговець видав за справжні, нарешті, свого роду чотирикутний медальйон із білого срібла, в якому знаходиться амулет: освячені зубки часнику. Всю цю небачену розкіш вродлива жінка старанно прикріплює на чистій, так само прикрашеній барвистою вишивкою, сорочці, так щоб вона належним чином відкрилася чужим очам.

„Гей, поквапся!“ – невдоволено вривається в хату Олекса, але, побачивши малих умитих дітлахів, зупиняється, як вкопаний. „Що-о?!“ – вигукує він, і від несподіванки так слабне в ногах, що змушений присісти на припічок. „Вимиті дочиста? І свіжі сорочки? У базарний день? Хіба лише минулої неділі діти не міняли білизну? Що це за фокуси? Ти що, хочеш мене розорити?“

„Облиш!“ – спокійно відказує Мариня й закріплює на білявім, коротко остриженом волоссі дивовижно високий головний убір з білого полотна, який подільські селянки носять вже цілі століття і, незважаючи на його потворність і вагу, носитимуть, очевидно, довіку. „Облиш! Це не розорить нас! Хіба щось інше!“

„Що?“ – питає Олекса й хапає свого канчука.

Проте Мариня дивиться на нього безстрашно й спокійно накидає собі на плечі свого кожуха. Вона знає, що сьогодні чоловік цілком певно не битиме її. Він лупцює її кожного суботнього вечора на тиждень наперед, проте в інш дні – ніколи. Це було б порушенням звичаю – і як би тоді подивилися на

Олексу інші батьки родин, коли б його дружина приїхала на базар заплаканою!

„Що?!” – передражнює вона його безстрашно. „Твоє пияцтво розорить нас!”

„Жінко!” – мовить він погрозливо. А відтак непримиренно додає: „А ти хіба не п'єш?”

„Кожна людина п'є, – відповідає вона зверхньо. – Нас вважали би за жебраків, коли б я не пила! Але скільки! Все залежить від цього! Я випиваю в неділю десять „келішків”, у вівторок п'ять. Хіба це зветься пити?!”

Десять келішків – це приблизно півтори літра, причому це горілка, шановні європейці, міцна сивуха! Однак наша добра Мариня має рацію, в Напів-Азії це зaledве зветься пити!

„Але ж я п'ю також не набагато більше!” – відказує Олекса.

„Не сміши мене! – відповідає заклопотано Мариня. – Ти випиваєш у Барнові до ста келішків, а скільки ти пропускаєш щонеділі тут – цього ніхто не в змозі полічити. А який кінець всього цього?”

„Але сьогодні я маю заплатити лише три гульдени процентів, місячну норму Аврумкові з Рінгплацу, якому ми винні тридцять гульденів.”

„Одному три, другому п'ять, а третьому десять гульденів! Ми ж працюємо тільки на жида й на поляка! Але якщо ти сьогодні маєш заплатити лише три гульдени, то чому ти збираєшся продати відразу дюжину овець, га? І повний віз збіжжя, га?”

„Тому що я мушу сьогодні багато чого купити. У каретника – колесо, у жида кухонної солі й кілька кіс.”

„І це стільки коштує?”

„А відтак мені потрібні ще два гульдени, один для попа, другий для циганки, для чорної Анюли. Ти ж знаєш, наближається грозова пора. Панотець служить Господу, циганка – чортові. Хтозна, котрий із них є сильнішим владикою. Хто хоче убезпечити своє поле, мусить дружити з обома.”

„Гаразд, – мовить Мариня, – проти цього я не заперечую, це побожна, розумна витрата. Але що ти збираєшся робити з рештою грошей?”

„А це як вийде. Куплю тобі новий шнурочок коралів. Великих, як лісові горіхи, кожна намистинка – іншої барви. Таких, як Івон Меґеґа купив своїй невістці. Я нікому не дозволю присоромити

себе, і коли ми в п'ятницю поїдемо в Комарівку на відпущення гріхів, то ти маєш бути прикрашена, як невістка судді. А тепер ходімо!"

Цей Олекса – справжній дипломат. Якби він відразу відкрив своїй жінці, що збирається один робочий день прогуляти й пропиячити, то цим він би викликав величезну сварку й неймовірні крики. А так Мариня тільки запитує: „А хіба ми мусимо йти на відпущення гріхів?“, проте вона запитує вельми м'яко й заледве очікує на відповідь.

Вони виходять надвір і сідають на воза. Василь іде то поряд з кіньми, то перед ними, часом поряд з ним іде Ксеня з вівцями. Так процесія рухається через село, повз попівську садибу, до військової дороги.

У попівському домі одне вікно відчинене, звідти виглядає чоловік з величезною густою бородою і пускає з велетенського чубука в повітря цілі хмари диму. Це преподобний пан Володимир Бородайкевич. На спітнілому, непроникному лиці преподобного лежить печать страшного похмілля. Якщо панотець забажають, то в нього кожен день може бути неділею.

Попівські діти чемно вітаються, але щойно процесія опиняється поза межею чутності, як Ксеня заливається сміхом і починає:

Нині вранці, з першим криком півня,
Я побачила справжнє чудо.
О, таки чудо – прекрасне і світле.
Але, ах! Ви мені не вірите.

Нині вранці, з першим криком півня,
Я побачила нашого панотця –
Ви скажете, добрі люди, та що це за чудо?
Але ж він був нині *геть тверезим!*

На жаль, це не імпровізація Ксені, а народна пісня. До проклять цього народу належить також те, що спосіб життя його єдиних вождів і наставників доволі часто дає сюжети для таких пісень.

Але о цій порі на військовій дорозі між Бялою і Барновом завжди багато співають. Півсела вирушає в дорогу, і з усіх боків

ллються струмки до ріки веселих мандрівців. Тут не бракує ні барв, ані радісних облич, ані співу й веселого сміху. А зі степу і з полів, мовби у відповідь, лунає спів літніх пташок, і молоде вранішнє сонце заливає ці каравани своїм золотистим сяйвом. Але якби хто міг заглянути усім цим людям у їхні серця, то йому ця вдоволена картина видалася б не такою вдоволеною. Адже це аж ніяк не випадковість, коли у цій процесії так часто можна почути й таку пісню:

Хто щось має, мусить про це дбати,
Мусить набувати й мусить позичати –
Лиш панотець та жебрак
Почувають себе на землі щасливо.

Панотець мусить бути вченим,
Не кожен може бути панотцем –
Але доля жебрака
З часом може стати і моєю!

Ах, хтозна, з якими відчуттями той чи інший співає цю веселу пісню! Можливо, він жене поперед себе свою останню худобинку, і коли мізерна виручка розійдеться – що тоді? Тоді його останньою втіхою залишається хіба що надія на милосердя лихваря. Жаклива втіха! Багато хто переконаний, що міцна петля могла б бути кращою втіхою.

Вони ще голосно співають, проте стають тим тихішими, чим ближче підходять до міста. А коли вони потрапляють на базарний майдан Барнова, то в їхніх рядах вже не чути жодної пісні.

Тижневий базар – мовою краю він зветься ярмарок, що є дещо видозміненим варіантом німецького слова „Jahrmarkt”, – влаштовується на головному майдані містечка „Ringplatz”. Ця пустинна, велика, оточена лише кількома будинками піщана й завжди засмічена площа упродовж шести днів тижня оживляється лише випадковими возами та декількома людьми й численними свинями. Проте у вівторок тут панує невимовно жвава метушня і тиснява, біганина й штовханина, лемент і суперечки, вереск і сміх, гоготання та іржання, воання і спів, вигуки й зойки, галас і гвалт, торг і лязкіт, і тупіт – якась божевільна мішанина худоби й людей, яку заледве могла б

увияти собі найнестримніша фантазія. Тому, хто потрапляє туди, дим одурманює носа, гамір – вуха, буяння барв і форм – око. Все це виглядає так, немовби хтось пустотливо змішав до купи розумних і нерозумних істот – волів, селян, коней, євреїв, гусей, міщан, солдатів, овець – і немовби розумні істоти всі вкупи раптом збожеволіли. Ці люди репетували один на одного не інакше, ніж це роблять нещасні у божевільні. Однак тут це відбувається з певним розрахунком, слово важить тим більше, що голосніше воно вимовлене – серед людей нищих і грубих усе це відбувається скрізь однаково. Тому в Напів-Азії найбільше прав і переваг має той, хто володіє сильнішим голосом. А ці люди зібралися для того, аби відібрати один в одного зазначені переваги.

Важко, надзвичайно важко орієнтуватися в цьому оглушливому клубковій худоби й людей. Тому що цей ярмарок не ділиться на окремі секції за предметами торгівлі, тут немає особливого ярмарку худоби, одягу чи овочів. Поряд з возом, на якому бородатий липованин пропонує яблука, стоїть єврей, котрий склав на купу цілу піраміду кіс. Поряд розбито невеличкий шинок, далі – намет, у якому продають сукно, а між цією мануфактурою й пересувною ресторацією стоїть прилавок торговця картинами і зв'язана гурма овець – і все це дуже тісно одне до одного, позаяк простір тут вельми цінний. Адже продають і купують тут лише цього дня на цілий тиждень і лише на цьому майдані. У селі немає крамниці, а нечисленні склепики в містечку мають по шість днів вихідних. Тому сьогодні тут більшість люду – за винятком хіба що найбагатших і найбідніших – є водночас і покупцями, й продавцями, а торгівля постає тут нерідко у своїй первісній формі – як обмін. Словом, у вівторок ярмарковий майдан Барнова стає зборищем цілої округи, і хто пройдеться ним тверезо та з критичним оком, той глибоко загляне в буття цих людей, це дивовижне буття, в якому сходиться до купи непокірна самобутність трьох народів, сходиться або принаймні зaledве помітно зливається в одне ціле контраст між культурою і варварством. Той, хто може збагнути цей хаос, збагне також добрий шмат історії культури Напів-Азії.

Щоправда – повторюю – для цих студій потрібно мати сильні нерви, а відтак і зовсім нечутливі ребра. Позаяк у цих людей стусан під ребра, за винятком окремих випадків, водночас належить до проявів невинної надмірності життя, без нього легко

можна було б обійтися, і все-таки без нього не обходяться, себто до тих довірливих форм спілкування, які додають цьому життю гостроти, хоча вони, строго кажучи, не належать до його змісту. Стусан під ребра є в Напів-Азії тим, чим у Європі вважається потиск рук, вранішнє вітання, прощальний жест. Там, де зустрічаються двоє друзів, вони насамперед штовхають один одного попід ребра, та так, що чути тріск і хрускіт, а коли вони прощаються, то з ніжності вони обробляють один одного так, що потім розходяться, стогнучи від болю. Якщо якийсь продавець хоче звернути увагу гіпотетичного покупця на свій товар, то стусан під ребра вважається прийнятним вступом до дружньої пропозиції, і навпаки, якщо продавець у даний час зайнятий, то новий клієнт відкриває торг стусаном під ребра, так що щасливий власник якогось жаданого товару цілий день поспіль аж хитається з боку на бік. „Я не відчуваю своїх боків”, гордо хвалиться часом успішний торговець, в той час як його сусід, що не користується такою увагою, лише зітхає: „Мене ніхто й пальцем не кивнув!” Якщо продавець і клієнт зійшлися в ціні, то це святкується стусанами під ребра, проте й окремі фази переговорів нерідко позначені такими пам'ятками, і без цих доказів люб'язної ввічливості заледве можна було б досягти взаємної згоди. Однак за допомогою штовханів тут виражаються й ніжніші почуття, і зрозуміло, що штовхан тим енергійніший, чим глибше й інтимніше почуття. Коли молодий русин зустрічає на тижневому ярмарку дівчину, яку він полум'яно кохає, то цілком певно він дасть їй такого стусана, що вона відлетить на п'ять кроків, а словами: „Він мене більше не штовхає!” ця красуня, зітхаючи, скаржиться якомусь співчутливому серцю, що любов хлопця до неї охолола. У народній пісні:

Штовхнув козак свою дівчину,
Зітхнув: „Ах, ти моя любко!”
А вона у відповідь
Наступила йому на обидві ноги, –

як і в чудових народних думах великого Шевченка стусан під ребра, як ознака кохання, відіграє чималу роль. Але й менш серйозні почуття – зачудування дівочою звабою, миттєве захоплення жіночою вродою виказують себе у такий же спосіб, і

не тільки у русинів. Коли польський Дон Жуан крокує ярмарком, то цілком певно він дає стусана кожній вродливій селянській, міщанській або єврейській дівчині, і в мені досі живе веселий спогад про хвальковиті слова однієї бравої міщанки з Барнова, дружини нашого органіста: „Ах, якби ви побачили, як виглядає після ярмарку чи відвідин церкви спина моєї доньки! Синя, кажу Вам, геть синя, оце так радість! Шляхетні панове тільки те й роблять, що стусують її – ой, хоч би знайшовся, нарешті, той, хто готовий одружитися!”

Але доволі про люб'язні стусани під ребра, про штовхани як галантну форму поведінки. Про те, що існують також і нелюб'язні, мабуть, не варто й згадувати. Часом тижневий ярмарок відвідує якийсь молодий, шляхетний поляк-чорногуз, який живе тільки з милостині представників свого стану, рідко коли має у кишені бодай геллер, а тому в цьому шарварку не має чого шукати. Проте він шукає собі розваг саме там, і найпевніше він знаходить їх, коли обробляє своїми кулаками старих або хворобливих євреїв. Раніше ця суспільна гра була ще популярніша, в неї гралися також зі здоровими євреями, аж поки поступово, в тому числі й серед бідних, знедолених людей не поширилася освіта, а з нею і усвідомлення людської гідності, й тоді знаходився той чи інший, хто почав відплачувати польському негідникові тією ж монетою. Якщо зважити, яку вартість серед грубих людей має кулак як доказовий засіб, а також ту обставину, що тут відмінності в думках часто вирішуються найкоротшим шляхом, то легко відкривається перспектива на подальший, безкінечний ряд стусанів, які роздаються і дістаються у вівторок на ярмарковому майдані у Барнові. Хоча під час таких герців серед євреїв дуже популярне також виривання борода, а серед польських панів – лицарський ляпас. І нарешті – останнє, але не менш важливе – слід сказати про стусан під ребра як засіб комунікації, про стусан з необхідності. У дикій метушні, в повному хаосі товари розвантажено, продавців розставлено, у цьому безладі не існує доріг чи стежок – той, хто зважається на це, мусить сам собі бути слідопитом. І позаяк у Напів-Азії надмірна ввічливість загалом і добровільна поступка зокрема є речами невідомими, то навіть найнезакоханіша й наймирніша людина щомиті потрапляє тут у становище, коли вона змушена штовхати когось самій або зазнавати штовханів від когось іншого.

Пройдімося покищо краєм небезпеки, там, де тракт впадає у ярмарковий майдан. Цей дещо тихіший вступний розділ до крикливої та галасливої історії культури Галичини також пропонує цікаві місця, і якби можна було привести на цей майдан історика економіки, то шановний учений цілком певно підстрибнув би від радості. Позаяк тут він може заощадити на важкому шляху від фінікійців до греків і римлян, від венеціанців до франкфуртців і віденської біржі. Він знайде тут усі стадії розвитку матеріального обміну інтересами у тісному сусідстві: обмін, торгівлю, посередницьку торгівлю, позику під вексель, біржову гру. Це слід розуміти буквально. У тісному сусідстві! – і часто в одній і тій же особі втілюються фази обміну, між якими загалом лежить незмірна віддаль, тисячі років чи тисячі миль.

Зі шкільної парти ми знаємо про те, як колись у темну доісторичну добу хитрий, темноокий торговець із Тіру пришвартував свій корабель до далекого північного берега й там обміняв у білявих наївних варварів за якийсь потрібний металевий пристрій чи непотрібну скляну прикрасу те, що видавалося йому цінним. А в екзотичних мандрівних описах ми читаємо, як біляві, блакитнооокі фінікійці сучасності висаджуються на самотнім узбережжі екваторіальної частини Тихого океану і виторговують за скляні корали й ножики у засмаглих острів'ян найцінніше добро. Проте непотрібно здійснювати незвичну мандрівку крізь час і простір, щоб почути такий торговий діалог з доби дитинства людства. Тут, на вулиці, яка веде до тижневого ярмарку в Барнові, можна побачити те ж саме або щось вельми подібне.

Ось вони стоять – ланцюг, що замикає вулицю й лише зрідка розмикається – Аарон Бренгольц, Беріш Шенкельбах, Хана Зінгмірвас, Їтта Гельбер, Зіссель Діамант і ще багато інших панів і пань з подібними благо- й повнозвучними іменами. Вони оснащені й обтяжені усім, що може порадувати серце й душу селянина чи селянки, – косами, стрічками, хустинами, горілкою, вовною, люльками, коралями, ножами, білим хлібом, сірниками, хутряними шапками, ліжниками й тисячами інших речей. І жоден караван із сіл не пройде повз цей живий ланцюг, бодай не спробувавши тут здійснити невеличкий ґешефт, де пропонуються згадані вище товари для догляду за одежею, збіжжям чи худобою. Нерідко Беріш Шенкельбах здобуває перемогу завдяки

своєму красномовству, блисків своїх стрічок, приємному смакові свого шнапсу, але головним чином він перемагає завдяки інертності селянина. Тому що той, хто вже продав тут усе, що виніс на ярмарок, може відтак цілий день поспіль без діла тинятися в цьому тлумі й у якомусь тихому куточку пропити виміняну горілку з безтурботними товаришами. А той, для кого торгівля виявилася успішнішою, і поготів.

Беріш Шенкельбах надирає у вівторок до обіду своє горло аж до хрипоти, позаяк він зневажливо репетує, виявляючи таємні вади того чи іншого теляти, й солодко співає, зазвичай найвищим тоном, коли вихваляє свої коси й хутрянні шапки. Але натомість він робить вельми добрий гешефт. Значно дрібнішими є ті переваги, які випливають з їхніх горлових старань, для Їтти Гельбер чи Зіссель Діамант, хоча й вони, по правді кажучи, напружуються не менше. Це бідні, дуже бідні жінки, які часто разом з чоловіком і дітьми змушені жити з того мізерного прибутку, який приносить їм тижневий ярмарок. Позаяк пан Хайм Гельбер не заробляє своєю діяльністю навіть на гудзика до штанів, не кажучи вже про готівковий геллер. Коли він, будучи чотирнадцятилітнім, увів до свого дому тринадцятилітню Їтту, він знався тільки на Талмуді, але на жодному ремеслі, жодній мирській справі, й існування молодої пари ґрунтувалося на тому, що обоє отримали кількасот гульденів, а також право харчуватися в домі батьків. Хоча Хайм і почав позичати свої гроші іншим, однак чотирнадцятилітній учень Талмуду – поганий бізнесмен, і якби його й підтримували досвідчені радники, то навіть у Галичині лихварство не є настільки вигідним ремеслом, щоб жити з процентів такого скромного капіталу. Отож молоді люди почали розтрачувати свою скромну власність, особливо після того, як чотирнадцятилітня дружина народила п'ятнадцятилітньому чоловікові хлопчика. А позаяк обоє були доволі ледачими й старанними лише в одному напрямку, то через кілька років вони мали вже повну хату дітей, однак каси була порожньою. Хайм склав руки до купи й продовжував корпіти над важкими місцями Талмуду. Це було єдине, що він умів, і в синагозі він принаймні забував про домашні турботи. Тоді за справу взялася Їтта, як і численні інші жінки її племені, які потрапили в подібне становище, і мужньо звалила всі турботи домашнього господарства на себе. Вона стала торговою

перекупкою на тижневому ярмарку. До цього ж ремесла мусила призвичаїтися й Зіссель Діамант, хоча її чоловік, пан Гірш Діамант, навчився свого часу мирської професії – він був кравцем. Проте у Барнові є ще п'ятдесят інших кравців і стільки ж шевців і склярів, тому що коли польський єврей наважується освоїти якесь ремесло, то він, на жаль, вивчає лише одне із трьох названих, позаяк вони пов'язані з невеликим фізичним навантаженням. Від того дня, коли тут щось зміниться, почне датуватися нова, краща ера галицького єврейства, проте – ах! – коли ж настане ця ера? А до того часу це ремесло не має серед цих бідних, гідних співчуття людей не те що золотого – ба й бляшаного дна, до того часу єврейські ремісники Галичини є – щоправда, з численними відрадними винятками, проте винятки й тут тільки підтверджують правило – лише бідними голодними страждальцями, які не можуть прохарчувати навіть самих себе, не кажучи вже про жінку й дитину. Те, що в цьому сенсі серед євреїв сусідньої Південної Росії панують інші стосунки – там єврейські покрівельники, бляхарі, мулярі вважаються буденним явищем – є лише доказом того, що й тут воно могло б бути інакше.

Отож нещасні жінки мають вельми гірке життя, і для того, щоб остаточно не зламатися під тягарем своєї долі, потрібна їй справді вся витривалість їхньої раси. Протягом шести днів тижня вони вправляються у важкому мистецтві пробиватися крізь голод і турботи, сьомий день, день прибутку, є для них все-таки, незважаючи на всі труднощі, найщасливішим. Саме тому, що він є днем *прибутку*. В цей день вони з самого ранку йдуть до одного з крамарів своєї віри й беруть у нього на один або два гульдени товарів у кредит – стрічок, коралів, лікерів, ножики. З усім цим добром вони стають на військовій дорозі й обмінюють його в русинських жінок на муку, птицю, яйця, фрукти, овочі, особливо ж на цибулю й часник. І з цими виторгованими скарбами вони займають відтак місця на ринку й перепродують їх міщанкам та чиновницьким дружинам Барнова. Безперечно, що це взірєць перекупництва у чистому вигляді, як його заледве міг би наочніше й повчальніше уявити собі будь-який економіст.

Але за кілька кроків звідси можна спостерігати натуральний обмін. Пан Беріш Шенкельбах хоча й охрип, проте він мужньо витримує всі злигодні й розгортає, підтримуваний своїми синами, свою діяльність у всіх напрямках. Тут на плуга, кілька коліс й

барильце горілки обмінюється корова, там зі шляхетним паном укладається письмова угода – все це прямо на дорозі. Беріш охоче підставляє свою спину замість письмового стола, як тільки пан готовий поставити на папері своє ім'я. Щоправда, лише збанкрутілі поляки вирішують свої гешефти прямо на вулиці, в той час як ті, хто зберігає зовнішню пристойність, відвідують лихваря у нього вдома, проте чимало шляхтичів приходять до Беріша Шенкельбаха й на вулиці, позаяк збанкрутілих стало дуже багато. Дрібна польська шляхта стала жертвою морального й матеріального банкрутства або ж наближається до нього велетенськими кроками – це факт, якого ніхто не може заперечити, якщо він не хоче йти проти правди. Щоправда, для поляків це жахливо гнітючий факт, позаяк польський селянин не хоче нічого знати про свою національність, соромиться її, заперечує її, де тільки можна і в разі необхідності поклепає свою косу, щоб покінчити з польською державою, але позаяк і польський комерсант, і міщанин налаштовані більш-менш космополітично, то дрібна шляхта є майже винятковим носієм фанатичної польсько-національної ідеї, яка, відкрито чи таємно, обертається проти Росії, Австрії та Прусії, а з занепадом цього стану ця ідея також переживає своє банкрутство. Словом, це вже вирішені речі, які не можна й далі підтримувати за допомогою обману й чванства. Але якщо задатися питанням, що ж привело цей стан до такого глибокого занепаду, то причину цього лише частково можна віднайти в сумних економічних стосунках Сходу, значно більшою мірою – у ще сумнішому моральному занепаді його громадян. До пана Крапулінського набагато легше донести все, що завгодно, крім елементарного людського обов'язку працювати, особливо, коли в людини немає статків, і того, що дворянство не є споконвічною охоронною грамотою, йому ніколи не збагнути. Пан Крапулінський загине внаслідок свого ігнорування, своєї інертності, і жоден бог не стримає його падіння. Щоправда, він стверджує, що його погибель – це Беріш Шенкельбах, але якби він, замість того, щоб грати в макао й утримувати багатьох метрес, трохи піклувався про своє господарство, то ніколи б не потрапив у становище, щоб заходити з цим паном у такі тісні стосунки. Іноді, правда, й найсолідніший сільський господар потрапляє у становище, коли він мусить позичати гроші, проте

для солідних господарів навіть у Галичині існують солідні умови. Словом, той, хто неупереджено досліджує економічні стосунки австрійського Сходу, щоразу приходиться до одного й того ж висновку: якщо Крапулінський загине, то винних у цьому не буде, крім нього самого.

Той самий Беріш Шенкельбах, який міняє телят на плуги, а відтак продає телят за готівку й вдається до позики під вексель, той самий Беріш є також пересувною біржовою конторою. Він купує і продає ренти, земельні облігації, місцеві галицькі цінні папери. Біржа Барнова не є такою великою, як біржа Львова чи Бродів, проте вона достатньо помітна, помітніша, ніж це можна було б уявити собі, виходячи з кількості мешканців. Біржова гра, яка однаковою мірою розбуджує спритність і фантазію і не пов'язана з фізичним навантаженням, неабияк підходить до своєрідності польського єврея, і та обставина, що перед біржовим крахом не вся єврейська Галичина, а лише її частина прибула до Відня, викликає щирий подив. Але все-таки їх прибуло чимало, а ті, що залишилися вдома, грали там. Деякі з тих новозаснованих банків мали майже всю свою клієнтуру в Галичині. Крапулінський також регулярно програвав там позичені гроші. Зараз усе це вже інакше, проте грошовий курс усе ще утворює вельми жадану лектуру батьків сімейств у кафтанах і з пейсами. Попри велике число дилетантів, серед них є також і кілька професіоналів. При вході на ярмарок поставлено кілька столів, де можна обміняти цінний папір на мідь, срібло на цінний папір, російські гроші на австрійські. Найшановніші серед цих міняйл є водночас біржовими королями Барнова. Вони також не соромляться маленького ґешефту, при якому за один гульден дають дев'яносто дев'ять геллерів, проте тої ж миті вони, можливо, роблять телеграфом через Уніон-банк інший ґешефт, який обчислюється тисячами гульденів. Можливо, що телеграма написана не надто орфографічно, проте сам ґешефт цілком добре продуманий, наскільки про це дозволяє судити теперішнє становище грошового ринку в Барнові. Бо не надто часто й не досить наполегливо наголошується на тому, яка незмірна інтелігентність і динамічність духу живе в цих людях. Воістину, той час, коли ці прекрасні здібності могли б бути реалізовані не тільки у фінансовій сфері, той, на жаль, ще далекий час слід було

б прискорити не тільки в інтересах євреїв, але й в інтересах цілого краю...!

Все це можна спостерігати й аналізувати вже по дорозі на ярмарок. На самому ярмарку це робити важче, головним чином через штовханину й гамір. Сховаємося, як обережні паломники, для яких небайдужі їхні ребра, за могутнім караваном, який саме вгризається в юрму. Якийсь ошатний, довгобородий пан у довгому сюртуку, біля нього дама гігантських розмірів, яка вдягнута доволі без смаку: червона сукня, зелена мантилья, блакитний капелюшок і жовта сонячна парасолька; п'ятеро молодих дівчат у тілі, на пишній оболонці яких можна побачити ті ж самі барви, хоча й у різному порядку, але з однаковим смаком, і четверо хлопців у строях, які тримають паритет десь між міською модою і чесним русинським селянським костюмом, проте так само є мало імпонуючими. Це одна-єдина родина, вельмишановний пан Евсебій Тарновецький, греко-уніатський священик Твардовки, його дружина та його діти. Зазвичай священик, якому дозволяється брати собі жінку, плодить багато дітей. Це загальновідомий факт, який не втрачає своєї сили й тоді, коли обмежувальне умовне речення вилучається. Туди, де знаходить для себе місце ця родина, можемо зважитися й ми. Отже, повільно вперед!

Справа від стежки, яку ми самі собі прокладаємо, сидять навпочіпки на землі єврейські й русинські жінки, кожна серед свого краму й своїх їстівних припасів. І кожна, здається, цілком переконана в тому, що ми терміново потребуємо курки, кількох яєць чи, принаймні, кількох головок часнику, позаяк кожна зосібна кричить нам верескливим голосом, що саме вона має все найкраще на продаж, і кожна така тирада завершується зазвичай заклинанням: „Пане, ти ж не будеш купувати в іншому місці?!“ Але як би там не галасували жінки і якого віросповідання вони б не були – єврейського чи християнського – в тому, що вони горланять і верещать, вони все-таки відрізняються.

Русинка кричить до кожного перехожого одне й те ж: „Купуйте, купуйте, купуйте тільки в мене! Кури, яйця, качки – все свіже, все дешево! Єврейські яйця смердять, єврейські кури старі – купуйте, купуйте в мене!“ І цю пісню сирен вона монотонно горланить, як свого роду мелодію, яка стала вже традиційною – перші й останні слова розтягуються в довжину аж до незбагненності. Супроводжується цей спів монотонним

згинанням і розгинанням горизонтально виставленої руки, він переривається лише тоді, коли знаходиться якийсь покупець. Нищівна критика товарів єврейської сусідки також є стереотипною, хоча це й дещо нелогічно, адже яйця відкладаються не євреями, а сільськими курми. „Смердючий” – це взагалі постійний Epitheton ornans, який християнин Сходу прикладає до кожної речі, що перебуває у ближчому чи дальшому стосунку з євреєм. Часто це не зовсім безпідставно, але те, що він використовується так демонстративно, свідчить про низький рівень самокритики. Позаяк кожен неупереджений ніс погодиться з тим, що в тих запахах, які на Сході так наполегливо лоскочуть нас, добра частка належить також християнам, і та гладка селянка, яка на пекучому сонці сходить сьомим потом під своїм овечим кожухом, навіває нам щось зовсім інше, ніж аравійські аромати. На жаль, на Сході ще мало толерантності, однак реальні стосунки були б цілком виправданими, якби кожен там мовчки обнюхував свого ближнього.

Єврейка не дозволяє собі подібного судження про товари конкурентки, проте вона дає собі раду іншими засобами: сповненою ентузіазму похвалою власних товарів і тонкою індивідуалізацією у вимові: „Пане! Пане! – звертається вона до тебе з такою настирністю, що ти мимоволі спрямовуєш погляд на неї. – Ви такий гарний пан, такий шляхетний пан, – але хіба Ви вже їли коли-небудь таку качку?” І вона підсовує тобі птицю прямо під носа. „*Ніхто* ще не бачив такої качки! Така гарна, така жирна – мені слинка тече в роті, коли я дивлюся на неї! Але хіба я багата жінка? Хіба я виросла на качках? Проте Вам я охоче віддам її – від серця, чесне слово! Ви запитаете, чому? Тому що Ви милий пан, гарний пан. А яка вона дешева – мені навіть соромно казати, скільки я прошу за неї – п'ятдесят крейцерів – не торгуйтеся зі мною – така вечеря – як у князя! А що скаже Ваша дружина, коли Ви принесете цю качку додому? ,Боже праведний, – скаже вона, – що за золоту людину ти дав мені за чоловіка. На всьому він розуміється, на ярмарку вміє вибрати краще від мене! Такого чоловіка треба озолотити!’ Ось так вона скаже, чесне слово, а якщо вона цього не скаже, тоді вона не заслуговує мати такого гарного чоловіка, як Ви!” – Але якщо ти йдеш собі далі, то вона ще пробурмоче щось тобі навздогін, що вже аж ніяк не схоже на благословення чи, принаймні, не таке

компліментарне, як те, що ти чув перед цим. Проте для тривалих душевних виливів Зіссель Діамант не має часу. Ось наближається клієнтка, суха, як дошка, зів'яла, але все ще кокетлива дружина писаря повітового суду. „Господи! Господи! – вигукує Зіссель тоном найбільшого здивування, – якби я сама цього не бачила, то я б не повірила – що не день, таки що не день, як пані стають кращими й кращими! Це справжнє чудо Господнє, справжнє чудо! Ці очі, це волосся, ці солодкі вуста – о Господи! Господи! Вам потрібна копа яєць – я бачу це по Вашому вигляду – і в кого Ви хочете купити їх? Звичайно, у Зіссель! Два крейцери за штуку, найшановніша, вони й мені стільки обійшлися, але хіба я хочу мати з Вас зиск? Нехай мене миттю вдарить грім, якщо я хочу мати з Вас зиск! Мені достатньо лише честі – найвродливіша жінка у місті! – всі чоловіки підкручують вуса, коли здалеку бачать Вас. І навіть пан збирач податків – він просто гине за Вами – мені аж шкода нещасного чоловіка – коли я зустрічаюся з ним, то думаю собі: нехай Господь змилується над ним, це ж треба – закохатися у найвродливішу жінку, чогось іншого він вигадати не міг! Отож скільки я маю Вам відрахувати? Лише двадцять штук?! Гаразд. Але півтори крейцера? Нехай всі мої діти загинуть упродовж десяти хвилин від холери, якщо я не матиму від цього збитків! Я мушу зазнавати збитків, я, Ваша Зіссель? Чому Ви так економите? Пан чоловік невдовзі буде повітовим суддею, весь світ про це говорить. Він не буде повітовим суддею? Ну – тоді він міг би стати ним! – такий гарний пан, такий розумний пан! Що Ви кажете, він не гарний? Господи, як легко Вас обманути! І до того ж дурний? Господи – звичайно, Вам краще знати. Така жінка й такий чоловік – я завжди казала: як *такий* чоловік дістався *такій* жінці?! – Господи! Ви повинні були вийти заміж за графа – мені серце розривається від жалю! Отже, по півтори крейцера – в ім'я Господнє! – щоб я не мала й десяти крейцерів у господарстві, якщо мені самій це стільки не коштує! Може, перепошую, качку – найкраща качка – нехай би вона була й зі щирого срібла, все одно більше б не коштувала! – Більше нічого? Ну, тоді наступного разу. Господи! яка вродлива жінка – а яка хода! – як принцеса – цілую ручки – як принцеса – слово честі!”

...В той час, як отак винахідливо продаються прозаїчні їстівні товари, з лівого боку отаборилися три представники вільних

мистецтв. Насамперед чоловік з електричною машиною, який, у відповідності з вимогами часу, запрошує публіку за внесок у три крейцери покласти руки на важелі й відчуті, як крізь тіло „проходить блискавка”. „Найбільше чудо, яке сам Господь відкрив у Парижі одному святому чоловікові! Найбільше задоволення, яке, до того ж, помагає від усіх хвороб!” Селяни стоять навколо тісним кільцем. Часом хтось із них наважується на експеримент і робить при цьому, як правило, потішні гримаси. Лише Грицько Зупкович, руки якого тверді, мов каміння, марно витратив свій чесний обол – крізь таку товсту шкіру електрична іскра не проникає, і тепер він енергійно вимагає назад свої гроші. Але тут у суперечку всім своїм авторитетом втручається Івон Меґеґа, суддя із Бяли. „Послухай, Грицьку, – каже він, – ти щойно чув, що це Господня машина, а ти всього лише свинопас. Мене, суддю, добряче потрясло, а ось для свинопасів Господь машин не будує. На землі мусить існувати відмінність, дурний Грицьку, – цісаря вона трясє ще дужче, ніж мене...!”

Поряд розклав свій крам торговець картинами. Він продає головним чином католицьких святих, а також ікони у візантійському стилі для мирян православної конфесії. Звичайно, що ці вироби відповідають найрафінованішому мистецькому смакові, і розкішшю своїх глибоко насичених барв вони змагаються з найбільшими колористами всіх часів. Кров із ран позначена на них з особливим притиском, і святий Себастьян разуче схожий на щойно зарізане поросля, яке з непотрібною жорстокістю закололи вилами. Натомість свята Магдалина презентує себе як підстаркувата молодиця з попелясто-сивим волоссям, що загадковим чином має вельми вдоволене обличчя, хоча її, доволі безцеремонно, майже геть роздягнуто, кинуто на каміння, так що вона безпомічно лежить на животі. Незважаючи на те, Бог-Отець завжди виглядає дуже достойним, одягнутим у зелені ризи й червону сорочку, однак ризикованим є те, що старий пан має такого червоного носа. Крім того, він доволі гладкий, а черевце приємно заокруглене. Так добре православним святим, на жаль, не ведеться, отож вони стоять там худі й висохлі, з руками, тісно притиснутими до тулуба, з відкритим ротом, і без лимонно-жовтих німбів навколо голови їх можна було б прийняти за костюмованих оселедців.

Але тут можна побачити й патріотичні картини: цісаря й цісареву, кронпринца й кронпринцесу, маршала Радецького і – барона фон Кемпена. Тому що у віддалених коронних землях часто зберігаються ще ті моди, які в центрі вже давно відійшли в минуле, а тому барон фон Кемпен ще виглядає тут як чоловік, якого хочеться повісити на цвях. Всі ці картини знаходять численних покупців, тому що жоден селянин не є настільки бідним, щоб він не міг собі дозволити мати у своїй хаті принаймні свого патрона-охоронця, а також ще й дві найсвітліші пари. Ніде не можна побачити ці чотири портрети в такому нікчемному виконанні, але ніде не можна й зустріти їх частіше, ніж у Галичині. „Тому що лише завдяки австрійцям ми стали людьми”, – каже русин, і від сина до внука успадковується вдячність державі, яка вирвала його з рук польської шляхти, а заодно і з найжорстокішого рабства. Хоча те, що німецьке чиновництво існувало в Галичині лише в часи реакції, правда, проте наш селянин не надто відчув тиску реакції, він радше відчував лише благо, що існує влада, яка захистила його від смертельного ворога, від його мучителя й ката – польського пана. Те, що скасування панщини здійснилося тільки внаслідок революції, так само безперечно, однак наш селянин знає лише те, що цісар розпорядився відмінити панщину і що поляка це дуже засмутило. І позаяк сучасний режим влаштовує поляка, тому що край передано йому в руки, то селянин переконаний в тому, що цісаря така конституція не влаштовує, а тому вона не влаштовує і його. Адже бідний селянин не відає, що польське врядування в Галичині, цей брутальний полк сваволі проти євреїв та русинів, найгрубішим чином спотворює дух конституції, яка не допускає, що хтось може страждати через свою віру, через своє етнічне походження. Він знає тільки зловживання управління і страждає від цього. „Те, що радує поляка, сердить цісаря” і навпаки – це політична догма селян-русинів. Звісно, по-дитячому наївне сприйняття, але коли ви доволі посмієтеся над цим, тоді ви ще раз задумаетесь і збагнете, що тут є раціональне зерно...

Окрім ікон та патріотичних літографій для селян торговець картинами продає також товари, які спекулюють цілком інакшим патріотизмом міщан. Краківський королівський sklep, портрети Костюшка й Ланґевіча, зображення останнього польського

повстання, жажливі сцени російського тиранства і так далі. Але й той портрет повної жінки, яка вдень і вночі залишалася такою вірною останньому польському диктаторові, героїчної діви Пустовойтової, також постійно наявний тут у кількох примірниках. Вона зображена тут, що для неї аж ніяк не було притаманним у всіх ситуаціях її публічного життя, у застібнутій на всі гудзики, прикритій кольчугою одежі. Якби вона знала, в якому товаристві перебуватиме тут, то її, як відомо, надзвичайно цнотливе серце дуже б засмутилося. Тому що торговець має також ті відомі літографії з французькими надписами, що зображують молодих дам, які настільки повнокровні, що мусять обмежитися у своїй одежі найнеобхіднішим. Ці картини, що морально й художньо стоять на однаковій висоті, можна у великих кількостях побачити як окрасу стін дрібної польської шляхти – *noblesse oblige*, потрібно щось робити і для мистецтва. Для задоволення цього люду, як і для кавалерійських офіцерів, які квартирують по злиденних селах і відчують більшу нудьгу, ніж її може собі уявити найбуйніша фантазія, торговець має, нарешті, також фотографії та ілюстровані твори з Гамбурга й Альтани, які надруковані на рожевому папері. Чи, може, нещасний папір почервонів після того, як на ньому надрукували ці кришталево чисті зображення?!

Останні вироби зберігаються в зачиненій скрині, серед інших причин ще й тому, що Івон Меґеґа та інші селяни нещадно б розірвали це обурливе свинство і втоптали б їх у багнюку. Цей народ має багато здорової чуттєвості, але – саме тому – також багато моралі, і якщо й урочисте запевнення Боденштедта про те, що серед мільйонів малоруських народних пісень немає жодної непристойної, лише викличе у кожного знавця цієї народної пісні посмішку, то все-таки ця пісня й справді відносно чистіша, ніж пісня інших слов'янських племен, наприклад, пісня мазурів, у якій непристойність прямо-таки домінує. Проте інші свої товари торговець згрупував якомога заманливіше, й Івон Меґеґа висловлює про них своє судження під схвальні вигуки земляків.

Насамперед про ікони. „Релігія, – зауважує він спочатку в найзагальніших рисах, – релігія є дуже доброю справою, і це справді чудово, що старий пан відкрився євреям, а молодий пан – своїм апостолам. Бо якби вони так гарно не сказали про

все це, то ми б нічого про це не знали й не мали б ніякої релігії. І тоді ми проживали б свої дні так, як проживає його віл або хрущ. Але тепер, слава Богу, все інакше, й релігія є для нас втіхою і розрадою, її можна було б порівняти з кожухом. Адже кожух можна завжди носити, й завжди він стає у пригоді. Влітку ми вивертаємо його смухом назовні, й він стримує спеку, взимку ми вивертаємо його назад досередини, й він захищає нас від холоду. Так само й релігія – коли ми радіємо, вона вберігає нас від чванства й гордошів, коли ми страждаємо – від суму й малодушності. Щоправда, існують різні релігії, поляки є католиками, ми, русини, маємо істинну, справжню, вічну віру, євреї – ту, яку відкрив для них старий пан. Хоча Старий уже й сам не вірить у неї, бо інакше він не послав би на землю свого сина, але якщо євреї, на жаль, такі дурні – що можна з ними вдіяти? Нічого, добрі люди, – то слід їм залишити їхню віру, так само, як і полякам. Тому що коли добре подумати, то існують і різні види кожухів. Ми носимо наш овечий кожух, єврей носить лисячу шубу, поляк – ведмежу шубу, себто, якщо він її не заставив, що, на жаль, так часто буває, але з цим ніхто вже нічого не вдіє. Отже, існують різні кожухи й різні релігії, і кожен повинен дивитися, як він відчуває себе у своєму кожусі. Проте ніхто не повинен здирати з тіла іншого його кожуха, тому що свій власний кожух він вважає найкращим. А тепер гляньте, добрі люди, ось перед вами зовсім різні картини, так само, як ведмежа шуба має інші ґудзики, ніж овечий кожух. Але лисяча шуба взагалі не має ґудзиків, себто – ги-ги! – ви розумієте мене – насправді вона має ґудзики, але євреї не мають ікон, вони також не співають і не танцюють, і взагалі є дуже похмурими людьми. Однак поляки мають тут ікони своїх святих, а ми – своїх, і які з них подобаються мені більше – це я не мушу казати вам, бо хоча ви й не такі розумні, як я, що служив цісареві в чині капрала і вже тривалий час є суддею, але й ви не є геть дурними. Отож, цілком певно, що наші подобаються мені більше, тому що, по-перше, я дотримуюся нашої віри, а, по-друге, всі наші святі виглядають худими й сумними, і так воно й повинно бути. Бо той, хто у цій долині скорбот поводив себе настільки порядно, що після своєї смерті був причислений до лику святих, не міг жити тут для свого задоволення, а відтак він завжди мусить ходити з опущеною головою, позаяк бачить, як безбожники валяються у

страшних гріхах, наче свиня в калюжі. Але польські святі виглядають такими веселими й добре вгодованими, немовби вони завжди мали біля себе печеню й вино та постійно бігали за дівчатами. Між іншим, я зовсім не маю наміру ображати їх, адже вони все одно є християнськими святими, і нехай поляки купують своїх святих, а ми – наших, і я сам куплю собі святого Єфронія, якщо зможу придбати його разом з рамою за один гюльден...”

Що він і здійснює, правда, з доплатою у двадцять крейцерів, позаяк сама рама така велика і важка, що з нею можна було б розпочати невеличку торгівлю деревом. Івон Меґеґа задоволено примружує очі, зважаючи ікону в руці, відтак обертається до інших шедеврів і дає їм свою оцінку, тим неупередженішу, позаяк він виступає тепер лише як критик, а не як покупець. „Цього пана цісаря, – каже він і шанобливо скидає шапку, вимовляючи назву картини, – я особисто не знаю, і тому мені важко судити, чи він і справді такий поважний. Але якщо вже пан цісар не буде поважним, то хто тоді, добрі люди? На золотій медалі, яку він мені надіслав і яку я відтоді ношу ось тут на грудях, він виглядає ще краще. Якщо Господь подарує мені ще трохи життя, то я ще раз поїду екіпажем, у який запряжений залізний кінь, з Тернополя до Відня і піду там у золотий дім, в якому мешкає пан цісар, і коли варта не захоче мене пропускати, то я тільки коротко скажу: „Братику, не будь смішним, адже я Івон Меґеґа, суддя із Бяли.” Тоді варта вибачиться, і я ввійду до кімнати, де сидить цісар. „Доброго ранку, – мовлю я до нього, – я твій старий Івон, якому ти надіслав медаль, бо він прикрив твої скарбниці своїм тілом, коли ці прокляті гусари, ці цигани, ці бунтівники з Галичини вогнем проклали собі шлях до Угорщини, і який ще й сьогодні, хоча вже й старий товстун, кожної миті готовий віддати своє життя за тебе і за твій дім.” – „Любий Івоне, – відповість він, – сядь отут біля мене, викури собі добру цигарку, яка коштує три крейцери, я дуже радий, що ти нарешті відвідав мене. Адже я вже давно запрошував тебе до себе і час від часу передавав тобі вітання, хіба мій повітовий начальник у Барнові не казав тобі про це?” – „Жодного слова, – відповім я йому, – тому що він затятий поляк.” – „Ах, ці поляки, – скаже він на те, – скільки прикростей вони мені приносять! Але як справи у Бялі?” – „Добре, пане цісарю, – скажу я, – а як тобі ведеться?” – „Не особливо, – промовить цісар і

зітхне. – Хоча в моєму домі все добре – я маю кохану, вродливу жінку, а мої діти, слава Богу, вдалися мені! Мій син дуже радує мене, розумний, гарний, бравий хлопець, який також знайшов собі вродливу, кохану жінку, і свою старшу доньку я добре віддав заміж і зміг дати їй з Божою поміччю добрий посаг. Але в державі, на жаль, не все так добре. То тебе засмучують богемці, то поляки, то угорці, та й фінансові турботи не дають мені спокою, тому що люди не сплачують вчасно своїх податків. Із Бяли, щоправда, приходять лише найкращі звістки, тому що *ти*, Івоне, слідкуєш за порядком. Ти служиш мені як суддя дуже добре, але я часто думав собі: як жаль, що ти вже капралом залишив військо. Якби ти служив далі, ти давно був би вже генералом, і тоді обидві мої війни завершилися б інакше, тому що ти обслужив би італійців і прусаків краще, ніж мої графи!” – „Про це я й сам уже не раз думав, – відповім я, – але тепер тут вже нічого не зміниш.” – „Це правда, – відмовить цісар, – але поговорімо про веселіші речі.” І відтак він звелить принести вина й скаже пані цісаревій, щоб вона зварила нам чогось гарячого, і ми будемо собі сидіти поряд і балакати. Бо чого б це пан цісар мав би бути менш компанійським зі мною, ніж його покійний дядько, цісар Фердинанд, хоча йому я служив лише як рядовий? І хіба блаженної пам’яті цісар не звелів тоді лише для себе й мене приготувати зрази й кашу і, підливаючи мені вина й горілки, вдоволено балакав зі мною?!³ Отож молодий цісар вчинить так само, щойно я приїду до Відня!”

Слухачі шанобливо кивали головами. Лише один з них, Янко Сіманчук, молодий відпускник, який кілька місяців стояв зі своїм батальйоном у Відні, сповнений зневажливого скепсису. „Звісно, так воно й буде, пане суддя – каже він – але звідки Ви знаєте, що наш цісар вже багато разів запрошував Вас до себе, коли поляк ніколи Вам цього не передавав?!”

„Звідки я знаю? Ти, шмаркачу! – відказує сердито Івон Меґеґа. – Бо разом з медаллю я отримав *декрет*! А в ньому написано, що пан цісар посилає мені медаль, бо він з вдячністю згадує про ті

³ Як все це відбувалося, я розповідав уже в іншому місці, у своїх культурних образах „З Напів-Азії”. Івон Меґеґа, як варто тут принагідно зазначити, аж ніяк не є вигаданою фігурою, а реальним, доволі вдоволеним своїм життям місцевим суддею (прим. автора).

послуги, які я йому зробив. Цісар має кращу пам'ять, ніж будь-яка інша людина – тому-то він і цісар! А ту людину, яку він завжди з вдячністю згадує, він хоче також колись побачити! Це ж ясно, як Божий день, ти, шмаркачу! Чи, може, ти гадаєш, що я такий хвалько й брехун, як Янко Чупка?

Потім Івон закликає своїх односельців купити портрети цісаря й цісареві, відтак кронпринца й кронпринцеси. „Сам я, звичайно, вже маю їх, але якщо навіть не кожен є таким чоловіком, як я, що має медаль і декрет, то все одно кожен повинен мати ці портрети у своїй хаті. Тому що людина повинна знати, хто є її паном, і повинна впізнавати свого пана бодай на портреті!”

„Щоправда, ці поляки, – продовжує він, – вішають собі на стіни зовсім інші портрети, наприклад, пана Костюшка, а відтак оцю жіночу парсуну. А потім вони стають перед цими картинами й скаржаться, і розводять руками, й закривають очі, як священик на кафедрі. А згодом вони починають кричати: „Польща була колись, Польща є й тепер у наших серцях, і Польща знову воскресне, коли прийдуть кращі часи.” А відтак вони плачуть і п'ють вино і знову плачуть і п'ють дедалі більше – але тільки від цього, добрі люди, часи для поляків не стануть кращими! І при цьому впадають у вічі дві речі: браві поляки говорять про це значно менше, ніж злидарі – і друге: чим гірше ведеться полякам, тим більше вони декламують і показують горді обличчя. Все це нагадує мені обличчя нашої попередньої повітової суддівни, дружини пана Лозінського, якого зараз цілком певно диявол стискає у пеклі особливо розжареними кліщами. Коли на цю даму нападали, то вона виглядала дуже червоною, а коли вона добре виглядала, то була блідою. Нічого дивного – коли на неї нападали, то вона накладала собі на лице рум'яна. І так само підмальовуються поляки зі своїми гордощами, коли в них нічого не клеїться. Проте ці рум'яна помітні на них так само, як і на пані Лозінській.”

Знову чується схвальний гул серед селян. Івон самовдоволено усміхається, але раптом він стає дуже серйозним, його погляд падає на літографії, що зображують повнокровних дам. „Я розумію багато чого, – каже він замислено, – інакше я не став би капралом і сільським суддею, але чому Господь дарує життя цим покидькам, які малюють і купують оці

картини, – цього я збагнути не можу. Якби ці зображення були бодай живими – на світі існує чимало всякого бруду. А так! Як виглядає роздягнена жінка – це знає кожен чоловік, а якщо він ще не знає, то може трохи почекати, поки довідається! Тьху, тьху, ходімо звідси, хлопці!”

І шляхетний суддя та його почет відвертаються від картинної галереї і обертаються до третього митця, який афішує себе в цьому місці ярмарку.

Це так званий „кобзар”, сивий, сліпий співець, який, в супроводі дитини, ходить від ярмарку до ярмарку, від села до села й співає там перед людьми своїх пісень, дивних пісень на дивні мелодії. Своє ім’я він отримав від назви невеликого плаского струнного інструмента, свого роду ліри, що зветься кобзою, яку він носить на стрічці й на якому акомпанує собі до співу. Те, що він співає своїм одноплемінникам, по суті, мало чим відрізняється від того, що співав колись Гомер і гомеріди давнім еллінам: героїчні історії прадавніх часів у простій і все-таки справжній поетичній формі. Існує комічно-журливий контраст між співом і співаком – старий жебрак, який у хвилюючому ритмі співає бідним уярмленим селянам, котрі вже багато століть і навіть ще й сьогодні страждають під батогами польського пана, про відважні діяння, що їх колись звершили їхні щасливіші предки...

Гей, що за гук там чути у степу?
Це пан гетьман Гамалія.
Він кличе: О соколи, хоробрі соколи,
Куди ви збираєтесь нині летіти?!
До Скутарі на байдарках,
Попливемо вниз по Дніпру,
Далі через сині хвилі моря,
Щоб тремтів там тлустий турок –
Чи полетите до Львова,
Де лякливий лях сховався
Ген, за своїм білим муром
Від синів хоробрих степу?!
А чи хочете, чубаті,
Знову виступить на Північ,
Де недавно в бульбоносах
Знов трофеї ми здобули...?!

Мало що з цих пісень записано. Але тому, хто зростав серед цього народу, той чи інший фрагмент осідає в пам'яті, так, як у моїй пам'яті залишився спів про гетьмана Гамалію, щоб я зміг знову відтворити його у простому, адекватному перекладі. Це поетичний твір, але водночас історичний документ, який залишається вірним правді. Позаяк у часи гетьмана Гамалії русини були „носіями чубів”, які запліталися у косички, що звисали з правої скроні, як це ще й сьогодні прийнято у деяких козацьких племенах – насправді це було вільне, хоробре плем'я воїнів, яке добре зналося як на мирній, так і на кривавій роботі, підтримувало у зразковому порядку свою державу – свого роду патріархальну республіку, у спокійні часи жило з рільництва й конярства, хоча й часом, як тільки йому того бажалося, під орудою вільно вибраних військових вождів не раз наступало ногою на карк сусідам. Гамалія й справді стояв перед вибором спустити своїх воїнів по Дніпру на байдарках й привести їх до турецького берега, чи виступити проти поляків („ляхів”), які, після кровопролитних боїв, нарешті окопалися у Львові, чи навіть проти „бульбоносих”, себто московитів. Сьогодні русини є одним з найнещасніших, найпригнобленіших племен на землі. Кожна спроба наново оживити силу цього народу жорстко придушується. А ті, хто чинить це святотатство, аж ніяк не фанатичні мусульмани, а племінні брати, слов'яни: в Австрії – поляки, в Росії – московити...

Повторюю, спостерігати за цим співцем та його публікою – журливо-комічно. Селяни благоговійно слухають, і часом у шапку жебрака падає якийсь крейцер. Їхні обличчя також починають змінюватися – у цих непроникних рисах щось здригається і тремтить, і в очах спалахує незвичне сяйво. Зрештою вони впівголоса підхоплюють і починають співати. Гляньте на Янка Сіманчука, відпускника. Зазвичай він виглядає так само, як і будь-який інший русинський селянський син, ані на волос не дотепніший чи жвавіший. Але коли він підспівує стародавню бойову пісню свого народу, то раптом у цьому юначому обличчі з'являється якийсь дивний вираз, який раніше немовби дрімав у ньому, і раптом стає зрозумілим, чому войовничих синів цього народу називали соколами...

Проте сивий співець невдовзі виснажується, і щойно він змовкає, як зникає також і той чар, який огортав душі його

слухачів. Відпускник Янко знову лише молодий селянський бевзь, „бурлака”, як і інші, риси старого знову стають незрушними й меланхолійними, як і перше, а Івон Меґеґа немовби прокидається від сну й мовить зітхаючи: „Це давноминулі часи, тоді ще ж не було жандармерії!... Тепер ми мирні люди, ми не хочемо нічого, аби тільки нас залишили в спокої! А ти, старий, забудь про давні криваві пригоди й заспівай нам щось веселе!”

Кобзар може й це – в його репертуарі є не тільки історичні пісні, так звані „думи”, але також і „думки”, невеличкі любовні пісні, та „шумки”, жартівливі й бешкетливі пісні. Але, співаючи думи, старець виглядає поважним і величним, в той час як робиться лише ніяково й смішно, коли він беззубим ротом співає:

На горі стоїть ялиця,
У долині бук.
За горою живе любка,
За якою тужу.

Якби мені чарівника,
Що мені б корився,
Я зрівняв би оту гору
Й повалив ялиці.

або ще:

Наша любов почалася з червоних руж –
А завершилася червоною кров'ю,
Наша любов почалася солодким вином –
А завершилася гіркою отрутою.
Бо вино отруїв чарівник,
І прокляття висушило ружі –
Гого, моя люба дівчино!
Горе нам, моя люба дівчино!
Гого! Горе! Горе! Горе!

Кобзар співає також і шумки, пісні пристрасної і водночас наївної, здорової чуттєвості, але, можливо, краще буде, коли я

не буду наводити читацькій публіці, яка врешті-решт не така наївна, як мій друг Івон Меґеґа, прикладів цього жанру. Важко сказати, скільки при цьому співець додає від себе, адже серед русинів співає і віршує майже кожен, а народна пісня аж ніяк не є чимось мертвим, чимось завершеним. Вона все ще росте, цвіте й брунькується, і так само, як кожна весна приносить рівнинам Галичини й степам України незчисленні квіти, так ростуть і квітнуть там щороку незчисленні пісні. Вони присвячені не тільки коханням і весні, але й подіям буденного життя. Так, наприклад, наш кобзар співає:

Куди забрали нещасного Василя?
До Тернополя забрали його!
І що там вчинили з нещасним Василем?
Постригли його аж до коріння!
А ще що вчинили з нещасним Василем?
Одягли його в білий мундир!
І що одержав нещасний Василь?
Військовий кашкет і рушницю!
І куди забрали відтак нещасного Василя?
До Італії забрали його!
І що мусив робити там нещасний Василь?
Він мусив там їсти рис!
А ще що мусив робити там нещасний Василь?
Захищати цісареву країну!
А чому він не повертається назад, нещасний Василь?
Бо він має кулю в своєму серці!

Однак Івон Меґеґа скрушно хитає головою. „Коли хтось мусить служити цісареві, то його не треба жаліти! Мало хто може дослужитися до капрала, це правда, але доля вояка – це почесна доля, і якщо хтось гине чесною солдатською смертю, то його слід не оплакувати, а заздрити йому! Щоб ти мені більше не співав тут таких пісень, старцю!”

Кобзар геть пригнічений, позаяк Івон – дуже впливовий і важливий чоловік. „Багато кому подобається, – мурмотить він на своє виправдання, а потім швидко додає: – Те, що я зараз заспіваю, напевне, сподобається Вам”:

Тіло й кров
Має й бідний селянин,
Трепетне серце й теплий подих,
Тіло й кров!

Пам'ятай це, поляче!
Якщо ти колись забудеш про це,
То тебе клюватимуть круки,
Пам'ятай це, поляче!

І внутрішній голос співця не обманув його, пісня всім дуже сподобалася, й Івон дає йому як нагороду десять крейцерів сріблом. Позаяк суддя з Бяли є щирим покровителем мистецтва.

Але ми дуже довго затрималися на барновському ярмарку біля митців, загляньмо знову до звичайних торговців. Спершу до тих, хто продає фрукти, овочі й худобу.

На ринковому майдані в Барнові можна купити чудові яблука й груші, вишні й сливи, а восени розкішні кавуни й виноград, але не в селян, і не в єврейських жінок. Фрукти, що вирощуються в русинських селах, дуже посередні, але це не так вина цієї землі, як радше вина недостатньої агрокультури. Наш селянин є дуже інертним та неповоротким. Вирощування фруктів могло б зробити його заможним, як воно вже зробило на цій землі заможним не одного чужинця, однак він не робить для своїх дерев нічого іншого й нічого кращого, ніж це робили свого часу його дід чи прадід. Лише чужинець вміє вирощувати тут прекрасні фрукти.

Дивними людьми є ці чужинці. Вони прибувають сюди з весняними вітрами, орендують у селян і шляхтичів за помірну плату фруктові сади, ціле літо живуть тут як тихі, тверезі, шпаровиті гості, продають на ярмарках частину свого врожаю, а решту на добрих умовах посилають комісіонерам свого племені й віри, які мешкають у великих містах, і від'їздять восени, щоб провести зиму у своїй далекій вітчизні. Відтак навесні вони знову відвідують ті самі місця і так, ймовірно, все своє життя. Але тому вони й не вступають з іншими мешканцями краю в жодні інші стосунки, крім найнеобхідніших, не беруть ніякої участі в їхніх radoщах і нещастях, зовсім не цікавляться власною

долею і на кожне запитання, що не стосується їхнього гешефту, відповідають упертим мовчанням. Те, що їх відрізняє від інших, – це не мова, позаяк вони володіють усіма мовами краю, не одяг, яким би незвичним він не був, і, за великим рахунком, навіть не віра, оскільки одні з них є юдеями, а інші християнами. Це радше *забобони*.

Щоправда, вони особливі євреї, особливі християни. Тому що вирощувачі фруктів на Поділлі є караїмами й липованами.

Про внутрішнє життя обох сект відомо мало. Ще донедавна про них знали тільки те, що кожна вважає себе володаркою монопольної, істинної господньої віри і тому уникає спілкування з іншими, позаяк вважає всю решту людства нечистою. Відомо також, що для караїма кожен інший єврей такий же далекий, як і християнин чи поганин, так само для липованина – кожен інший християнин. Відомо, що вони є тихими, похмурими, старанними людьми, ретельними платниками податків, ворожими до всяких алкогольних напоїв і всяких галасливих радощів. Лише в 1860 році одному бреславському вченому вдалося вступити в контакт з караїмською сектою і запропонувати світові портрет цієї дивовижної релігійної спільноти, і лише в 1875 році авторові цих рядків, як першому невірному, було дозволено вступити на святую землю – в монастир і парафію липованів у Фонтіна Альба (Біла Криниця) на Буковині⁴. Відомо також, що обидві секти в своїй глибинній суті є різними, караїми репрезентують біблійне єврейство, переплетене з квієтистськими елементами, а також окремими рисами прахристиянства, натомість у липованів цілковито закам'яніла, жорстка візантійсько-ортодоксальна віра й пов'язані з нею забобони виродилися в такий незвично строгий культ форм, що ці бідні люди, якби вони розуміли латинь, з більшим правом, ніж будь-яка інша секта, могли б твердити про себе: *omne humanum nobis alienum est*⁵. Проте зовні вони мають чимало спільного: як караїм, так і липованин розмовляє, якщо обставини не змушують його чинити інакше, великоруською мовою, обидва носять давньомосковську одягу: високі чоботи, червону, блузоподібну тикову сорочку, зверху

⁴ Опис монастиря і звичаїв липованів я здійснив в іншому місці книги „Від Дону до Дунаю” (прим. автора)

⁵ Все людське нам чуже (лат.)

довгий кафтан з синього полотна, підперезаний червоним вовняним поясом, хутрову шапку, довге волосся і довгу бороду. Посеред шаленого тлуму й галасу вони тихо й серйозно стоять собі на своїх возах із фруктами й обслуговують клієнтів, які підходять до них. Жоден липованин, жоден караїм не зазирає покупця лестощами чи стусанами під ребра. Отож своїм виглядом і поведінкою вони різко відрізняються від усіх інших типових фігур ярмарку й одразу впадають у вічі уважному спостерігачеві. Здалеку навіть натреноване око може прийняти караїма за липованина, а зблизька, навпаки, їх розрізнити навіть неофіт. Липованин має слов'яно-монгольський, а караїм – орієнтальний тип обличчя. Але якщо навіть цей розпізнавальний знак не гарантує певності, то інший зазвичай не введе в оману: караїм дозволяє торгуватися з собою, липованин – ніколи. Мовлене один раз залишається незламним, навіть якщо він згодом і жалітиме за сказаним.

Тут, по сусідству із Зіссель Діамант, ви бачите великий віз із фруктами на низьких колесах, а верхи на передку сидить старий торговець і меланхолійно дивиться своїми розкосими монгольськими очима поперед себе. До нього приступає клієнтка, найвродливіша жінка Барнова, заради якої бідний збирач податків йде назустріч своїй ранній смерті, дружина писаря повітового суду.

„У Вас добрий товар?“ – починає вона торг.

Товар на виду, отож відповідь зайва. Тому липованин мовчить.

„Я б хотіла купити з дюжину машанських яблук.“

Чоловік безмовно вказує на місце, де викладені ці яблука – між іншим, чудові плоди, з якими садове мистецтво Заходу може змагатися лише в кількох видах.

„Але сьогодні вони зовсім не гарні.“

Чоловік все ще мовчить. Адже одразу видно, гарні вони чи ні.

„Вони з червоточиною?“

На це він дає відповідь, позаяк з першого погляду цього не побачиш. Однак його відповідь вельми правдива. „Лише деякі“, – каже він.

„Скільки вони коштують?“

„Півтора крейцера за штуку, дюжина – шістнадцять крейцерів.“

„Ви продасте мені дюжину за дванадцять крейцерів.“

„Ні!“

„Але ж останнього разу Ви продали мені за дванадцять крейцерів.”

„Ні!”

„Тоді я куплю у караїма.”

Жодної відповіді – це залежить від доброї волі жінки. Зовсім інакше поводить себе караїм, у якому прокидається століттями культивований його расою гендлярський звичай. Однак ці торговці фруктами, які, за расовими ознаками, безперечно, краще знані читачеві, ніж липовани, так само скупі на слова – хоча й з інших міркувань! Проте навряд чи він шукатиме на ярмарку в Барнові нащадків своєї раси.

Саме їм ми нанесемо наш наступний візит. Однак ці люди тримаються, всупереч усім законам економіки, завжди вкупі і розташувалися у протилежному куточку ярмарку. В той час, як ми пробиваємося до них крізь юрбу, ми маємо не тільки нагоду роздавати й одержувати численні стусани під ребра, але й окинути оком інші типи продавців і покупців.

Серед перших бачимо хлопця, що продає горілку, худорлявого, брудного єврейського підлітка десяти чи дванадцяти років, який несе на руці кошик, в якому знаходяться гігантська пляшка горілки, келішок і кілька посипаних кмином кренделів. Хлопчисько пробирається у найтісніший натовп, хапає людей за поли й верещить при цьому так, немовби його розпікають на вогні. Кренделі були свіжими ще в незапам'ятні часи, а сивуха найнижчої проби, зате й коштує вся ця усолода лише три крейцери й користується неабияким попитом. Християнським панданом до цього продавця горілки є хлопець, що продає ковбасу. Про те, чим напхано цю ковбасу, найкраще знає, окрім її виробника, хіба що барновський живоде́р. Окрім ковбаси, хлопець продає також і горілку, отож спроможний за п'ять крейцерів сервірувати вам комплексний теплий сніданок. Геть позбавлений конфесійних ознак хлопець, котрий продає цукор. Як єврейські, так і християнські підлітки обтяжують людей, підсовуючи їм під носа невідомо коли спечені коржі, покриті пилюкою цукерки й глазуровані фрукти, на яких не один залишив сліди своїх пальців. Всі ці хлопчиська стоять дуже близько до тої межі, де закінчується торгівля й починається жебрацтво, натомість дівчата, що продають воду, – криклива, жвава, настирлива ярмаркова Божа кара, – стоять уже поза цією

межею. Не кожен має бажання залити за комір склянку цього прохолоджуючого нектару, який нерідко протягом багатьох годин носять крізь гаряче море пилюки, проте кожен, хто вдягнутий у пристойний костюм і не хоче цілих півгодини чути у своїх вухах нестерпне волення, мусить дати бодай крейцер. Але щойно одна з них отримує свій крейцер, як раптом тебе оточують усі дівчата, що продають на ярмарку воду, а потому атакують тридцять глеків водночас – спритність і винахідливість цих юних створінь справляє воістину імпонуюче враження, щоправда, багато важить також виховання, як і досвід. Рознощиці води на Сході – це те ж саме, що й квіткарки на Заході. Зазвичай їхня подальша кар'єра також рухається паралельно, і глек ходить до колодязя доти, поки не розіб'ється на друзки. Натомість квіткарок на Сході нема, і коли справжній напівазієць прибуває до Європи, то він багато чого може збагнути, тільки не того факту, що існують люди, готові платити гроші за квіти...

Окрім цих автохтонних елементів існують також чужинці, які перетинають нам шлях, частково коробейники, частково жебраки, частково злодії. Однак ця класифікація за категоріями дуже складна, позаяк кожен гість відповідає щонайменше двом із них. Відтак із цього списку слід виключити ще чеського торговця скляними товарами, так само й німецько-богемського торговця мереживом, а всі інші безсумнівно намагаються водночас продавати й жебракувати. Так, наприклад, словацький дротяр, якого можна зустріти буквально на кожному ярмарку в Європі, або злиденний поляк, який прочісує зі своїми дерев'яними виробами вздовж і впоперек всю країну аж до Молдавії; гірник-інвалід із Велічки, який пропонує кілька брусків й усілякі дрібнички з кам'яної солі; греко-православний прочанин, який вже впродовж тридцяти років твердить, що повернувся зі Сходу („щойно тиждень тому, пане!“), й продає освячені чотки з Вифлієма, які були куплені на ярмарку в Станіславі, і пляшечки зі святою йорданською водою, яка набрана з найближчої калюжі; Відтак його колега, єврейський паломник з Єрусалима, який пропонує своїм єдиновірцям мішечки, наповнені щебенем із руїн храму („хай поб'є мене грім, якщо він не з храму“, і при цьому завбачливо відступає на крок убік); нарешті, героїчний борець за честь Польщі, якийсь знедолений босяк, що під час п'яної бійки й справді дістав рану

або ж симулює її. Він пропонує кілька патріотичних фотографій, на яких лежить такий наліт бруду, що неможливо відрізнити, що ж первинно там було зображено – піраміда в Гізі чи Юліуш Словацький. Отож всі вони є водночас коробейниками й жебраками. Натомість циган не тільки перше й друге, але ще й злодій. Спершу він терміново пропонує тобі стару залізну каструлю, а відтак діє відповідно до обставин, або ж у нестямних тонах закликає тебе дати йому невеличку милостиню, або, зайшовши ззаду, тихо й безшумно лізе тобі в кишеню. Його жінка діє подібним чином, лише з тою відмінністю, що спершу пропонує тобі не каструлю, а найпевнішу візію твого майбутнього. Якщо ти на це погодишся, то вона напропорочить тобі лагідну смерть і найбільшу кількість дітей, а якщо ти не бажаєш спілкуватися з нею, то вона зменшить число твоїх носовичків. Але з якою метою вештаються на ярмарку її квітучі доньки, – цього я не можу збагнути, та воно, мабуть, і непотрібно. Те, що й вони при першій-ліпшій нагоді також крадуть, само собою зрозуміло. Око закону тут їх не бентежить. Ним є служник повітової поліції пан Янко Чупка, і це око зазвичай постійно затуманене внаслідок надто великої кількості склянок, які він повними підносить до рота й порожніми кладе на шинквас.

Це вічно бродячі мучителі ярмарку, які перестрівають нас на нашому шляху до овочевих торговців. Проте й торговці, які мають своє постійне місце торгівлі, набагато рухливіші, ніж це може подобатися тому, хто безпечно фланірує уздовж торгових рядів. Тут гончар суне тобі під ніс величезний глиняний горщик і волаючи запитує, чи ти вже бачив коли-небудь у своєму житті таку гарну й притому таку дешеву посудину; там якийсь токар вимахує перед тобою довгою люлькою і запевняє, що нею можна відлупцювати десяток людей і вона не зламається. Тут раптом тобі назустріч оголюється велетенський серп, а на його рукояті тоненький, прозорий єврейчик, який клянеться своїм благом, що цим інструментом можна не тільки жати траву, але й косити каміння, „дитина впорається з цим, мала дитина, таке добре залізо”. Там зненацька з тебе стягують капелюха й натомість одягають нового, „такий гарний пан *мусить* мати також гарного капелюха, дозвольте, Ви *мусите його* купити.” Тут шість кулаків заганяють тебе прямо в кінський табун, і з диким криком люті, який є нічим іншим, як докладною хвалою цих шкап, тобі

оголюють зуби тварин, там у той самий спосіб ти потрапляєш у ціле звалище возів, тачок, драбин і колясок, і перш ніж встигаєш оглянутися, як вже сидиш в одній з таких колясок і можеш тільки міркувати над тим, як тобі вибратися звідси, не залишивши тут своєї шкури. Тут потрапляєш у царство чобіт, перед тобою й поза тебе, справа й зліва, біля твоїх ніг і понад тобою – чоботи, чоботи й знову чоботи, і якщо ти енергійно не дременеш звідси, то наступної миті ти вже сидиш на стільчику, а ще через мить тебе вже взули у нову пару чобіт; там знову ти стаєш жертвою торговців одягом; десятеро рук хапають тебе за піджак і штани, десятеро інших рук змушують танцювати навколо тебе синім, зеленим і чорним штаням, жилетам всіх кольорів веселки, пальтам найрізноманітніших і найфантастичніших форм і барв, і десять горлянок водночас запевняють тебе, що тепер ти одягнутий, як волоцюга, а за десять гульденів ти можеш бути одягнутий, як принц, – щастя, з якого навіть найввічливіший і найвелемовніший вирветься тільки тоді, коли він заодно почне розмовляти стусанами під ребра. Тут ти раптом летиш вперед внаслідок могутнього поштовху у твої сідниці і вже боїшся запороти власним носом, проте напорюєшся лише на кілька сувоїх ситцю, продавець якого намагається у такий ніжний спосіб звернути твою увагу – „такий пан мусить мати жінку” – „або кухарку” – „або коханку” – „скільки скажете відрізати?” – „я бачу по Вас, Ви бажаєте тридцять ліктів ось цього блакитного” – і тоді, нещасний мандрівниче, кричи й бийся на всі боки, бо хто мовчить, той погоджується. Там, заледве п'ять кроків від Сцілли текстильних товарів, ти потрапляєш у Харибду бакалійного торговця, де тобі зліва розмахують цукровими головами, а зліва пакетиками кави, де тобі у передню кишеню піджака прагнуть насипати перцю, а в задню – імбиру. Тут раптом ти відчуваєш, як тобі на плечі лягає щось важке, гаряче й свинцевим тягарем прилипає тобі до спини – дорожня шуба, і торговець стоїть перед тобою з тріумфальним виглядом і захоплено, тоном найвищої вдячності, гукає до неба: „Слава Богу! Тепер пан не замерзне, коли йому доведеться вирушити взимку до Москви чи до Відня! Господи! Як я радий! Тепер він дасть мені сто двадцять гульденів і поїде собі, мовби в ліжку!” – там тобі в одне вухо грають на дитячій трубі, в інше – барабанять, крім того, справа й зліва тобі волають: „Пане! Цей свисток для Вашого найменшого! Ця

лялька для Вашої дівчинки! Цей барабан для Вашого небожа! Ця іграшкова кухня для Вашої небоги!"

Якщо все це підсумувати, то, напевне, можна повірити моєму запевненню, що існують місця, в яких приємніше гуляти, ніж у вівторок на ринковому майдані в Барнові. Але якщо б мені навіть удалося чи за допомогою подальших спроб удасться змалювати приблизну картину цієї жадливої метушні й штовханини – відтворити *gamir*, який тут панує, неспроможне жодне перо. Крики, що лунають увечері напередодні карнавальної неділі на вулицях Неаполя, вже стали приказкою і вважаються nonplusultra⁶ того, що може витримати людське вухо. Свого часу я чув їх, і мушу по правді сказати – це шепіт у порівнянні з вітчизняним ярмарком. Цей рев не має в собі вже нічого людського. Це так, мовби раптом зібрали докупити всі звіринці світу.

Водночас є чимало людей, які охоче проводять тут час. Є й інші, які, хоча й мають деякі справи, проте здебільшого вештаються тут для власного задоволення. До перших належить пан Тадеуш Віллішевський, барновський естет, молодий чоловік років тридцяти, який вже своєю зовнішністю подібний до найбільших духовних проводирів усіх часів. Він має лисину Сократа, маленьку, зігнуту постать Вольтера, набагато довший ніс від Шиллерового, скуйовджену бороду Міцкевича й носить закриту чамару, як Словацький і порвані чоботи, як Сирокомля. Власне кажучи, він більше чоловік науки, ніж прекрасних мистецтв і був би став великим світилом у котрійсь із серйозних дисциплін, якби зміг скласти іспит на атестат зрілості. Однак він тричі провалився на цьому іспиті, тому не міг вступити до університету й мусив залишитися поетом Барнова. Зараз він займається тим, що читає барновським дамам та їх оточенню свої вірші, а тому має на своєму сумлінні не одне скреготання зубів. Уже протягом десяти років він збирає передплатників для томика своїх віршів, однак не може зважитися на видання, позаяк у нього весь час з'являються нові вірші. Між іншим, він утримує себе не тільки означеним поетичними ремеслом, але головним чином послідовним втілення одного принципу: він

⁶ Nonplusultra (лат.) – щось неперевершене, досконалість, вершина, апогей (лат.)

ніколи не обідає вдома, а завжди деінде. Проте на ярмарку йому робити нічого, хіба що сплачувати свою данину красі, і він з успіхом це робить, розважаючи дам свого кола солодкими нісенітницями й плескаючи гарненьких селянських, міщанських та єврейських дівчат по їхніх м'яких частинах тіла. Подібним чином поводить себе і його друг, молодий чоловік в елегантній чамарі, який, щоправда, боязко приховує свою білизну, пан Станіслав Ніцманський, нащадок шляхетного й широко розгалуженого роду, який в давно-давно минулі часи володів маєтком, у давно минулі часи його програв і проциндрив, у минулі часи жив із боргів, а нині є бідним волоцюгою, якому всі його хвастощі й вигадки не приносять більше жодного геллера. Подібним чином ведуть себе також численні товариші пана Станіслава по стану й долі, так само як і молоді чиновники судів і кавалерійські офіцери.

Бідні офіцери – яке це справді безутішне існування в цих подільських сільських гарнізонах! Служба вимагає щодня лишень кілька годин, об'їзд коней також не завжди вдається здійснювати, отож для заповнення довгих годин залишаються тільки гра й жінки. Однак перше задоволення часто наштовхується в другій половині місяця на природну межу, часами, можливо, і друге, а решта – це нудьга, жажлива, невимовна нудьга. Щоправда, її можна іноді розігнати добрими, серйозними книжками, але, поперше, такі книжки заледве можна дістати у подільській сільській глушині, а, по-друге, – гм! давайте поговоримо про інші речі...

Інші пані й панове, які зустрічаються нам під час нашої мандрівки, прибули сюди, напевне, у справах, проте, зробивши їх, беруть участь у цьому пекельному спектаклі для свого задоволення. Це передусім уніатський священик, пан Володимир Бородайкевич із Бяли, пан Евсебій Тарновецький з Твардовки та багато інших. Всі вони вигідно відрізняються великою добродошністю й довгими бородами, а також великими родинами. Ці панове прибувають до міста, щоб продати урожай своїх господарств, закупити все необхідне, решта дня належить задоволенням. І ось вони повільно й спокійно просуваються крізь натовп, за кожним з них – родина, нерідко з дюжина членів, і святе сімейство з задоволенням дивиться на все це, часом піддається невеличкій спокусі, провадить бадьорі розмови з братами, сестрами й дітьми свого стану, приймає вітання

селян і дозволяє їм цілувати собі руку – все це вдоволено й весело. Відтак у якомусь заїжджому дворі справляють невеличкий бенкет, і тут ґрунтовно перевіряють, чи вина Натана Зільберштейна дійсно справжні, адже насолоджуватися Божими дарами – це добра справа перед Богом, перед Натаном Зільберштайном та іншими людьми. Це добрі, прості люди, ці русинські сільські панотці; їхня освіта не надто висока, їхній дух – зазвичай від природи вони вельми здібні, як і взагалі русини перевершують за вродженою інтелігентністю майже всі слов'янські племена (хіба що за винятком сербів) – отож їхній дух повільно засинає упродовж років, у сільській глушині, однак вони мають серце, яке б'ється в грудях, і тримають у порядку все, що їм належить: свою родину та своє село. Хай Бог береже моїй вітчизні її добрих, товстунів – русинських сільських панотців – вони належать до найкращого, що тут можна віднайти! Але позаяк я вже почав висловлювати бажання, то хочу додати: і нехай невдовзі зникнуть червоні носи, які, на жаль, у багатьох із цих достойних панів так яскраво палають! Тому що пляшка вина – це добро, але багато пляшок горілки – це зло!

Римо-католицьких пасторів на тижневому ярмарку небагато; у Східній Галичині лише окремі поляки живуть у сільській місцевості, а католиками є тільки поляки. Тому пастори також мають свої приходи переважно в містах. Старші серед них подібні до своїх русинських братів. Вони також вдоволені, ситі, гідні шани панове, які не надто строго ставляться до власних і чужих гріхів. Зі своєю економкою вони живуть тихо й мирно, і нікого надто не бентежить, якщо раптом пасторський дім наповнюється маленькими білявими й чорнявими голівками. Вони є добрими поляками, часто справжніми ентузіастами своєї народності, але при цьому залишають австрійському монархові кесарева. Молодша генерація у всіх сенсах інакша – тонка, хирлява, фанатична. Їхні економки, як правило, старі й потворні, але – це давня історія, яка почалася з цілібатом і завжди залишається новою – жінки інших чоловіків є молодими й вродливими. Словом, невтішне людське задоволення, про яке відверто говорять лише тоді, коли його не можна оминати. Але це якраз не той випадок.

Поряд з русинськими сільськими священиками найкращими клієнтами тижневого ярмарку є орендарі земельних угідь.

Польські шляхтичі купують, можливо, й більше товарів, проте вони беруть їх у борг, в той час як ці євреї та вірмени оплачують усе готівкою. Загалом вони є вискокками, їхній смак далеко не найтонший, та й шлях, яким Артур Абелес чи Богдан Стефанович піднялися вгору, можливо, не є найчистішим, проте вони мають гроші, багато грошей, а це в такому бідному краю означає більше, ніж деінде. Можливо, пан Артур ще десять років тому був скромним реб Аароном, який продавав погану горілку на тракті або в якійсь задній комірчині позичав гроші під лихварські проценти, можливо, пан Богдан Стефанович був у той же час маклером у торгівлі волами чи старшим наймитом на орендованому хуторі. Те, що піднесло їх, було не тільки власними здібностями, хитрощами й шпаровитістю, але й моральним розкладом їхніх боржників, польських панів. Вони так довго й сліпо позичали в борг, аж поки не почали радіти, коли Аарон чи Богдан перебирали маєтки у власне управління, гарантуючи їм ще й орендну плату, яка, щоправда, була доволі помірною. Але з цього благородно народжений пан не може жити, як належить його станові, Отож він продовжує позичати гроші у свого орендаря, аж поки одного прекрасного дня Артур чи Богдан стають уже не орендарями, а власниками маєтків. А ще через десять років вони вже мільйонери. Артур купує собі в зяті віденських адвокатів, Богдан – синів шляхетних одноплемінників, і коли вони, нарешті, мають вже достатньо грошей, то призначають на своїх маєтках чесних німецьких директорів, які не маніпулюють так, як вони це робили самі, й тоді Богдан перебирається до Львова, а Артур до Відня, й останній, можливо, стає відтак, як Артур рицар Абелес фон Фельзенштейн, стовпом суспільства. Подібні метаморфози у сфері власності часто відбуваються в Галичині, починаючи приблизно з 1860 року, й з кожним роком дедалі частіше. Це теза, на потвердження якої галицький кадастр дворянських земель може навести докази на кожній сторінці. Воістину, тут не можна умлівати від захоплення ні утиснутим, ні утискувачем. Все відбувається саме так, як воно й мусило б відбуватися, а така гнила земля й родить – болотні рослини... Але що б ми не думали про цих „орендарів” – вони є новим соціальним елементом виняткового значення, з яким так чи інакше слід рахуватися.

Пан Артур Абелес знаходиться вже, очевидно, на тій стадії, коли маєток не може вислизнути з його рук. Він їде на ярмарок четвіркою коней у віденській колясці, причому як він, так і його родина – в прикрасах чудових світлих тонів. Це пані Хая, нині Гортензія, панянка Мірл, нині Меланія, і молодий Моше, якого спершу назвали Моріцем, а тепер звуть Жоржем, позаяк Моріц все ще звучить надто по-єврейськи. Всіх тих перснів, годинникових ланцюжків і шпильок для краваток, які носять на собі чоловіки, брошок, браслетів і сережок, якими увішані жінки, вистачило б на цілу ювелірну крамницю. „Aren Rendar... Aren Roseles... Kick ehm un... wie ä hrabie”⁷ – шепочуться євреї. Селяни розступаються, лише то тут, то там хтось мовить так, аби чули всі: „Якщо розводити горілку водою так, як цей жид, то, певна річ, можна стати багатим.” Або: „Хая носить шовкову сукню, але її ніс так само кривий, як і тоді, коли вона обслуговувала нас у корчмі!” А хтось третій навіть гукне панові Абелесу: „Брате Аароне, чому ти обстриг свої пейси? Вони тобі так пасували!” – „Щоб ти подавився!” – бурмоче Артур похмуро й квапливо веде свою Гортензію далі. Офіцери вставляють в око моноклі й шкірять зуби. Ротмістр граф Лінберґ відповідає на поштиві Артурове вітання недбалим кивком і підходить до пари. „Доброго ранку, Абелес! Хая – пардон! пані Гортензія – мають чудовий вигляд, слово честі, чудовий! Щороку додають по п'ятдесят фунтів – пірамідально, слово честі, пірамідально або ще краще – ги-ги! циліндрично!” – „Прекрасно!” – хихикає за ним хор товаришів. Хоча пан Абелес і не знає, на що більше схожа його дружина – на циліндр чи на піраміду, позаяк він не знає, що це за страва, однак в одному він упевнений – йому не треба особливо упадати, щоб сподобатися цьому панові, який залишив йому кілька боргових зобов'язань. „Пане ротмістр, – відповідає він, – для мене було б великим задоволенням, коли б Ви також попробували тої печені, яку так смачно готує моя дружина. Особливо п'ятнадцятого, через чотирнадцять днів, пане ротмістр, я Вас цілком певно очікуватиму в себе, цілком певно – мені було б дуже жаль, якби Ви забули про моє запрошення.” У цей день закінчується наступний термін сплати

⁷ „Аарон-орендар... Аарон, син Розел... глянь-но... як граф!” (їдиш)

боргу. Ротмістр блідне, лепече щось про „велике задоволення” і швидко зникає.

У цьому сенсі пан Ніцманський обережніший, він уникає орендаря, немовби той – сам чорт укупі зі своєю бабусею і всім сімейством. Натомість саме тепер продирається крізь натовп, солодко усміхаючись, пан Тадеуш Віллішевський, по-перше, тому, що він також обідає кошерно, по-друге, тому що поблизу немає жодного польського шляхтича, в очах якого зв'язок з євреєм міг би скомпрометувати його. „Пане Абелес, ця шпилька, цей ланцюжок, цей смак – я завжди кажу: гроші має і Розенцвайг”, проте Абелес має ні тільки гроші, але й смак! Шановна пані, якби я не боявся ревнощів мого шановного друга – о! та й навіть відчуваючи цю небезпеку – чудово! я не скажу більше нічого, крім: чудово! І тут же, біля літньої троянди, – весняна фіалка, панянка Меланія:

В'яне ружа пурпурова
Супроти твого обличчя!
А проти твого волосся
Ніч здається геть блідою.

Вибачте поетові, панянку Меланію, якщо при Вашій появі йому на уста мимоволі спадають ці рядки, які він таємно адресував Вам. Коли оце недавно, вимушено улягаючи багаторазовому запрошенню пані Розенцвайг, я кілька днів провів на її орендованому маєтку й продекламував цей вірш, який я написав для панянки Меланії, вона вигукнула: „Сто гульденів, пане Тадеуш, якщо Ви напишете такий вірш для моєї Аврори!” Однак я відповів: „Розпоряджайтеся, шановна пані, як завгодно моїм життям, але моя муза не продається, її не можна присилувати!” Слово честі! – так я відповів їй, відкрито й чесно, як і належить поетові. Адже ця Аврора, Боже мій, непогана дівчина, але хіба її можна рівняти з Меланією Абелес?” – „Щоб я так жила, – відповідає улещена мати, – щоб я так жила, пане Віллішевський, але Ви маєте рацію. Моя Меланія й Аврора, якщо їх звести до купи – це королева і служниця – щоб я так жила! Але якби Ви подарували свого вірша в написаному вигляді – це так би втішило мою дитину, тому що вона є великим другом поляків і віршів, і книг, а щойно вона прочитала один роман, такий товстезний, що його заледве можна

підняти, „Космос” зветься, якогось Шиллера. Між іншим, знаєте що? – те що може собі дозволити Розенцвайг, можу і я – приїжджайте до нас на декілька днів у маєток і поговоріть віршами з мою Меланією!” – „Це буде найщасливіший день мого життя, – запевняє Тадеуш, – і якщо мені буде дозволено так сказати: в цей день я народжуся вдруге!”

Він зникає, і пара продовжує свій шлях, не без невеличких суперечок. „Як це розуміти? – запитує Артур сердито. – Коли ти кажеш йому: на кілька днів, то він буде сидіти кілька тижнів – чого це я маю годувати цього ґалґана (босьяка)?” – Проте Гортензія стоїть на вищому рівні розуміння. „Ти знаєшся на своїх ґешефтах, – каже вона, – а я знаюся на шляхетності. Всі люди годують його, навіть Розенцвайґи, тож хіба ми гірші від Розенцвайґів?” І поборницею шляхетності вона залишається також під час обходу ярмарку, а надто перед виставленими на продаж картинами. „Купи мені Костюшка, – каже вона, – а також тут картину, на якій росіяни забивають дітей!” – „Яке мені діло до Костюшка? – мовить Артур, напевне, не без резону. Проте Гортензія відповідає з почуттям власної переваги: „Всі шляхетні люди – поляки, отож ми також маємо стати поляками!” Проте Артур залишається незворушним, аж поки Меланія не розтоплює мовленням пошепки ніжним словом батьківське серце. Тому що панянка не хоче бути польською юдейкою, а полькою юдейського віросповідання, хоча Йордан дуже відчутно шумить крізь кожне вимовлене нею польське речення.

Але ближче до полудня виявляється, що й в Артура бувають моменти, коли він поводить себе шляхетніше від своєї дружини. „Я б уже що-небудь з’їла, – скаржиться вона вишуканою німецькою. – Голод перевертає мені шлунок.” – „Ну, – каже Артур, – тоді зайди до шинку!” – „Навіщо до шинку? Я взяла з собою чотирьох запечених курчат і пляшку вина.” – „Ти що, збожеволіла? – питає Артур. – А якщо нас хтось побачить?! Я міг робити це, коли був „рендарем”, а тепер ми мусимо їсти у Натана Зільберштейна, в окремому кабінеті, як усі шляхетні люди!”...

Там справді бувають також польські шляхтичі. Вони так само належать до тої категорії ярмаркових гостей, які прибувають сюди частково заради торгівлі, а частково задля власного задоволення. Торгівля полягає у продажі врожаю своїх фруктів,

у закупівлі рідкісних їстівних припасів, проте головним чином у транзакціях з деякими синами Ізраїля. Кожен шляхтич, навіть найзаможніший, має справи з євреєм, позаяк тільки він зичить і позичає, стає посередником в усіх купівлях і продажах. При видачі й отриманні позик і гіпотек, при вкладенні надлишкового капіталу євреї настільки ж незамінні, як і при купівлі й продажі цінних паперів і земельних ділянок. Уявімо собі, що Ротшильд заснував королівство Єрусалим, і всі євреї Галичини відгукнулися на його заклик – тоді ми побачили б у юдофобській Галичині справжні дива. Весь край був би у розпачі, відправив би масову депутацію, щоб повернути собі бодай десять тисяч євреїв, і коли б вони поверталися назад, то скрізь і всюди йшли б через триумфальні арки. Галичина без євреїв була б краєм без життя.

Що ж стосується задоволень, то кожен шляхтич поводить себе на тижневому ярмарку так само, як барновський поет. Тут швендяють без діла, залицяються, погладжують округлі частини тіла молодих, вродливих осіб жіночої статі з середнього стану й решту дня проводять у цукерні пана Владислава Зігеллі.

Останнє місце задоволень ми трохи згодом ще відвідаємо. А зараз ми нарешті досягли нашої наступної цілі: прилавку торговця овочами. Той, хто бував коли-небудь у Шварцвальді й бачив народні строї південно-західної Німеччини, зaledве зможе стримати вигук здивування, коли він вступить на цю частину ярмаркового майдану Барнова. Йому буде здаватися, немовби він знову стоїть перед „Золотим волон” у Шільтасі чи перед „Німецькою короною” в Біберасі, або ж перед „Фюрстенберзьким двором” у Гасласі й споглядає неймовірну метушню тижневого ярмарку тих містечок далекої долини Кінціґу. Тому що ці люди носять ті самі строї, що й шварцвальдські селяни, точно такі ж, аж до числа гудзиків на блакитній куртці хлопців, аж до числа пряжок на червоному корсажі дівчат. Все тут теж саме – в тому числі й овочі та порядок їх розташування. І обличчя ті ж самі, і мова: цей соковитий швабський діалект, що зовсім не відлунує чужими інтонаціями, а звучить так сердечно, так задиристо, так близько-інтимно. Повторюю: тому, хто бачить і чує їх, мусить зробитися на душі так, немовби якась всемогутня рука раптово вирвала цю зменьку людей та їхні товари з рідної вітчизни й перенесла їх у цю сарматську рівнину, за багато

сотень миль від їхніх звичних ялин – і люди продовжують торгувати, спокійно, не кваплячись і ні на йоту не інакше, ніж вони це звикли робити на ярмарковому майдані в Гасласі.

В дійсності все це відбувалося не так безхмарно й казково, проте досить дивно, і барновські торговці овочами заслуговують того, аби побути біля них трохи довше. Насправді тим, що привело їх сюди, були не власні воля і любов до мандрів – це було творіння одної-єдиної руки, значущої, могутньої руки, і минуло вже майже сто років відтоді, як вона подала їм знак і привела їх із Заходу на Схід. Вони скорилися їй, скорилися охоче, позаяк життя на батьківщині стало для них нестерпним, герцог Карл витискав із них всі соки й продавав їхню плоть і кров англійським вербувальникам, щоб вони жалюгідно гинули в чужих злиднях. І тому негостинна далеч, польська чужина, ведмежий край не лякали їх, адже вони знали, що та сама рука, яка припровадила їх сюди, буде й надалі простиратися понад ними, захищаючи й оберігаючи їх. І так воно й справді було, аж поки не перестало битися шляхетне серце цього чоловіка. Навряд чи є потреба казати тут, як його звали: Йосиф II. Відомо, як невтомно запрошував він німецьких колоністів у свої східні землі, які були щойно придбані й потребували роботящих рук: у Галичину й на Буковину. А відтак ще й в Угорщину, тому що ця земля була загалом бідною на мешканців, а надто на таких, котрі були б схильними й здатними до раціональної, впорядкованої роботи. Відомо, як наполегливо він прагнув відвернути потік німецької еміграції до Америки й скерувати його на свої східні провінції. Воістину, навіть у найхолоднішого спостерігача викличе захоплення, коли він збагне, як цілокупно цей геніальний князь ставив перед собою завдання свого життя і як він користався тисячами різних важелів, аби його здійснити. Коли він вів переговори з Карлом Теодором про обмін Баварії на Бельгію або коли він писав військовій адміністрації Буковини, що волів би якомога ближче від Чернівців розташувати німецьку колонію⁸ – це було реалізацією однієї і тої ж головної думки. Це не слід розуміти хибно. Всяка жорстока тиранія була йому такою

⁸ Про той спосіб, у який Йосиф II керував колонізацією Буковини, див. в культурних образах „З Напів-Азії” розділ „Між Дністром і Бистрицею”.

ж далекою, які всяка насильницька денаціоналізація, і саме тому йому ніколи не спадало на думку зробити зі своєї Австрії німецьку національну державу. Проте він хотів створити з неї німецьку культурну державу, таку монархію, частини якої трималися б не лише спільною особою князя, але й спільною освітою. Проте цей князь також знав, і знав частково з власного, гіркого й болісного досвіду, що добра справа аж ніяк не може перемогти лише завдяки внутрішній шляхетності, що саме благородна мета потребує для свого здійснення більшої повноти влади, ніж підла й низька мета. Чому? Та тому, що підлість зустрічає в людській натурі більшу вибірккову спорідненість, аніж шляхетність. І позаяк Йосиф II знав те, що ми, німецькі австрійці, на жаль, ще й сьогодні частково не розуміємо, позаяк він знав, що кожне питання культури є в першу чергу питанням влади – *звідси* його прагнення спершу збільшити в Австрії число німецького населення – здобуттям суто німецьких територій чи поселенням німецьких колоністів в угорських, польських та румунських провінціях. Немає сенсу в тому, щоб тішити себе думкою, як щасливо розвивалася б доля нашої держави, якби цісареві судилося довше життя або якби в нього були спадкоємці, які б діяли в його дусі – в цьому немає сенсу, оскільки це непродуктивно й додає гіркоти й розчарування... Доволі! – в лютому 1790 року будівництво німецької культурної держави Австрія припинилося, а те, що ще залишилося від неї, було знищено або розпалося в буревіях часів.

Те ж саме трапилося і з тими опорними стовпами його будівлі, які великий цісар звів у східних землях, з німецькими колоніями. Лише в одному-єдиному краї ці поселення виглядають нині ще пишнішими й багатшими, ніж раніше: їхній розвиток є постійним, і вони не тільки безхмарно зберегли свій національний характер, але й справили також на своїх краян іншого племені й іншої мови той уплив, який ширяв перед зором їхнього великого засновника як їхня справдешня мета. Цей край – Буковина, яка лише на п'яту частину заселена німцями, проте у своїй цілості є німецьким культурним краєм. Нині, в еру примирення, там намагаються збити з пантелику також і німців, проте покищо марно, вони ще утверджують свою владу, на благо всіх мешканців краю. Повну протилежність являє нам собою Угорщина. Відомо, якої там думки про німецькість як культурний

елемент, проте цей сумний факт слід було б оплакувати радше в інтересах мадярів, ніж у наших інтересах, і задля їхнього вибачення й пояснення варто було б згадати про те, що там свого часу також діяли такі репрезентанти німецької культури, як Гайнау, Бах і Кемпен. Натомість сумний стан німецьких колоній в Угорщині є, мабуть, насамперед національною справою. Те, що нащадки тих пфальцівців, шварцвальдців та нижніх німців, які прибули за правління Йосифа до Банату й до верхньоугорських комітатів, відчують себе угорськими громадянами, є цілком нормальним, але те, що вони відчують себе мадярами, що цілі села міняють свої німецькі прізвища на мадярські, що не існує лютіших німецькожерів, ніж ці люди, є фактом, який мав би бути для німців вельми болючим. Існує одне село у західній Угорщині – Кіс-Льод в Еденбурзькому комітаті – , яке повністю заселене швабами. В 1868 році всі вони мадяризували свої прізвища, проте не можуть утримати в пам'яті звуків чужої мови, а тому щоразу, щойно виникає така потреба, біжать до сільського писаря: „Пане нотаріусе, як мене звати?” Коли ж переконуєш їх у тому, що вони, котрі ані словечка не мовлять по-мадярському, напевне, не можуть розглядатися справжніми синами Арпада, то вони відповідають: „О, п'ять мадярських складів ми все-таки знаємо: „Гунчут а немет” (німець – негідник). Від такого гротескного занепаду, напевне, й самі мадяри не мають ніякої радості. Але якщо ми питаємо себе, хто винен у такій ситуації, то, мабуть, не варто ще раз наводити тут уже й без того доволі поширену фразу про вроджені помилки німецької народності. Вина за це лягає насамперед на режим тих семи десятиліть від смерті Йосифа до 1860 року, який нічого не робив для того, аби збудити в цих людях національне почуття, а, навпаки, докладав усіх зусиль для того, щоб задушити в них кожен духовний порух. Це був той гідний зневаги режим, який в ім'я і начебто задля захисту німецькості чинив однаковий тиск на *всі* національності – в тому числі й на самих *німців*! Якщо на Буковині справа з німецькими колоніями виглядає інакше і суттєво краще, то це трапилося аж ніяк не завдяки, а всупереч цьому режимові, який скрізь був однаковим. Якраз тут тиск, який автохтонні елементи чинили на зайшлих поселенців, був дуже незначним, тут колонії були доволі чисельними, щоб власними силами утримувати й поширювати світоч німецької освіти.

У Галичині все було інакше. Там колонії лежать розкидано й чисельно їх набагато менше, ніж на Буковині. Німецький селянин у Галичині стоїть десь посередині між своїм одноплемянником в Угорщині й таким же німцем на Буковині. Його духовне життя залишилося не розбудженим, його національна свідомість дремає, однак він залишається вірним своїй мові, національним строям та звичаям, з великим пієтетом шанує будь-який спадок своїх предків, і якщо й не відчуває себе німцем, то аж ніяк не почувається поляком. Від цієї крайнощі він захищений двома обставинами, однією доброю, другою – поганою. По-перше, німецькі колоністи Галичини більшою мірою протестанти, а тому їм пощастило мати своїми душпастирями освічених людей, які навчалися у німецьких університетах. По-друге, поляки завжди ставилися до цих бідних, спокійних, старанних людей з такою лютою ворожістю, що у швабів зникало всяке бажання зближуватися з ними. Німецький колоніст в Угорщині по праву вважає мадяра поборником конституційної свободи, його галицький одноплемянник знає тільки те, що поляк йому шкодить, де тільки може, й постійно схильний вершити національні подвиги за його рахунок. Як бачимо, на землі немає нічого настільки лихого, що б не мало також своєї доброї сторони.

Отож ці люди залишилися такими, якими були їхні батьки, не так з високих духовних порухів, як радше зі вродженої впертості. Невеличка колонія біля Барнова заледве налічує триста голів, водночас люди постійно одружуються між собою, і покищо раса принаймні не дегенерує. Міцної статури чоловіки з червоними, прямодушними, чотирикутними обличчями й твердими, мов залізо, черепами. Граціозні, проте аж ніяк не зманіжені жінки. І так само, як вони ні на волос не міняють своїх строїв, так само й будують вони свої будинки за зразком, який батьки принесли ще з рідної долини. В облаштуванні їхнього дому ми також не знайдемо навіть найменшої поступки зміненним кліматичним умовам. Вони живуть між собою так, як жили колись у себе дома, відокремлені від інших мешканців краю й боязко уникаючи будь-якого зайвого контакту. Вони принесли з собою Біблію, кілька релігійних та кілька світських пісень, і цим вони володіють і досі. Щось нове сюди не проникає. Їхні школи, за галицькими уявленнями, перебувають у задовільному стані. Але той, хто спробує міряти їх масштабами Заходу, буде менш задоволений

ними. Їхні пастори – я повторюю й можу стверджувати це без докорів сумління – є бравими, вельми бравими чоловіками, проте об страшну апатію їхніх пасторських дітей розбивається навіть наполом'яніший освітній ентузіазм. В той час, як німецький колоніст на Буковині, будучи вихованим у зразкових народних школах і в живому контакті з німецькою інтелігенцією міст, гордо відчуває себе носієм культури й звідси бере на себе зобов'язання стимулюючи й протезуюче впливати на інших земляків, то німецький селянин у Галичині лише відчуває себе чимось особливим, проте заледве кращим, і найчастіше не хоче мати з поляком нічого спільного. Словом, він уже став лінивим у своїх думках, так само відчуває нехоть до спонтанного прагнення, як і слов'янський селянин і підноситься над ним лише настільки, наскільки його раса загалом підноситься над слов'янською. Позаяк русин інертний, а німець надзвичайно стараний. Русин дуже любить горілку, а німець випиває в неділю свою склянку меду або вина й лише зрідка ще щось, аби вгамувати спрагу. Русин не надто великий рахівник, натомість німець економний аж до скупості. Русин довірливий, а тому дає себе легко обдурювати полякові чи євреєві, німець – недовірливий, обережний, чесний, ніколи ні в кого не позичає і взагалі дуже неохоче ув'язується, активно чи пасивно, у фінансові гешефти. Русин брудний, німець чистий. Русин нерідко водночас займається як рільництвом, так і тваринництвом, німець зазвичай віддається якійсь певній сфері й міцно тримається її: він вирощує телят або розводить овочі або вдається до чогось подібного. Тому німець заможний, в той час як поляк чи русин живуть у важкій матеріальній скруті, тому земельна власність і число будинків німецьких колоній тихо й постійно примножується, в той час як земельні угіддя навколо них дедалі більше подрібнюються і розпорошуються.

Тихо й серйозно стоять наші земляки за своїми купами зелені й буряків, за горами петрушки й капусти, які вони принесли на ярмарок. Як і караїти та липовани, вони також нікого не заманюють, і, як уже згадувалося, вельми скупі на слова. Однак це відбувається не з релігійної бундючності, а з – лінгвістичної сором'язливості. Ці добрі люди зовсім не мовні генії, вони лише трохи розмовляють по-русинськи й майже зовсім не говорять по-польськи, але навіть та дрібка слів, яка їм доступна, звучить

у їхніх устах із жакливим акцентом. Тому після того, як вони називають ціну товару, а відтак ще й опускають її трішки нижче, вони неохоче ув'язуються в подальші слов'янські дискурси.

Проте ми спробуємо порозмовляти з земляками їхньою рідною мовою: „Звідкіля Ви?” Спершу коротке здивування від німецької вимови, відтак нерішуча відповідь: „Зі Старого Барнова, пане!” – „Скільки часу Ви вже тут?” – Молодий чоловік знову мнеться: „Я там народився...” – „А Ваш батько?” – „Також там.” – „А Ваш дідусь?” – „Він прибув сюди з Бюбле!” – „А де він був раніше?” – „Цього я не знаю. Але, можливо, батько Міхель знає це краще.”

Йоганн Міхаель Кнепфле, поважний селянин, приступає ближче. Молодий чоловік повторює йому наше запитання.

Батько Міхель справді знає це. „З Віртеберґа” – каже він. – „І як Вам тут ведеться, так далеко від Німеччини?” – „У Німеччині ми ніколи не були. Ми – з Віртеберґа” – „Але ж Ви все одно німці?” – „На жаль, ні! Ми – шваби. Німці живуть у Марієнталі.”

Там мешкають колоністи з Нижньої Німеччини. Але я гадаю, ми не маємо права сміятися над батьком Міхелем. Він знає лише те, що йому розповідав його дідусь. А звідкіля цей чоловік мав би близько 1778 року знати, що він також є німцем?”

„І як Ви лагодите з німцями в Марієнталі?” – „Могло би бути й краще!” – „Чому?” – „Бо вони дразнять нас – через нашу мову й через наші сюртуки й через наші капелюхи... Хоча вони й кращі, ніж їхні сюртуки-оселедці...” – „А якщо Ви сходитеся разом?” – „Тоді Бюбле б'ються!” – „Ви б'єтеся також з русинами?” – „Ні!” – „А з поляками?” – „Тим більше ні!” – „Чому?” – „Бо вони свині.” І батько Міхель енергійно спльовує.

Уважному читачеві надається можливість самому робити висновки з цього діалогу, який не один раз вівся так або подібно. Однак ми провадимо його далі, якусь мить обговорюємо торгівлю худобою, а відтак спрямовуємо його в приємніше русло, в кондитерську сферу.

Подільська худоба належить до тих небагатьох продуктів краю, які мають велику й далеко розповсюджену славу, а білі, тлусті воли з могутніми рогами, що мандрують аж до Відня й Берліна, ба часто навіть через Гамбург аж до Англії, є, за деякими винятками, єдиними автохтонними подолянами, які роблять далекі мандрівки. На жаль, їхні чудові властивості цінуються за

кордоном так високо, що вони ніколи більше не повертаються у свою вітчизну, щоб відтак розповісти своїм землякам про результати своїх освітніх подорожей. Сентиментальні душі тлумачать, щоправда, їхнє несамовите ревіння, яке ці тварини виштовхують із себе на ярмарковому майдані в Барнові, як тужливі скарги, як прощальні привіти своїй вітчизні. Тому що тут формуються ті могутні каравани, які відтак повільно женуться до Станіслава і Львова, а звідти на крилах пари – до голодних шлунків Заходу.

Ці каравани складаються майже винятково з годованців тих інституцій по вирощуванню худоби, які запроваджуються ретельними орендарями або поміщиками водночас і на додачу до винокурень. Це вигідний ґешефт, що не тільки утримує свого власника – якщо він тільки вміє перетворити засоби виробництва на реальні проценти – але й повільно наповнює йому залізну касу. Бо скільки б винокурень не виникало – а це насправді єдина галузь промисловості, яка знаходиться в Галичині у повному розквіті – попит на горілку вони заледве покривають. Щоправда, це факт, який радісний лише для власника винокурні, проте аж ніяк не для друга людства. Попит на горілку зростає з року в рік, і що більша скрута, тим краще йде цей ґешефт. Горілка є „всемогутнім переможцем у боротьбі” зі всіма своїми конкурентами, насамперед з невинною водою. Місцевості, в яких ще двадцять років тому недільне пияцтво було рідкістю, сьогодні лежать наполовину необроблені, позаяк селяни принаймні кожен другий день залишаються лежати в шинку. Відтак з медом, ще недавно винятковим напоєм міщанських кіл. Колись серед цих людей вважалося ганьбою пити сивуху, зараз це стало обов'язком. Врешті-решт – з вином. Коли шляхтич вже більше не може пити шампанське, тоді він п'є горілку. Галицька горілка проникла навіть у традиційні виноробні країни, наприклад, у Молдавію чи Верхню Угорщину. Отож винокурня вже сама по собі є добрим ґешефтом. Двічі добрим, якщо відходи від неї використовуються для відгодівлі худоби. Худі селянські воли купуються дуже дешево, а відгодовані продаються відтак за грубі гроші.

Стада, які женуть тут безкінечними хаотичними табунами, є, як уже згадувалося, плодом такої відгодівлі. Позаяк часи, коли селянин на свій страх і ризик вирощував і відгодовував худобу,

на Поділлі вже давно минули. Нещасний селянин щиро радий, якщо його не примушують продавати свою худобину вже як теля. А як часто таке трапляється – частково заради винокурень, частково зі справжньої, безпросвітної нужди!

Отож торгівля худобою демонструє у Барнові вельми різні картини, залежно від того, йдеться тут про оптову чи роздрібну торгівлю. Перша відбувається доволі тихо. Покупець із Бреслау, Відня чи Одеси оглядає тварин, велить ту чи іншу зважити, перевіряє паспорти здоров'я і затим вкладає із власником угоду. Останній, як правило, – єврей або вірменин. Якщо ж він, як виняток, виявляється поляком, то все одно він має єврейського управляючого, який замість нього торгується й укладає угоди. Хоча це й зручно, бо відбувається шляхетно, проте воно має гіркі наслідки для кишені поляка. Ніхто не придатний до промислової діяльності меншою мірою, ніж галицький шляхтич. Позаяк зазвичай він лінивий, чванливий і легковажний, отож поєднує в собі три вади, кожної з яких достатньо, щоби зруйнувати репутацію купця.

Але якби поляк навіть опустився до того, щоб самому торгуватися з бреславським купцем, який, можливо, далеко перевершує його за інтелігентністю й багатством, то все одно він довірить роздрібну торгівлю своїм людям. Зовсім інакше діють єврей або вірменин. Свого часу вони розпочали свою діяльність із того, що, перебуваючи на службі у поляка, купували для нього худобу, й тому для них не залишилося таємницею, що при цій нагоді слуги нерідко обманюють своїх господарів. Тому то вони особисто й мовби безцільно ходять рядами. На привітання селян вони відповідають недбало або й зовсім не відповідають, чекаючи їхніх пропозицій.

Врешті-решт селянин набирається мужності. Полудень уже давно минув, а ще не знайшлося жодного покупця. А там, у селі, в його домі, розташувалося двоє гусарів разом зі своїми кіньми – як податковий арешт, і ці четверо живих істот мають добрі шлунки й пожирають все упень.

„Пане, – починає він сором'язливо, – ось пара волів.”

Вірменин кидає недбалий погляд на тварин. Вони виглядають не надто статними.

„На них можна полічити всі ребра, – каже він. – Вони здохнуть мені в дорозі.”

„Гм! – мовить селянин. – Вони й справді трохи худі. Але минулого тижня вони виглядали набагато краще й чудово тягнули плуга.”

„Ну, тоді відгодуй їх знову, а наступного вівторка знову поговоримо з тобою. Я не купую скелетів.”

Він хоче йти геть або принаймні вдає, ніби збирається йти.

„О, пане!” – закликає його селянин, – якщо я сьогодні не продам їх, то до наступного ярмарку вони цілком певно здохнуть!”

„Чому ти їх не годуєш? – запитує вірменин. – Ти що, все пропив? Тобі треба щодня бути напідпитку?”

„Не щодня! – запевняє селянин. – Вже багато місяців мені ведеться так зле, що я можу ходити до шинку лише по неділях. Однак у неділю я змушений це робити – цього вимагає честь! Адже кожен у селі зневажатиме мене, якщо в неділю ввечері я буду тверезим! А минулої неділі я мусив напитися ще й через свій клопіт. Вже вісім днів у моєму домі хазяйнують цигани й відбирають хліб у мене й моєї родини, а їхні коні – фураж у моєї худоби. А крім того – обидві мої доньки – незабаром таки стануться нещастя – ах! Якби мені спекатися цих гусарів!”

„Ну тоді – лише зі співчуття – скільки ти хочеш за своїх тварин?”

„Двадцять гульденів!”

„Мені здається, ти збожеволів від нещастя.” Він вдає, ніби хоче йти.

„Ради Бога, пане, скільки ж даєте Ви?”

„П'ять гульденів!”

П'ять гульденів за пару волів!! Проте можна бути певним, що більше вірменин за них і справді не дасть! Ось так селянин стає жебраком, а орендар багатієм, поважним, шанованим, паном, який врешті-решт також зможе обідати в респектабельному ресторані Натана Зільберштейна й пити каву в кондитерській Владіслава Зігеллі.

А це й справді можуть собі дозволити лише найшляхетніші люди. „Цукерня” є найелегантнішим рестораном Барнова, що, звичайно, дуже багато значить у цьому так само чистому, як і шляхетному місті. Вона розташована на ярмарковому майдані й складається з трьох приміщень – салону, маленької кімнати для закритих товариств і комірчини, де пан Зігеллі владарює разом зі своїм учнем та брудною наймичкою і готує для своїх гостей різні усолоди.

Салон являє собою низьку кімнату з трьома вікнами, стіни якої колись були розмальовані яскраво-червоними квітами по сірому фону. Однак тютюновий дим, мухи й павуки призвели до того, що зараз стіни виглядають набагато простіше, демонструючи інтенсивний чорно-сірий тон. Неабиякою розкішшю на цьому тлі виділяється окраса стін: шість літографій і два дзеркала. Шановні гості, які відвідують цю кондитерську впродовж людського віку, принаймні запевняють, що ті тьмяно вилискуючі поверхні, які заліплені мільярдами чорних цяточок і товстим шаром пилюки, колись були справжніми дзеркалами. Сини покоління, народженого пізніше, мусять приймати все це лише на віру. Серед літніх чоловіків зустрічаються, далі, й такі, котрі пам'ятають, що ж було зображено на тій чи іншій літографії. Щоправда, зараз це темно-сірі паперові поверхні, всіяні тими самими чорними цятками. Позаяк після того, як вони наситяться біля буфету, мухи мають звичку влаштовувати тут свою сієсту. Хто прибуває сюди як чужинець, тому може здатися, що для поляка ця істота є священною, так що він боязливо сприяє її розмноженню. Тому що тут вона плодиться в таких кількостях, які видаються європейцеві просто неймовірними, аж поки він їх не побачить. Між іншим, рами, крісла й лавиці також кишать від мешканців, які ще шкідливіші від мух, і нерідко в одному-єдиному лимонаді їх плаває так багато, що цим матеріалом можна було б забезпечити цілий зоологічний кабінет.

На буфеті виставлені всі можливі ласощі, а за столом стоїть пан Зіґеллі, солодко усміхаючись, так, немовби сам він має всі свої товари у шлунку. Кажуть, що його дідусь був італійцем, і барновський кондитер підтримує своє походження, вимовляючи щоденно від трьох- до чотирьохсот разів „Согро ді Вассо!” („Чорт би тебе забрав!”). Проте він говорить це лишень офіціантові, який обслуговує гостей зі швидкістю черепахи. Цей офіціант одягнений у біле полотно, яке він міняє раз на два місяці. Так заведено в польських цукернях, оскільки одягнений у біле кельнер виглядає апетитніше.

Ми довго блукали в лабіринті ярмарку, тому заходимо до цукерні лише близько п'ятої години пополудні. Проте це якраз вдалий час, щоб побачити її заповненою. Всі столики в салоні зайняті, з сусідньої кімнати долинає шум гучних чоловічих голосів. Тут сміються й гомонять, і сьорбають при цьому

освіжаючі напої. Білий кельнер швидко снує поміж гостями й кладе на стіл тут морозиво, там пляшечку контушівки. Коли ж трапляється один із тих випадків, на які вже натякалося вище, й гість отримує більше, ніж він замовляв, то його це зовсім не бентежить. Він байдуже виловлює все зайве й кладе його на край тарілки. Врешті-решт це дрібниці!

Огляньмо товариство. Тут зібралася місцева шляхта, знатні люди Барнова, відтак орендарі маєтків, власники винокурень та інший міщанський плебс, який дорвався до грошей і тому дозволяє собі відвідувати цю елегантну ресторацію аристократії. Однак переважає все-таки блакитна кров. Тут сидить барон Ступніцький, товстун із жовтим, як льон, волоссям і неймовірно дурним обличчям, поряд з ним його суха дружина з павучими пальцями – мумія, загорнена в сірий шовк. Далі три баронеси, всі схожі на матір, так що здається, мовби любий Господь спершу хотів надати цій родині звичайної людської подобі, проте відтак передумав і віддав усю плоть главі сімейства. Далі брати Северин і Стас Волінські, вельми жадані холостяки, котрі, однак, покищо настільки добре почувають себе в ролі повітових Дон Жуанів, щоб правильно розуміти ніжні натяки матерів чи ще напівзавуальовані погляди дочок. Особливо знані вони як забавні співбесідники – Стас знає напам'ять три, Северин – чотири непристойні анекдоти, проте вони також позичають їх один в одного й тому вміють неймовірно збуджувати товариство. Відтак бравий чолов'яга, якого ми знаємо вже принаймні по імені, пан Генрик Васильковський, поміщик із Зюганців, який вдається з Олексю Нудаком та іншими селянами до таких дивних фінансових гешефтів. Присутня тут також його дружина – нещасна жінка терпляче слухає вже п'ятий вірш, що його декламує Тадеуш Віллішевський. Так само присутні в товаристві й обидві метреси пана Генрика, щоправда, не в цій офіційній ролі. Ці три родини є водночас і єдиними заможними з присутнього тут дворянства. Всі інші, хто п'є тут лимонад або солодку горілку, приймає залицяння або сам залицяється, це бідні, обтяжені боргами жебраки, які, мабуть, змушені заборговувати навіть солодкому Зігеллі. Щоправда, за їхнім туалетом цього не скажеш, особливо впадають в око дами, що тонуть в оксамиті й шовках, по канту яких широким бордюром відклався ярмарковий бруд. Але в те, що ховається за цією розкішшю –

певна річ, я маю тут на увазі білизну – неможливо повірити, якщо не побачиш цього на власні очі. Чобітки нерідко жакливо розірвані, панчохи являють собою суцільні руїни, нижні спідниці темно-сірого кольору й на краях так розтерзані, що з-під розкішних суконь видніються тороки. Отож коли пан Станіслав Ніцманський так судомно застібає свою чамару на всі гудзики, щоб приховати свою брудну білизну, то він не має рації. У цьому колі в нього немає підстав соромитися її. Проте ніхто не знає туалетних таємниць польського франта *цього* стибу – можливо, він взагалі не має ніякої білизни!...

У найвіддаленіших кутках тиснуться парвеню, серед них і пан Артур Абелес із родиною. З пані Гортензією та панянкою Меланією ніхто не хоче розмовляти, тільки якийсь молодий гусарський офіцер прошепотів дівчині на вухо кілька ніжних компліментів з інтенсивним запахом конюшні, проте також лише для того, аби весело налаштувати пана Абелеса на невеличкий ґешефтик. Адже в цьому „салоні” облаштовуються також ґешефти, й тому біля дверей товпляться домашні євреї шляхти, так звані „фактори”.

Проте в сусідній кімнаті товариство стає дедалі збудженішим, і врешті-решт там збираються всі панове. Що тут відбувається? Як коли, скажімо, невеличка азартна гра... Чесно чи нечесно? Як коли, залежно від того, як складається... З високими чи низькими ставками? Як коли, залежно від розміру гаманця, а особливо від позиченого боргу... А як довго? Як коли, аж поки не порозходяться, можливо, до півночі, можливо аж до вранішніх сутінок середі...

Але точніше тут не можна сказати й про селян, коли вони всідаються в шинку. Цілком певне тут лише одне: жоден із господарів не повертається з барновського ярмарку, будучи тверезим.

Коли сходить місяць, то він осяває на ярмарковому майдані лише купи сміття й численних п'яних. Сміття залишається лежати, доки його не розвіє вітер, п'яні – доки не прокинуться.

Так з раннього ранку до пізньої ночі ярмаркового дня все це колобродить там, де лежить місто Барнов ...

Власне – ах! – у *Напівазії*.

З ВІДНЯ ДО ЧЕРНІВЦІВ

„Перепрошую, пане, чи ми вже проминули кордон з Азією?”

Вона промовила це з дещо дивною посмішкою і тим особливим сиплуватим тембром, який переконує бувалого чоловіка в тому, що його візаві нелегко сприймає погані звістки. Я з першого ж погляду збагнув, хто вона: дама, яка хотіла спробувати знайти своє щастя на Сході – після того, як вона подарувала й отримала багато щастя на Заході. Між іншим, не без дотепності й інтелекту, ймовірно, грішний освітній янгол, пропаща гувернантка.

„Що Ви таке кажете – це ждесь аж на Уралі...”

„Авжеж, як стверджують ці географи. Але погляньте, будь ласка, у вікно...” Що я й зробив. Це булодесь за Львовом. Потяг долав пустинно-сиротливий степ. Час від часу можна було побачити якусь потворну халупу; зотліла солом’яна стріха звисала мало не до самої землі: справжня печера троглодитів. Інколи на овиді з’являвся запряжений у підводу віл або зграйка напівголих дітей. І знову безкрайня пустка, а понад нею невітшне сіре небо. „Ми вже в Азії, – повторила вона з більшою певністю. – Я могла би тричі поклястися в цьому!” І зтим почала облаштовуватися у вагоні так, немовби ми й справді були в Азії.

...Це було чотири роки тому. Прямих наслідків того, що ми вже тоді побували в Азії, воно не мало. Я й далі ставився до неї так, мовби ми знаходилися в Європі. Проте непрямі наслідки воно таки залишило: ось ці рядки. І як тільки мені доводилося знову їхати на Схід, я згадував галантну азіатку, і ось тепер мені кортить з пером у руці перевірити, наскільки вона мала тоді рацію.

Те, що „ці географи” помиляються, можна вважати доведеним. Це знає кожен, хто коли-небудь мандрував степами поміж

Доном і Волгою. Як географічно, так і етнографічно це безкрайне місце зборищ номадів належить до Азії. Отже, прикордонні стовпи найменшої частини світу слід перенести назад на Захід! Але наскільки на Захід? З цього приводу різні люди мають різні погляди. Олександр Герцен вважає, що прикордонний стовп Європи стоїть біля Ейдкунена. „Вже час покласти край винахідливому обману царя Петра.” Князеві Меттерніху межею тут видається вал Санкт-Маркса. Очевидно, це надто вузько. Проте характерною рисою цього чоловіка взагалі була властивість усе надмірно звужувати... В одній південнослов'янській газеті я недавно прочитав, що Відень є азійським Вавилоном. Проте не всі ми можемо бути такими освіченими європейцями, як морлаки... Польські географи проводять цей кордон принаймні по Дону, а в монастирській школі Барнова, що на Поділлі, мені не раз доводилося зазнавати неабияких утисків, оскільки я дотримувався думки, що Москва лежить у Європі. ”В Азії!” – поправляв мене патер Марцелінус і додавав мені польського патріотизму в ту частину тіла, яку він, очевидно, вважав особливо придатною для цього почуття.

Якщо „ці географи” й галантна азіатка, патер Марцелінус і князь Меттерніх, ба навіть південнослов'янський журналіст можуть мати власні гіпотези, то напевне серед них знайдеться місце й для нового віяння мого географічного переконання. На мою думку, кордони обох частин світу дуже заплутані. Той, хто їде, наприклад, швидким потягом з Відня до Ясс, двічі минає напівазійську, і двічі європейську територію. Від Відня до Дзедзіца – Європа, від Дзедзіца до Снятина – Напівазія, від Снятина до Сучави – Європа, від Сучави до Чорного моря або до Уралу – Напівазія, глибока Напівазія, де в болоті тоне все, а не тільки осінні військові тракти. В цьому болоті відсутнє вже будь-яке мистецтво й будь-яка наука, але передусім там немає жодної білої скатертини й жодного вмитого лица. Словом, там двічі зустрічаєшся з Європою і двічі – з Напівазією. Непотрібно навіть робити тривалі зупинки – цілком вистачає погляду з вікна купе або щонайбільше відвідин вокзальних ресторацій і задоволення від прийнятих у цих краях страв. Щоправда, задоволенням це важко назвати. Ці ”миттєві культурні штудії” я насправді подумки здійснював безліч разів. Чому б не спробувати бодай раз викласти їх на папері?

Північний вокзал у Відні. Половина десятої ранку. Мармуровий Ротшильд самотньо дивиться у порожній простір парадної зали. Самотньо тупцює перед входом до вокзалу носій. Обидві дами неподалік від Ротшильда, молода, яка продає газети, й старша, яка здає у тимчасове користування ключі, розмовляють між собою. Їхню розмову чути аж до зачинених касових віконць, аж до спорожнілої багажної зали...

Під'їжджає екіпаж, елегантний найманий фіякр великого готелю. Те, що знаходиться в ньому, не настільки елегантне, принаймні упаковка. Спершу бачиш і відчуваєш лише запах овечого хутра. Відтак показується безформна постать, бліде широке обличчя, розкосі очі, які недовіжливо зирять на двадцять п'ятьох носіїв, що раптом, мовби з-під землі, виростають перед нею. „Підволочиськ“, мовить постать, це єдине слово з усього мовного скарбу людства видається їй найбільш звичним. Тому вона й повторює його досить часто. Великий землевласник з Південної Росії, який товстим мамонтом поїхав до Марієнбада і значно тоншим мамонтом повертається назад.

Знову фіякр. У ньому безліч валіз і коробок. Крім того, ще й дві дами. Блакитні сукні, зелені пальта, червоні капелюшки, жовті рукавички. Або жовті сукні, червоні пальта, зелені капелюшки й блакитні рукавички. Веселка у порівнянні з цим убранням виглядає монотонною. Одна з дам вельми повна, жовте обличчя, чорні очі. Натомість інша – надзвичайно худа, так само жовта й чорна. "Іцкани", кажуть вони й піднімаються сходами догори. Нижні спідниці, які показуються при цьому, востаннє прали, мабуть, року Божого 1873-го. Вони вмощуються у ресторації, п'ють каву й курять сигарети. При цьому окидають залу пожадливими поглядами. В залі немає нікого, окрім рознощика пива, буфетниці й мамонта з Південної Росії. Проте вони роблять це радше за давньою звичкою, щоб, так би мовити, не втрачати навиків. Між іншим, дві румунські боярині, що повертаються з Франценсбада.

Натужно сапаючи, під'їздить кабріолет. В ньому дуже багато багажу й чотири особи, один пан, одна дама, хлопець і дівчина. Всі четверо – високі, біляві й худі. Пан відчайдушно торгується з кучером, мовби йдеться про життя і смерть. Насправді різниця становить двадцять крейцерів. Десять крейцерів він, зрештою, платить, однак проклинає звироднілу Австрію. Відтак дає носієві

п'ять крейцерів за перенесення такої ж кількості валіз. Це не влаштовує чоловіка. Пан відчайдушно торгується з ним. Врешті-решт він дає йому ще п'ять крейцерів, однак проклинає при цьому звироднілу Австрію. Біля каси він хоче купити квитки третього класу. Проте швидкий потяг має лише два класи. Пан купує квитки другого класу, однак проклинає при цьому звироднілу Австрію. Так він сипле прокльонами багато разів, аж поки не добирається до перону. Родина посилено підтримує його в цьому. Можливо, бідні люди лише тому такі худі, що вони так нестримно сердяться на Австрію. Між іншим, це берлінці, й мандрують вони задля власного задоволення.

Омнібуси! Це комівояжери, які їдуть до Росії, до Прусії, до Румунії. Цей поїзд завжди переповнений такими панами. Серед них Меркурії, що торгують шовком або папером, сукном, вовняними шкарпетками або шкірою. Ці панове дуже різні, бідні або заможні, низькі або високі, тонкі або товсті, проте в одному вони вельми схожі: всі вони дуже дотепні й дуже життєрадісні, серед них немає жодного, хто б не знав 23757 анекдотів. І це щонайменше!

Омнібусом прибувають також польські євреї, бессарабські торговці волами, російські зернові маклери, сілезькі купці. Часом цим скромним транспортом до швидкого краківського потяга приїде також якась бідна, бліда, соромлива дівчина в злиденній темній одежі. „Іцкани“, мовить вона, здаючи свою маленьку валізку. – Бідна дитина, яку нужда змушує шукати свій убогий хліб вихователькою у цілковито чужій країні, як складеться твоя доля? Бідна дитина!

Минуло більше години, й провідник специфічним і вельми потужним голосом починає свою пісню: „Одерберґ – Краків – Підволочиськ – Іцкани“. Ще раз, а відтак і третій раз. Пасажирів запаковують у вагон. Ніде так не економлять на вагонах, як у цьому швидкому поїзді. Можливо, це зумовлене тільки тим, щоби сприяти спілкуванню між подорожуючими. Адже ми в Європі! І ми залишаємося в ній, навіть коли потяг рушає. Повз нас проносяться фабрики, імпозантні житлові будинки. Гігантське ложе нового русла Дунаю. Відтак благословенні поля, такі родючі, що їх лише зрідка можна побачити в цій місцевості, кожен клаптик землі оброблений з невимовною старанністю. Це Мархфельд. Мальовничі села, квітучі сади. А в Гензерндорфі

франкфуртські ковбаски і пивні склади „Швехатер”. Авжеж, ми знаходимось у Європі.

Місцевість укрита легкими пагорбами. Ми наближаємось до Моравії. Однак це лише нова провінція, а не нова частина світу. Скрізь помітні світлі сліди культури. Там шумить добре доглянутий ліс, тут на нивах зріє щедрий урожай. Берлінець дивиться на все це й мовить до своєї кращої половини: „Так, це благословенний край! От якби тільки звироднілі австрійці вміли краще працювати. Адже тут все росте само собою.” – „Само собою! – повторює вона. – О, ці австрійці!...” Кількість фабрик зростає, димар за димарем, у повітрі пливе хмарка вугільного диму, що аж ніяк не є надто приємним запахом для носа, зате вельми приємним фактом для свідомості. Фабрики виглядають, наче замки, а села – немов міста. Кожних десять хвилин повз нас гуркоче якийсь потяг: пасажир, вугілля, воли, вугілля, товари, вугілля, – вугілля є найчастішим і найулюбленішим пасажиром Північного вокзалу, і тому цьому замурзаному сажею молодцеві на Північному вокзалі приділяється стільки уваги.

Натомість на мамонта з Південної Росії тут зважають значно менше. Його разом з п'ятьма іншими панами ввіпхнули в одне купе. Мамонт сердиться, однак п'ять інших страждальців мають, здається, для цього більше підстав, позаяк Господь не наділив їх плоттю так щедро, крім того, вони загорнені в інші строї, ніж недавно вичинена овеча шкура. Тому четверо з них корчать при його появі кислі міни. Зате п'ятий посміхається, його ніс також страшенно страждає від цього запаху, однак дженджикуватий молодик приємно всміхається. Адже безформна людська істота, що сидить напроти нього, виглядає так, немовби їй можна безкарно збути щонайменше сотню анекдотів.

Мамонт не підозрює цієї небезпеки. Він невинно дивиться на квітуче село, повз яке зі свистом проїздить потяг. „Дуже – гарний – місто” – каже він.

„Місто?!” – Дженджикуватий молодик поблажливо всміхається. „Ви помиляєтесь, це село. Проте людині властиво помилятися. Знаєте, якої помилки я одного разу припустився? Отож приходжу якось я в угорський замок. Прекрасна графиня...”

„Село?” – Мамонт щиро дивується. – „Така – велика – село! Тут – німці?”

„Чехи!” – гордо лунає з якогось кутка за носом, націленим у небо. – „Але – чехи – чернь?!” – лепече мамонт. Він пригадує, що йому часто доводилося чути, які бідні й нещасні чехи в Австрії. А тут ілоти мешкають у будинках, яких у Південній Росії не має й дворянин. У них навіть є вікна, справжні скляні вікна!

... Обидві чорно-жовті дами у вишуканих туалетах також дивуються. Там, де потяг зупиняється, жінки і діти прогулюються вздовж вагонів і пропонують воду, фрукти, ковбаски. На Сході нікому таке й на думку не спаде. А потім – ці жінки й діти пристойно одягнуті й навіть обуті в черевики! Черевики! Селянські діти, які носять черевики! У „солодкій вітчизні”, в Румунії, такого неподобства не зустрінеш. Там і покоївки не мають черевиків, а часом навіть самі боярині...

Прерау! Стоянка п'ятнадцять хвилин!

Я з благоговінням вітаю тебе, висока зало, я схиляю перед тобою своє чоло, тлустий кельнере у Прерау, тому що ти є останньою опорою європейської столової культури для кожного, хто їде краківським експресом. Тут скатертини ще білі, склянки чисті, страви їстівні. Тому чверть години тут усі просто шаленіють. „Не битва це – суцільне побивання”. Товстун росіянин спорожняє п'ять, худюща румунка шість тарілок. Лише одна пасажирка не покинула вагон. Ось вона сидить, білява, хирлява гувернантка й сумно споживає шматочок ковбаси й великий кусень хліба. Споживання ковбаси – не надто поетична діяльність, і все ж! Якби я міг отак намалювати бідне, соромливе дитя, то, напевне, у найчерствішій людини око б зволожилось...

Далі шлях пролягає через „коров'ячий край” до Одерберґа. Стоянка надто коротка, а то й тут, напевне, можна було б зустріти в особі іншого тлустого кельнера іншу опору німецької культури. Однак на цей раз справді останню.

Тут берлінські мандрівники, що подорожували для свого задоволення, залишають занепалу Австрію. Всі інші неквапливо продовжують свій шлях через сілезьку рівнину. Вже перед Дзедзіцем на станціях зникають продавці продуктів. Те, що хтось із подорожуючих може бути голодним чи відчувати спрагу, – ця дивовижна, нечувана думка тут зовсім не приходиться людям в голову.

Дзедзіц – маленьке гніздечко, проте як межа Європи вельми помітне. У Дзедзіці починається „Напівазія”. Лише нехотя

зважився я на створення цього дивного географічного терміну. Проте він конче необхідний. Адже дещо в Галичині нагадує Європу, наприклад, справді довершена система операцій з фальшивими векселями, не менш довершена система податків та інші подібні блага культури. Проте абсолютно неможливо зраховувати до нашої частини світу край, у якому їдять на брудних скатертинах.

Краків! – Італійці дають кожному містові звучні епітети: *Genova la superba, Firenze la bella* і так далі. Якби цей звичай прижився також у „Напівазії”, то тоді святий Краків можна було б іменувати не інакше, ніж „Crasovia la stincatoria.” Перепрошую, але це ім’я дуже б пасувало. Щоразу, перебуваючи в цьому місті, я бажав собі сильного нежитю, щоб не сприймати цього смороду. Між іншим, це скромне бажання справдилося – сморід був настільки нестерпним, що я дістав нежить. Те, що на людей, які приречені жити в цьому місті, не нападає щорічна епідемія, справді є якимось чудом Господнім. Чому в Кракові так жажливо смердить – в цьому питанні його мешканці дотримуються різних поглядів, залежно від конфесії. Євреї стверджують, що це вина монастирів, зокрема жебракуючих ченців. Християни твердять, що винен у цьому єврейський пролетаріат у кафтанах і з пейсами. Суперечку можна було б спокійно припинити, позаяк обидві сторони мають рацію... У гарячі літні дні сморід із міста поширюється аж до вокзалу, в інші пори року вокзал забезпечує собі цей запах власними силами...

У ресторації тут усе виглядає цілковито інакше, ніж у Європі. Щоправда, кельнери тут ще носять фраки, навіть вельми поштиві фраки, які завдяки своєму вікові вселяють неабиякий респект. Але воістину було б краще, якби вони їх не носили. Адже фрак залишає відкритим дуже багато від іншої одежі, особливо від білизни... Можливо, це надто зухвале бажання, однак воно нестримно рветься з моїх грудей: „О, краще б краківські кельнери сервірували столи у щільно закритих сюртуках!”

У подорожуючих географів мали б викликати зацікавлення скатертини. Вони знайдуть там усі можливі кордони, намальовані різними соусами. Якщо ж відправка потяга перерве ці студії, то можна втішитися: через три місяці, коли хтось вертатиметься назад і знову сидітиме тут, він знайде ту саму скатертину з тими ж самими малюнками від соусів.

Мова спілкування – польсько-німецька. Наприклад: „Befehlen Sie poledwica?” „Prosze Bier oder Wein?” „Rynski und zwanzig Kreuzer!” Проте й публіка, яка приходить сюди, щоб дістатися швидким потягом до Львова, розмовляє великою мірою таким суржилом. Відколи поляки згвалтували німецькі навчальні заклади, то замість доброї німецької вони розмовляють злиденною німецькою. Це єдина відмінність між колись і тепер. Позаяк вони ще й сьогодні розмовляють німецькою, то інстинктивно відчують, що було б божевіллям, духовним самогубством геть відгороджуватися від цієї мови, яка є носієм високої культури.

Той, хто сяде в ресторації краківського вокзалу біля самих дверей, почує знадвору хаотичний гомін, вирування і скарги, як їх сприймав свого часу Данте, коли він наближався до пекла. „Вихід” – написано над цими дверима, проте тут більше пасувало б оте „Lasciate ogni speranza...” Горе тобі, простодушний пасажире, якщо ти зайдеш у вестибуль цього вокзалу! Тебе раптом оточить клубок якихось істот, які сперечаються між собою, улещують одне одного, кричать, шепочуть, штовхаються, хапають одне одного за фалди – це євреї у кафтанах і з пейсами, такі жакливо брудні, що важко збагнути, як це вони не склеюються до купи, щойно торкаються одне одного. „Вони прийшли служити й у всьому догодити”, – як співається в одній студентській пісні. Це „фактори”, себто посередники. Один розповідає тобі про чудовий готель, другий – про елегантний екіпаж, третій про могили краківських королів, четвертий про Велічку, п’ятий хоче поміняти тобі талери, шостий позичити тобі грошей під заставу твого годинника. І якщо ти всього цього не потребуєш, тоді вони пошепки почнуть співати тобі пісню сирен про молоду краківську даму, яка знемагає від туги й готова прийняти тебе у своєму салоні. Напівазія! У Європі поліція давно зуміла б покласти край такому безсоромному звідництву.

Дзвінок лунає утретє. Потяг відправляється до Львова. Зараз дев’ята година вечора, у вранішніх сутінках ми будемо в галицькій столиці. Справді, це дуже люб’язно з боку залізниці Карла-Людвіґа – пустити цей швидкий поїзд уночі. Тому що сумнішого вигляду з вікна купе немає на жодній іншій залізниці цілого континенту. Пустинний степ, бідні поля, обірвані євреї, брудні селяни. Або яке-небудь запущене гніздо, а на вокзалі

кілька місцевих поважних осіб, кілька євреїв та кілька створинь, до яких заледве можна прикласти звання людини. Той, хто подорожує цим потягом удень, буде помирати від нудьги. Щоправда, на цьому відтинку є кілька ресторацій ..., проте навряд чи у когось виникне бажання відвідати їх... Я сам скуштував якось у Пшемишлі найдивовижніший телячий шніцель у своєму житті. Це був фарширований телячий шніцель, і в ньому виявилися: старий цвях, геть іржавий, сталева пружина й пучок волосся. Коли я показав ці *corpora delicti* рестораторові, він мовив з холодною байдужістю: „Я не розумію, чому Ви так хвилюєтесь. Хіба я казав Вам їсти старе залізо? Їжте собі м'ясо!”

Проте ми подорожуємо вночі. Ми проспимо всі жахіття цього ландшафту й цього телячого шніцеля. Лише на світанні нас розбуджує вигук: „Львів!” Блідий, сірий осінній ранок заглядає у високі, осліплі від бруду вікна вокзалу. Можливо, це єдине світло, яке пасує до цих сумних приміщень. Рідко де-небудь я бачив таку запущену залу, як ресторація у Львові. І ці заспані кельнери, які в невимовних туалетах невдоволено човгають навкруги! І ці горнята, з яких тут заведено пити каву! Воістину доводиться боротися з самим собою, аж поки не переможе потреба влити до свого тіла чогось теплого.

Публіка довкола нас, щоправда, мовби й не відчуває таких вагань. На цій станції завжди панує жвавий рух, а в обідню пору метушня стає тут особливо помітною. Тоді люди протискаються одне повз одного, наче під час рекрутського набору або ж на базарі або, ще точніше, під час карнавалу. Господи, яких тільки людей не побачиш тут, і як вони обідають! Всередині у ресторації, за хиткими столами, що так само, як і в Кракові, застелені скатертинами з географічними мапами, сидять шляхетні пасажири, яких обслуговують брудні шалапути з намащеним олією волоссям. Далі – молдавські бояри з чорними, лукавими обличчями, товстими золотими перстенцями, годинниковими ланцюжками й немитими руками. Далі сидять гарні, гладкі, елегантно одягнуті панове, які споживають три хлібини й замовляють четверту, а відтак дають цілий ґульден чайових. Далі вродливі, темнооокі жінки у важких шовкових сукнях і брудних нижніх спідницях. Між ними цивілізовані мандрівники з Німеччини й Англії, емансиповані польські євреї, які воліли б бути єврейськими поляками й у меню найперше шукають смажену

свинину; довгобороді українські панотці у блискучих від жиру кафтанах, елегантні гусарські офіцери, відквітлі кокотки, які їдуть до Бухареста або до Ясс, щоб там „зловити своє щастя”. І всі вони їдять à la carte із французької кухні єврейського ресторану й платять за це поганські гроші.

Зовні метушня ще більша. Єврейські продавщиці овочів голосно вихваляють соковиті плоди землі, маленькі єврейські дівчатка жваво торгують водою, а маленькі єврейські хлопчакі – солодощами. Вони дуже діяльні. Незрушно й байдуже стоять за своїми торговими будками українські селяни й дрібні міщани, пропонуючи фрукти, хліб і ковбасу. Між ними протискаються довгов’язі, худі, обірвані юнаки, що наливають з невеличких зелених пляшок горілку. Цим товаром насолоджуються пасажири третього класу: польські євреї у заялжених кафтанах з довгими бородами й пейсами, під якими нерідко впадає в око шляхетна голова Христа або оскалений усміх іуди; італійські робітники-будівельники, що сперечаються й голосно кричать; апатичні подільські селяни, що тупо дивляться поперед себе. А біля дверей стоять львівські модники й гугнявлять зауваження на адресу дам. Польські носії тягають сюди-туди невеличкі валізи – з оханням і стогоном. Єврейські посильні вихваляють розкішні готелі міста, а єврейські кучери – свої просто чудові екіпажі. Час від часу чути рев волинського стада волів, яке саме вантажить до Відня. Словом, відьмацький шабаш і пекельний концерт.

Сьогодні, у вранішніх сутінках, тут набагато тихіше. Нестерпні паразити, які нападають на подорожуючих у вестибулі краківського вокзалу, так звані „фактори”, цілком відсутні. Проте й удень у Львові вони менш помітні. Львів також і в цьому сенсі, як і в багатьох інших, чистіший від Кракова.

... Швидкий потяг на Чернівці відходить з перону. Поїздка невітшно нудна, і те, що між Краковом і Львовом приховувала ніч, тут, у Східній Галичині, нещадно демонструє день: гола рівнина, злиденні халупки, брак будь-якої промисловості й культури. Добре, якщо ти встиг заpastися у Львові дорожньою лектурою. Щоправда, вибір, який пропонується там на вокзалі, вельми обмежений: непристойності та провокаційні агітки проти євреїв. Зазвичай на прилавку тримають те, що має попит. Однак

яким характерним є цей брошурний скарб для стосунків у „Напівазії”!

На цьому відтинку дороги також можна вправлятися у голоді. Один австрійський генерал і я, ми були вже у повному відчаї, коли, нарешті, прибули до Станіслава. Проте й тут нам не запропонували нічого, крім чарки міцної горілки й шматочка хліба. Нужда привчає пити горілку.

Але це вже також останнє випробування. Степ залишається позаду, потяг мчить назустріч передгір'ю Карпат і, пересікши шумливий Прут, в'їжджає у благословенний край Буковини. Земля тут оброблена краще, й хатини привітніші та чистіші. Через годину потяг зупиняється на головному вокзалі Чернівців. Чудово розкинулось місто на високому схилі. Тому, хто прибуває сюди, робиться якось дивно на душі: він раптом знову на Заході, де можна зустріти освіченість, вихованість і білу скатертину. І якщо він захоче довідатися, хто здійснив це диво, то нехай прислухається до мови мешканців: це німецька мова. І нехай подивиться, до якого свята вони готуються: до свята німецького духу.

Німецький дух, цей найдобріший і наймогутніший чарівник під сонцем, він – і тільки він! – розташував цей квітучий шматочок Європи в самому серці напівазійської культурної пустелі! Слава і дяка йому!

Написано у вересні 1875 року, перед чернівецьким ювілейним святом (Примітка автора)

СВЯТО КУЛЬТУРИ

Чудове, сповнене зовнішнього блиску, як і внутрішнього захвату свято, яке у жовтневий тиждень 1875 року відзначила найвіддаленіша провінція Австрії, Буковина, знайшло відгук і щире визнання далеко за чорно-жовтими прикордонними стовпами. Очевидно, можна без перебільшення сказати, що вся та прекрасна, тиха громада, окремі ланки якої розділені простором і мовою, проте духовно поєднані в одне ціле, що всі освічені люди подарували цьому святові свої сердечні симпатії. І цілком справедливо! Тому що чернівецький жовтневий ювілей був присвячений тій світлій, переможній силі, якій охоче служать усі добрі люди, себто *культури*, і тому духові, який є чудодійнішим і самовідданішим від усього іншого на землі, духові німецької науки.

Ювілей, який відзначали в молодому, буйно розквітлому місті на Пруті, був подвійним святом. 7-го травня 1875 року виповнилося сто років з часу приєднання Буковини до Австрії. Цілком зрозуміло, що внуки захоплено заповзялися урочисто відсвяткувати цей день, у який їхні прадіди з ілотів перетворилися на громадян, а їхня вітчизна з пустелі стала захищеною і турботливо доглянутою провінцією цивілізованої держави. Але оскільки монархія хотіла зробити краєві до цього радісного дня розкішний подарунок у вигляді вищої школи, то ювілейні торжества та їхній найвищий акт, відкриття пам'ятника матері Австрії, пересунули на жовтень, позаяк тоді водночас можна було б відзначити також свято заснування нової вищої школи. Це було цілком доцільним, тому що обидва свята чудово узгоджуються, їх овіває єдиний дух, так само як і народжені вони єдиним духом. Це та ж сама культурна праця на Сході, що святкувалася тут у подвійній іпостасі, і в той час, як ювілей демонструє нам, які плоди принесли нам досі ці прагнення, заснування вищої школи дає нам привід заглянути у майбутнє.

В обох випадках перед нашими очима постають світлі картини, і кожна німецька людина може розглядати їх з природнім почуттям гордості.

Коли цісар Йосиф II віддав у вересні 1774 року своєму кавалерійському полковникові фон Мецлеру наказ зайняти верхній дистрикт Молдови й узяти його під військовий адміністративний контроль, й коли він довідався, як цей наказ 1-го жовтня того ж року було виконано і що „утримувати військо у цій глушині надзвичайно важко”, то він, напевне, і не мріяв, що саме в цьому запущеному краї здійсниться те, чого він так пристрасно бажав для усіх своїх земель: розквіту однорідної німецької освіти. Як уже згадувалося, геніальна думка монарха зробити з Австрії край німецької культури стала реальністю тільки на Буковині.

Причини цього також були вже окреслені на попередніх сторінках, тому задовольнимся тут лише коротким резюме. Насамперед земля, яку Австрія здобула, була незаймана. Вона не мала жодної іншої сигнатури, крім сигнатури злиднів і запущеності, тому на ній можна було ставити будь-яку печатку. Але завдяки потужній колонізації з Німеччини ця сигнатура від самого початку була німецькою або більшою мірою німецькою, ніж це мало місце на всьому Сході монархії. Отож німецька мова стала тут не тільки мовою чиновництва й управління, але й значною мірою народною мовою. Тому уряд і не відчув тут при реалізації своїх планів жодного спротиву, крім того, тут не існувало національної освіти, тому німецька освіта була вельми бажаною. Що, з іншого боку, притлумило й усунуло відповідні тенденції: утвердження історико-політичної самобутності, релігійний фанатизм, заздрощі з боку інших національностей – все це тут повністю відсутнє. Зрештою, головним рушієм успіху варто вважати зворушливу культурну роботу переселенців-німців, які самі дбали про свою народність і не полишали все це ні лютому Богові, ні лютому урядові...

Надзвичайно цікаво й дуже відродно бачити, як під цим м'яким, але відчутним впливом германської культури протягом одного століття австрійської присутності всі відносини в краї повернулися до доброго чи навіть до кращого. Той, хто порівнює культурні відносини 1775 року з нинішніми, може констатувати зміни, які в європейському контексті відбуваються нечасто.

Щоправда, доказом цього можуть бути лише колонки цифр... Проте „цифри доводять”, каже Енценберг, а в цьому випадку доказ гідний зусиль.

Я почну зі *шкільної справи*. Те, як воно виглядало в 1775 році, можна підсумувати дуже коротко: *тут не було жодної школи*. Хоча Андреас Мікуліч і стверджує у своєму загалом чудовому огляді тодішнього культурного стану, який з'явився в 1875 році як ювілейне видання, що у тридцяти сімох монастирях краю навчали читання й письма кириличної абетки, проте насправді це було, мабуть, доволі рідкісним явищем. Позаяк таємниче й важке мистецтво читання по складах здебільшого залишалося для цих поважних панів закритим, а кожна книга була книгою за сімома печатями. Коли полковник Мецлер почав займатися регулюванням кордонів Буковини й вирішив залучити до цього процесу кількох із цих монастирських вчених, то він змушений був зронити не зовсім люб'язне зауваження, що вони, власне кажучи, вміли намалювати замість імені лише хрестика. Той, хто хотів стати священиком, мусив пройти лише шестимісячний курс ритуальної служби й трохи навчитися співу, після чого він міг бути висвячений. Дехто з бояр краю утримував у себе грецьких домашніх учителів, які принаймні вміли читати. Але не більше!

А сьогодні! Навіть не рахуючи нової вищої школи, у краї діють три гімназії (в Чернівцях, Радауцах, Сучаві). Проте насправді це п'ять навчальних закладів, позаяк дві з цих гімназій мають паралельні класи аж до октави. Гімназія у Чернівцях може похвалитися кількістю учнів, яка перевершує кількість студентів середніх університетів. Це число коливається між 600-700 і навіть більше. Те саме стосується вищої реальної школи у Чернівцях, яка нині налічує у першому класі 150 учнів! Крім того, існує ще одна реальна школа в Сереті. Зверх цього, в Чернівцях діють ще такі навчальні заклади з доволі високою відвідуваністю: вища реміснична школа, сільськогосподарська школа, учительська семінарія, відтак заклад з підготовки жінок-педагогів, вища школа для дівчат, велика кількість початкових шкіл, яких у всьому краї налічується близько двохсот. Маленькі Чернівці з числом мешканців приблизно у 18 тисяч чоловік, якщо брати до уваги самих міщан, мають більше шкіл, ніж деякі великі провінційні міста Заходу й офірують для їх процвітання більше,

ніж будь-яка інша громада монархії, можливо, за винятком Відня. У цій сфері панує неабияка активність, і кожна нова школа зрештою сприятиме розвиткові духовного життя й розбурхуватиме й без того жвавий потяг до освіти у яскраве полум'я.

Візьмімо тепер інший пункт для порівняння між колись і тепер: *число мешканців*. У час здобуття краю Австрією тут було, як уже згадувалося, тільки 75.000 жителів, можливо, навіть менше, оскільки перший перепис населення був здійснений лише через кілька років після приєднання краю. Серед них налічувалося 35.000 румунів, 12.000 русинів (українців), 8.000 осіб різних національностей – євреїв, вірменів, циганів, останніх доволі велика кількість. У трьох містах краю – Чернівцях, Сереті й Сучаві мешкало кілька німецьких купців, головним чином саксонців із Трансільванії. Під тодішніми „містами” розуміли, між іншим, поселення, де мазанки з глини були чисельнішими, ніж деінде. У Чернівцях не було жодної кам'яної споруди, і коли в 1776 році було влаштовано свято присяги на вірність, то для цієї мети довелося нап'ясти намет, позаяк у цій „столиці краю” не існувало жодного приміщення, яке могло б умістити бодай десятеро людей. Таких поселень, де також стояли глиняні мазанки, проте в меншій кількості, себто сіл, налічувалося 239. Число мазанок у всьому краї становило через чотири роки після приходу Австрії 12.000, число сімей – 12.500.

Сьогодні кількість населення Буковини становить 543.420 мешканців, які об'єднані в 120.380 сімей. Отже, маємо приріст населення, який за американськими мірками, можливо, й незначний, проте для Європи він безприкладний. За національною ознакою тут проживають у тривалому мирі, який марно намагаються порушити кілька підбурювачів, 221.726 румунів, 202.700 українців, 95.091 німців християнського та юдейського віросповідання, відтак 9.238 угорців, 3.260 липованів (російських старообрядців), 1.087 словаків та ще 10.307 мешканців різних національностей, з яких цигани й поляки з кількістю по 2.000 душ є найчисельнішими, в той час як турки з кількістю у 17 душ репрезентують найменшу частку населення.

Могутньо піднялися міста. Купка глиняних мазанок, яка сто років тому звалася „Tschernauz”, стала сьогодні привітним, цивілізованим німецьким містом „Czernowitz”. Суттєво піднявся

й Серет, лише Сучава не змінилася, старовинне князівське місто Молдови ще й сьогодні являє собою невітшне видовище. Два торгових пункти, Радауци й Кимполунґ, отримали статус міст. Отож загальне число міст Буковини становить тепер 5, а число ринків – 19, сіл тут нараховується 295, хуторів 193. Число будинків обчислюється цифрою 99.245.

Окиньмо тепер порівняльним поглядом *засоби сполучення, торгівлю й ремесла*. В 1775 році не існувало, як уже згадувалося, ні доріг, ні мостів. Навіть влаштування бродів бажало бути кращим. Сільські шляхи мали на меті лише з'єднати одне село з іншим. Ріки не були врегульовані, а тому не могли використовуватися як шляхи сполучення. Пошти як такої не існувало. Якщо одна людина хотіла щось сказати іншій, то вона йшла до неї сама або ж посиляла гінця. Торгівля і ремесла лежали ниць. Селяни споживали винятково те, що самі виробляли. Вони їли те, що мали, а якщо в них нічого не було, то вони голодували.

Сьогодні край пересікає залізниця довжиною 17.4 миль, і якщо вона й пролягає через пресловуті мігученські загати, та все ж таки нею користується чимало людей. Проте й Південь краю вже не надто довго чекатиме на нову залізницю, яка з'єднає його з Трансільванією. Державні дороги, які тримаються у зразковому порядку, становлять 54 милі, конкурентні дороги – 69 миль, гравійовані дороги, що належать місцевим громадам, – 101 милю. Чотири великі й численні малі мости, а також багато бродів полегшують сполучення. Ріки краю довжиною не менше, ніж 86 миль, придатні для плотогонства, і цими водними шляхами чудові буки та ялиці цього гірського краю найчастіше мандрують аж до нижнього Дунаю та корабельних верфей на Чорному морі. – Відтак у краї засновано дирекцію пошти з 78 поштовими відділеннями й дирекцію телеграфу з 18 телеграфними станціями. Торгівля й ремесла також процвітають, особливо в останні роки вони досягли неабиякого розвитку. Вже згадувана ретельна праця Мікуліча називає 3.718 торговців, 5.227 ремісників, 141 з яких займаються транспортом. Сьогодні експлуатуються 22 парові машини й 56 парових котлів у ґуральнях. Жвава торгівля має міжнародне значення, і саме через Чернівці здійснюється зв'язок Румунії з Німеччиною.

Згадаймо далі, що у випадку агрикультурного краю доконечним є те, яким був з 1775 по 1875 рр. стан *землеробства*. Із загальної площі у 1.816.163 йохи на засіяні площі, на сади й поля припадає 375.729 йохів, з яких, однак, більше половини не оброблялися – бракувало однаковою мірою як охоти працювати, так і робочих рук. На луги припадало 140.000, на пасовиська 240.000, на ліси 920.000 йохів, в той час як 69.000 йохів були вкриті болотами, а непродуктивна земля займала площу в 71.454 йохи. Вироблялося 700.000 гарнців кукурудзи, 100.000 гарнців проса, 80.000 гарнців інших зернових (особливо пшениці). Урожай фруктових садів та овочевих городів був незначним, сортів фруктових сортів тут не знали. Розкішні ліси не давали ніякого прибутку, полишені на самих себе, не існувало ніякої культури лісівництва, навіть її сировинного використання, – чудові стовбури дерев просто загнівали на пні. У сфері тваринництва налічувалося 12.000 коней, 91.000 голів великої рогатої худоби, 130.000 овець і кіз, 10.000 свиней, 6.000 бджолиних вуликів. Гірництво велося нераціонально, добували тільки те, що лежало на поверхні, а це становило близько 150 центнерів заліза. Вельми примітивним було використання у краї численних покладів солі – тут просто черпали солону воду й у такому вигляді вживали її як приправу до їжі. Про її виварювання ніхто не дбав. Між іншим, ця солоня вода обкладалася молдавськими господарями високими податками – вони обкладали податками все на світі, просто дивно, що ці кров'яні п'явки не примушували людей платити за кожен ковток повітря.

Сьогодні будівельні площі, відтак сади й орні землі становлять 481.185 йохів. Отож вони зросли буцімто тільки на третину, але насправді на приблизно 75 відсотків, позаяк нині лише 4 відсотки орних земель не обробляються. На луги припадає сьогодні 198.540 йохів. Площі лісів трохи зменшилися, до 810.820 йохів. За болотами залишилося тільки 381 йох. Великі заслуги в цій цивілізаційній роботі освоєння нових земель мають липовани. Непродуктивна земля становить тут сьогодні тільки 43.341 йох, включаючи водні простори, вулиці, дороги, щебеневі мілини, скелі та ін. Рільництво виробляє сьогодні 173.240 гарнців пшениці, 577.255 – жита, 1.648.992 – кукурудзи, 476.442 – ячменю, 652.894 – вівса, 104.693 – гречки, 104.693 – стручкових,

2.301.120 – картоплі, 59.285 – насіння олійних рослин і анісу, 12.397 – насіння конюшини. Відтак 1.349 центнерів тютюну, 3.968.790 центнерів сіна й отави, 769.987 центнерів сіна конюшини. Сортових фруктів тут вирощували 25.778 гарнців. Культивується також виноградарство. Буковинський виноград дуже солодкий, що не можна сказати про саме вино. Очевидно, це зумовлено нераціональними давильнями й очищенням.

Лісові масиви дають щороку 511.767 кубічних метрів дров і 16.036 кубічних метрів будівельного й промислового дерева. У тваринництві налічується 42.813 голів коней, 242.424 голів великої рогатої худоби, 216.699 голів овець і кіз, 135.885 голів свиней, 17.091 бджолиних вуликів. У гірництві почали вдаватися до раціональних методів, щоправда, скарби, які дрімають у цій землі, використовуються ще далеко не так, як вони того заслуговують і як могли б віддячити. Гірництво дає сьогодні 21.095 центнерів мідної руди, 200.621 центнерів залізної руди, 6.627 центнерів бурого вугілля, 28.982 центнери кам'яної солі. Річна вартість видобутих корисних копалин сягає 36.209.434 австрійських флоринів.

Проведімо паралель між колись і тепер у *культурих стосунках*. Греко-православна церква була в 1775 році абсолютно домінуючою, до неї належало близько 67.000 мешканців краю. Решта, себто приблизно 8.000 душ, належало до різних конфесій, більшість із них були євреями, декілька сотень (цигани) – язичниками. Католики мали (ще з польських часів) одну-єдину каплицю в Сучаві, натомість євреї не мали права споруджувати синагоги. Тим пишніше розцвітав культ панівної релігії, вона мала єпископа в Радауцах, відтак 186 священників і 140 дяків. Проте це ще далеко не все! У цьому злиденному краю існувало 39 (тридцять дев'ять!) монастирів, так що на кожних 1.500 мирян припадав один монастир, співвідношення, яке за жодних часів неможливо віднайти на всій земній кулі! 31 із цих монастирів призначався для чоловіків (усі за статутом св. Василя), в інших 8 монастирях за цим же статутом господарювали жінки. Загалом у краї в час першого принесення присяги на вірність, тобто через два роки після окупації і після того, як побожні, проте грубі й сильно напідпитку святі отці масово повтікали до Молдови, прихопивши з собою більшу частину церковних скарбів, було 466 ченців і 88 черниць, проте в 1775 році їхне

число можна сміливо підняти щонайменше до 2.000, так що приблизно кожна тридцята особа чоловічої чи жіночої статі була ченцем або черницею. Це військо нероб утримувалося з монастирських володінь – дві третини краю належали монастирям або були закладені чи випозичені ними.

Звичайно, що йозефінізм ґрунтовно почистив ці авгієві стайні. Жіночі монастирі були закриті геть усі, чоловічі – за винятком трьох. Останні існують ще й сьогодні, проте число ченців у всіх них, разом узятих, становить лише 30-40 осіб. Найвідоміший із них – Путна, менші за числом і майном – Сучавіца й Драгомірна. Власність монастирів була конфіскована, на її основі створено греко-православний релігійний фонд, один з найбагатших фондів монархії з величезними володіннями у вигляді майна, будівель і рудників. Із його прибутків покриваються не тільки всі культові потреби греко-православного населення, але й утримується чимало шкільних і добродійних інституцій, які приносять користь усім конфесіям. І сьогодні греко-православна церква є найчисельнішою за кількістю вірних (407.311 осіб, турбота про душі яких покладена на митрополита й приблизно 300 священників), проте вона не є панівною. На Буковині немає панівної конфесії, і саме тому в краї утвердився незатямарений релігійний мир – всупереч або завдяки розмаїтості віросповідань. Окрім православних, у краї живуть ще 84.481 особа інших християнських конфесій: римо-католики (у 16 парафіях), вірмено-католики (2 парафії), вірмено-православні (1 парафія), протестанти А.С. (4 пасторати), протестанти Н.С. (1 пасторат). Відтак уніати, безпоповці й поповці, останні вельми дивні християни, яким у цій книзі ще буде віддано шану під гордим ім'ям, яким вони самі себе величають як „люди справжньої віри”. Конфесійні конфлікти чи упередженості в краї, як уже згадувалося, відсутні, тож 50.000 євреїв також можуть насолоджуватися повною соціальною рівноправністю і платять за це добросовісною, успішною працею у всіх сферах суспільного життя. Буковинський єврей у соціальному, політичному й моральному сенсі стоїть незрівнянно, ба навіть неймовірно вище, ніж польський чи румунський єврей, і я маю тут добру нагоду, позаяк знову від усього серця, навести свою приказку: „Кожен народ має тих євреїв, яких він заслуговує...”

Проте найбільший контраст утворюють конституція та управління 1775 року й сьогодні. В 1775 році Буковина була частиною Молдавського князівства, себто турецької провінції, відданої в оренду захланним молдавським господарям. В 1875 році Буковина є рівноправним членом конституційної культурної держави! Той, хто порівняє відносини на Буковині з відносинами, що панують у спорідненій з нею сусідній Румунії, той зрозуміє ентузіазм, із яким мешканці цього благословенного краю святкують спомин про той день, який відірвав їх від злочасного державного утворення й приєднав до цісарської держави.

Проте однаковою мірою цей ентузіазм відноситься й до заснування нової вищої школи. Заснування Франціско-Йозефіни утворило шляхетний апогей і заклало наріжний камінь збіглої столітньої культурної епохи й дає нам гарантію тривалих державних змагань і прагнень.

Це заснування слід розглядати не як політичний експеримент, не як спробу ще раз запровадити на віддаленому Сході політику, яка провалилася в Галичині й Угорщині. Це справжня, фактична, невідкладна потреба, якій повинна відповідати нова вища школа. Буковина є поважним краєм з німецькою розмовною мовою – найближча німецька вища школа досі була розташована від нас майже за 150 миль! Коли німецький чи німецькомовний син цього краю не бажав навчатися в польському університеті Львова або в мадярському університеті Клаузенбурґа (Клуза), то йому не залишалося нічого іншого, як відправлятися до далекого, дорогого Відня. Однак багато хто не міг собі цього дозволити, а край потерпав від нестачі лікарів, учителів і суддів. Отож навіть як крайовий навчальний заклад цей університет у Чернівцях цілковито виправданий і необхідний, і навіть середні школи Буковини спроможні забезпечити йому відвідуваність, яка набагато перевершує відвідуваність невеликих німецьких університетів.

Однак нова німецька вища школа задумана і як мирний оборонний бастион загроженої німецької народності на Сході. Син галицького німця, нащадок бравого трансільванського племені саксонців, німець з верхньоугорських комітатів був змушений вступати до однієї з вищих шкіл Західної Австрії, або, якщо вона була для нього недоступною, більшою чи меншою мірою денационалізуватися. Не кажіть мені, що він буцімто мав змогу провадити свої студії іншою мовою і при цьому залишатися

німцем. При тому національному фанатизмові, який поширюється сьогодні надто в польських університетах, це справді було б неможливим, крім того не кожен із нас, німців, є Германом або Катонем. Наша народність зазнала у такий спосіб деяких відчутних втрат. Тепер цій біді поставлено надійний заслон.

Проте нова вища школа уявляється тут не лише як берегиня й примножувачка німецької сили на Сході, але і як просвітниця інших народів. І в цьому полягає її основне значення. Політичний момент, притаманний їй, не є надто важливим, незрівнянно важливішим є культурно-історичний момент. Українцеві з Галичини, румунові з Трансільванії чи Дунайських князівств, росіянинові з Бессарабії чи Волині новий університет відкриє здобутки німецької науки й разом з тим не відріве його від власного народу, а виховає з нього подвійно корисного сина. І в цьому також виявляється самовіддана німецька природа.

А тепер про ювілейні торжества. О, як мерехтять вони в нашій пам'яті, наче розкішна ілюстрована книга, яку ми тоді сп'яніло гортали, її сторінки, такі величні, такі яскраво барвисті й при цьому такі скромні й відрадні! Ми не сподівалися, що все буде так гарно, всі ми, хто прибув сюди, щоб взяти участь у цьому святі в далекому східному краю. І нехай за час, що мине, тут зблідне якась барва, там розмиється якийсь контур, проте для жодного з нас ця ілюстрована книга цілковито не згасне. Про це вже наперед подбали.

Для всіх тих, хто не був при цьому, або для тих, хто хотів би порівняти свої власні враження з чужими, тут відкриється та чи інша сторінка книги, в якій я зробив закладки в ті незабутні дні. Торжество було присвячене споминові про заручини, які колись святкував тут дух Заходу зі Сходом, і тепер, коли минуло сто років благословенного стану залицання, він перетворився на їхнє тріумфальне весілля. Те, як ріка Заходу запліднює Схід, помітне тут у тисячі світлих слідів. Але його можна було помітити й у безпосередньому паралелізмі: тут – найвища культура, там – непідробна природа. Три жовтневі дні у Чернівцях були найвеселішим, найприємнішим і найцікавішим компендіумом історії культури, який коли-небудь був написаний.

Наполовину – розважальна ілюстрована книга, наполовину – фрагмент історії культури для швидкої орієнтації – ото ж насолоджуйтесь цими миттєвими замальовками...

Насамперед постійне, незмінне тло: *Чернівці*.

О любе, молоде, ще несформоване місто над Прутом, можливо, я не той, хто справді покликаний змалювати тебе. Місця, у яких жив юнаком, любиш так само, як і свою юність. Коли ретроспективно оглядаєшся на них, то там усе овіяне пахощами й осяяне сонцем. Тому, хто добре пам'ятає свою юність, навіть над найтемнішою ніччю у холодній мансарді мерехтить тепле золоте сяйво, а над найчерствішим куснем хліба витає запах смачної печені. Можливо, зі мною відбувається те ж саме, о моє любе місто! Можливо, я надто люблю тебе, щоб помічати твої вади.

Але я гадаю, що кожен, хто неупереджено погляне на це місто й ближче познайомиться з ним, буде з приємністю згадувати про нього. Це підтверджує і досвід. Потрібно лише трохи знати звичаї Сходу. Для першого враження, яке роблять Чернівці, вирішальне значення має те, чи людина раніше вже бачила якесь інше місто Сходу й чи знає вона його запахи. Якщо ні, то, скажімо, віденцеві відразу впаде в око, що тут ще немає усього комфорту Заходу. Адже будинки на Ґрабені у Відні й справді набагато вищі й імпозантніші, ніж на Рінґплац у Чернівцях. Однак той, хто, перш ніж потрапити сюди, уважно пройдесться навколишніми ландшафтами, хто бачив Станіслав або Ясси, Могилів або Бистрицю, радісно ввійде в цю культурну оазу. Тут він знову побачить місто, а не хаотичний клубок будівель і халуп. Він побачить вулиці, а не зигзагоподібні путівці, куди виносять сміття з навколишніх помешкань; він побачить гарні житлові будинки, його вітатиме та чи інша нова розкішна споруда у певному стилі; він побачить, далі, на вулицях і площах бруківку, і ці вулиці освітлюються й підмітаються. Але насамперед цими вулицями знову можна гуляти, не затуляючи собі носа хустинкою.

Справді, це місто перебуває у процесі *становлення*, і рідко де в Європі здійснювався такий стрімкий розвиток, як тут. Протягом одного століття населення тут збільшилося у тридцять сім разів! В 1775 році – купка глиняних халуп, у 1860-му – тихе галицьке повітове містечко, сьогодні Чернівці перетворилися на найсимпатичніше, найпривітніше місто австрійського Сходу, а заодно й стали пунктом і ще більшою мірою посередником величезного торгового руху й транспортного сполучення. Щорічно тут, мовби з-під землі, виростають нові вулиці, зникають

руїни й сади, уступаючи місце новобудовам. Тут вічно юний Chidher мусив би робити невеличкі зупинки, аби щоразу констатувати, як ґрунтовно все видозмінюється!

Але як би могутньо не розросталося місто, воно не потребує розсувати сучасних меж своєї території. Чернівці займають разом зі своїми передмістями загальну площу квадратної милі. Те місто, яке так жваво й переможно крокує до свого квітучого майбутнього, становить заледве дванадцятую частину від цього обсягу. Решта – це сади, село, поле. Перед тим, хто захоче пройтися цим містом, постають такі дивовижно різні, такі барвисті картини, що він увесь час здивовано запитує себе, чи це те саме місто, яким він гуляє. Схід і Захід, Північ і Південь і всі мислимі рівні культури тут поєднані в одне ціле. Я повторюю – геть усі мислимі! Задне сидіння чернівецького фіякру може стати для нас чарівним плащем Фауста, який упродовж кількох годин викличе до життя картини, котрі зазвичай неказанно далеко розділені простором і часом.

Ось із південного боку підноситься над містом чудова гірська вершина, яку оторочує зелений ліс і легко огортає чарівна легенда, – Цецина. Глибоке урвище відділяє її від високого плато, на якому лежить шматочок Європи зі своїми гордими вежами. Урвище приховує привітні хатки, вони видираються навіть на схил гори й радо вітають нас із густої зелені. Тому, хто бачить це й бував коли-небудь у Шварцвальді, стає якимось химерно на душі. Адже це шварцвальдська долина, яка живе і квітне! А якщо він проїдеться вуличками й подивиться на людей або ж постукає в одну із цих привітних хатин, то химерний сон огорне його ще щільніше. Люди носять тут строї та розмовляють діалектом, який так затишно-наївно й привітно-комічно звучить десь поміж Кінціґом і Некаром. Шварцвальдське село – але при цьому й частка крайової столиці Чернівців.

Але чарівний плащ Фауста веде нас далі й далі, так швидко, як тільки дозволяють його худючі шкапи. Заплющте свої очі на якусь чверть години, утримайте в них картину привітного гірського села. А тепер, позаяк фіякр зупинився, знову розплющте їх! Навколо вас знову чути німецькі звуки, але які спотворені! А замість свіжих лісових ароматів – дуже дивні запахи. Перед вами темна, сіра кам'яна будівля, а довкола маленькі, задушливі, злиденні халупи, вулиця – суцільна калюжа.

А навколо вас брудні, бліді люди у кафтанах і з довгими пейсами, рано зів'ялі жінки в дивних головних уборах. Ви знаходитеся у єврейському кварталі, перед ортодоксальною синагогою. Типове подільське гетто, але водночас і часточка – давніша часточка – Чернівців.

Проте не всі сини „богообраного народу” залишилися жити в цьому бруді й мороці, більшість із них піднялися нагору, вверх по схилу, де їх обвіває краще, чистіше повітря, і там вони живуть разом зі своїми співгромадянами, не відрізняючись від них нічим, окрім віросповідання. Євреям належить добра частка будинків у центрі міста. Ця частина міста так само являє собою дивовижну картину, характер якої найкраще можна описати, коли я згадаю про сучасні квартали провінційних німецько-австрійських міст. Приблизно так виглядає все у районах Гайдорф або Леонгард у Граці. Привітні, впорядковані вулиці, але ще не остаточно забудовані. Тут – густозаселений дім, поряд – сад, маленький будиночок – і знову могутня будівля. Будують всюди, будинки мовби виростають з-під землі.

А тепер на схід, чарівна мантильє, і не тряси нас так сильно!... Хочете поряд із сучасною німецькою провінцією побачити маленьке російське містечко? Тут перед вами відкриваються непоказні білі хатки, широкі вулиці, сади, російська лазня, візантійська церква. Це містечко лежить там, де дорога повертає на Горечу, так, мовби якийсь чарівник вихопив його з якоїсь західної губернії і посадив тут. Чи, може, хочете подивитися на українське село, справжнє, непідробне? Хатки розкидані хаотично, вкриті соломою, жердини журавлів стримлять високо в небо. Довкола кукурудзяні поля, бура піщана левада, на задньому плані – ліс. Можна уявити себе на Поділлі або десь у глибині України. Однак ми знаходимося у міській зоні Чернівців і ще доволі далеко від крайньої околиці.

А зараз знову на захід. Одна легенда з Давньої Візантії оповідає про те, як велично підносилися її палаци і як яскраво сяяли її золоті бані, а між ними стояла собі грецька дерев'яна церковка, шанована всіма за свій вік, і злиденні хатки, такі ж непоказні й низенькі, як ті будівлі горді й величні, і, можливо, саме тому й низенькі. Хочете побачити шматок Візантії? Ось вона підноситься вгору: митрополича резиденція, грандіозна споруда, така велична й пишна, що вже сама по собі може

винагородити всі зусилля любителів мистецтва, які наважаться приїхати в цей віддалений східний край, а недалеко від неї – гордий купол синагоги. Навіть старовинної дерев'яної церковки тут не бракує, ще менше – злиденних халуп. Картина, сповнена водночас блиску й нужди, але в багатьох відношеннях також шматочок справжнього Сходу.

Але недалеко від нього лежить шматок Америки. На жаль, мені ще не доводилося бувати потойбіч „великої води”, і я можу уявити собі образ міста, що виникає на очах, лише з репортажів та ілюстрацій. Але, мабуть, десь там, на краю прерії, виглядає так само, як на „Австрійській площі” у Чернівцях. Одразу за будинками, що стоять на площі, починається незаселена пустка, яка тягнеться на цілі милі. А на самій площі стоїть прекрасна, споруджена зі смаком будівля, відтак хиткі руїни, хатинки, огорожені будівельні майданчики, все хаотично перемішано. Посередині – пам'ятник. Чогось подібного у Європі й справді не знайти. Проте у Чернівцях можна надібати й шматочок Англії – це фабричне містечко в долині Пруту. Там стоять масивні кам'яні будівлі, а високі димарі вивергають чорний дим. Повітря просякнуте вугільним гаром, але містові своєї юності я від усього серця бажаю більше, ще більше цього гару. Розвиток промисловості мусить стати його першим і найважливішим прагненням, позаяк про духовні інтереси тут наразі вже достатньо подбали.

Я міг би змалювати тут ще не одну дивовижну картину цього міста суперечностей, однак гадаю, що вистачить уже сказаного. Зростаюча культура, благо прийдешніх днів, до якої це молоде місто невпинно наближається, напевне, з часом зітре деякі його особливості. Найперше перестане бути американським шматочок Америки. Однак цікавим містом Чернівці залишаться завжди – насамперед завдяки розмаїттю культів та національностей. Щоправда, останні виявляють себе в цьому місті, особливо що стосується інтелектуалів, радше через типаж, аніж через мову. Спільною для всіх них мовою є німецька.

Надзвичайно цікаве місто, до того ж вельми приємне. Око радує тут багато зелені, і той, хто прибуде сюди з рівнини й побачить ці високі тераси, мусить мимоволі подумати: якби тут не було міста, то його треба було б збудувати. Цьому вигідному розташуванню місто завдячує не тільки своїм існуванням, але

й витривалістю крізь ніч бурхливих сторіч. Чернівці, котрі як місто є досить молодими, насправді – як населений пункт – доволі древні. Незалежно від того, хто їх заснував – римляни чи готи – не підлягає сумніву те, що тут цвіли і в'янули безліч поколінь. Важкі удари долі вражали це місто на карпатській ріці. Близько тридцяти разів його плундрували, спалювали, стирали з лиця землі. І протягом цілого століття від нього не лишалося нічого, крім легенди, що тут колись жили люди. Проте чар їхнього розташування виявився чудотворним, він ще раз оживив пустинне місце, і крім наполегливості мешканців Чернівці завдячують своїм казково швидким зростанням ще й надзвичайно вигідному розташуванню.

Оце і є той фон, який необхідний для змалювання картин тих жовтневих днів. І коли я згадую про них, то вони відразу постають переді мною, так невимовно барвисто й мінливо, просякнуті таким незвичайним, самобутнім життям, що часом у мене й справді зникає певність, чи зможу я утримати їх у слабкому слові, і я стою перед важким вибором, яка з них найбільш варта детального опису. Тому що про ці дні слід було б написати цілу книгу, і вона воістину була б не найнуднішою з тих, які коли-небудь були написані.

Я почну з найбарвистішої, найоригінальнішої картини, з народного свята.

Там, де стоять останні будинки, на Геерштрассе, яка веде з Чернівців на південь, зеленіє парк, повний тінистих дерев і сонячних галявин, і затишних алей – такий великий і так добре доглянутий, що іншого такого не зустріти в жодному місті Східної Європи: це міський Фольксґартен. Тут на шабат здійснює свої променади єврейське, а в неділю християнське панство, проте в будні дні тут лише зрідка лунають тихими алеями загадкові й приглушені звуки: це чернівецькі гімназисти, які вчать на наступний день напам'ять заданий їм шмат науки. В інших випадках тут хіба що квакає жаба або один із трьохсот двадцяти поетів, якими благословлене місто, народжує, напівчутно, болязливо щось лепечучи, пісню...

Тут святкувалося вже не одне торжество, не одне народне свято. Але такого, як у першу неділю жовтня, ще не було. І заledве тут знову буде святкуватися щось подібне, от хіба що 3 жовтня 1975. Але ця дата надто віддалена від нас. Порадіймо тому, що

ми бодай цього разу скористалися з доброї нагоди. Бо воно й справді було гідним зусиль. Тому що не існує жодного іншого місця на землі, де можна було б побачити щось подібне, принаймні, у Європі. Не розкіш свята й не число учасників диктують мені цю, як може видатися, надмірну форму вислову. Проте рідко де можна зустріти стільки мов, народних строїв, національностей. Це було справжнє змішання почуттів у буквальному сенсі слова. Воно осліплювало око й оглушало вухо.

Близько полудня в парк прибули депутати від селянства краю,десь близько двохсот чоловік, зі своїми дружинами й доньками, матерями й нареченими. Зі скелястого вапнякового берега Дністра й блакитних лісових верховин над Черемошем – і вниз аж до оторочених золотом країв Бистриці й лугов, через які плавно тече Сучава; від незмірної ночі пралісу, що постала між цим краєм і сусідом-мадяром – аж до безбарвного степу на Сході, через який проходить румунський кордон, – вони прибули з сіл, хуторів і дворів, щоб присягнути на вірність своїй державі та її втіленню: князеві.

Але все це повинно відбутися завтра. Сюди, в цей розкішний сад, вони прибули тільки для того, щоб порадіти. А радість дітям природи приносять три речі: їжа, питво, танці. Можливо, й інші речі, однак вони ніде не стоять в офіційній програмі, та й організатори свята не зобов'язані дбати про них. Отож, їлося, пилося й танцювалося у чернівецькому Фольксгартені досхочу. І про дві перші речі багато не скажеш. Пили горілку й пиво, їли воловину й баранину, які смажили тут же на вогнищах.

Але ці танці, ця музика!

Той, хто хоча б побіжно мандрував цим краєм, відає, що тут мешкають уламки всіх тих народів, які колись проходили через цю землю, і що тут одне село заледве схоже на інше за побудовою житла, мовою, народними строями, звичаями, типом мешканців. Проте під час цих мандрівок всі картини були для нього ще роз'єднані простором і часом. А тут все лунало в одну й ту ж мить, і погляд ока міг охопити все відразу. Хоча мені й доводилося вже дещо бачити в багатьох країнах світу, однак цікавішого, ніж народне свято у чернівецькому Фольксгартені, я ще не бачив, і ні за чим я ще не спостерігав з більшим захопленням. Тому що тут танцювала тисячолітня історія, і сама історія культури Сходу озвалася тут з тисяч і тисяч горлянок.

З чого почати? Там, на краю галявини, раптом лунає, завиваючи, довгий, протяжний тон і ясно ширяє понад іншими звуками: це гірська сопілка з долини Черемошу. Молодий хлопець грає на ній, і навколо нього тупотять у тісному колі довговолосі, дивно одягнені чоловіки. Монотонно грає сопілка, монотонно кружляє танець, і при цьому вони грубо горлянуть пісню, яка звучить як вічне глухе „ура!” Вони не дивляться навколо себе, бо тісно тримаються один за одного. Тому що вони, можливо, вперше у місті, і цілком певно вперше у столиці. Мешкають вони в осібних хатинах, сховані в зеленій глушині на кордоні з Покуттям, їхні отари є їхнім єдиним скарбом і єдиним засобом обміну. Живучи в глибині карпатських лісів, вони є водночас народом вершників, які проводять на спинах своїх маленьких, витривалих, бистрих коней більше часу, ніж у своїх злиденних хатинах. Можливо, це також спадок їхніх батьків, загубленого, загадкового племені уців, яке колись прийшло зі Сходу й пішло на Захід, так що лише у гірській долині залишилася частина цієї великої хвилі. Їх називають гуцулами, але позаяк вони розмовляють українською, то статистичні переписи зараховують їх до українців. Проте їхній тип не підтверджує це. Ці маленькі, темноволосі люди з відважним і різко окресленим, жовтуватим обличчям не виглядають, як слов'яни. Їхнє вбрання також дуже дивне: яскраво-червоні вузькі панталони, коротка коричнева куртка для верхової їзди, маленький зухвалий капелюшок, тіло оперезане широким поясом, у якому виблискує щонайменше один пістоль і щонайменше один широкий ніж. Вони часто пускають їх у хід, і не тільки проти ведмедів. Ці люди схожі на дітей, вони такі ж добродушні, як і запальні, свавільні й дикі. Вони зневажають українців, які мешкають внизу, в долині, й називають самі себе „синами уців”.

І справді між ними та їхніми мовними одноплемінниками з рівнинної місцевості існує величезна відмінність у всіх відношеннях. За кілька кроків звідси ви можете побачити, як вони танцюють – українці з долини поміж Дністром і Прутом. Вони не такі невибагливі, як самітники з гір, яким достатньо їхньої сопілки. Їм приграють скрипалі та цимбалісти, й вони кружляють у найрізноманітніших позах і групах. „По-руськи” є сумішшю хороводу й котильйону. Вони є гарним, сильним людським типом – високі, широкоплечі, зі світлим кольором

шкірі й волосся. Серед дівчат можна зустріти, окрім жажливо солідних красунь, які мають кілька футів у талії, також незвично граціозні фігури з дуже миловидним, тонко окресленим обличчям. Святковим одягом як для чоловіків, так і для жінок є овечий кожух, який доволі дивно виглядає й не менш дивно пахне. Бідніші носять коричневий „сардак” – широку, простору куртку. Головним убором одружені різко відрізняються від холостяків, і навіть у танці ця відмінність помітна. Жінка носить зав’язану навколо голови білу хустку, дівчина має розпущене волосся, що спадає додолу, і віночок або вельми своєрідну, розшиту бісером, корону. Вони є флегматичним, меланхолійним, ціпким народом, ці українці. Це можна спостерегти й тут, коли вони невтомно кружляють, як і взагалі звикли все робити повільно й ґрунтовно. Проте їхні обличчя залишаються непроникними й сумними. Хлопці й дівчата пихтять, але кружляють вельми серйозно. Контраст між веселими мелодіями й цим застиглим виразом обличчя створює доволі комічне враження.

Проте у всьому іншому над ними аж ніяк не можна потішатися. Вперто й наполегливо підкоряли вони собі цей край, відтісняючи головну групу первісного населення, себто румунів, усе далі на південь. Там, де румуни й українці межують між собою, через десять-двадцять років домінуватимуть останні. І переможений перейде на мову переможця. Ось там, неподалік від галявини, де палають вогнища, забавляється одна з таких груп. Темноокі євреї з хитрими поглядами приграють для них, і те, що вони танцюють, є справжнім румунським танцем, арканом. Їхня шкіра має бронзовий колір, а тонка, рухлива статура виказує романську кров. Але дослухайтеся до вигуків, з якими вони в дедалі нестримнішій радості входять в азарт танцю – вони звучать українською. А коли ви заговорите з ними румунською, то вони відмовлять вам, хитаючи головою: „Не розумію”. Вони забули мову батьків.

Отож рутени, які насправді є гуцулами, рутени, які насправді є румунами, а поряд з ними дуже, дуже багато справжніх рутенів. Самі вони також відрізняються один від одного одягом і діалектом, залежно від того, звідки вони походять – з Покуття чи Поділля, залежно від того, де вони мешкають – у рівнинній місцевості чи високо в горах. Серед сотень рутенів заледве

знайдеться десяток, які повністю збігаються у мові та вбранні. Так що навіть в одній і тій же національній групі тут спостерігається справжній маленький Вавилон.

Те ж саме стосується й румунів. „Сини Риму” – гордо називають вони себе, і з їхньої мови після деяких зусиль можна скласти цілі речення, які буквально збігаються зі звучанням латині. Проте їхня кров сильно перемішана зі слов'янською, монгольською, татарською кров'ю. В цій країні можна мандрувати цілими днями, не зустрівши чистокровних румунів. Вони прибули сюди з тої гористої землі, де Австрія межує з дунайськими князівствами. Вони у всьому тримаються осторонь, геть осторонь. Ці люди народжуються з дивовижною гордістю, і їм притаманна природна гідність, допоки вони тверезі. Тут вони ще такі. Грають цигани, геть обірвані цигани, проте їхні скрипки співають чарівно – справжній румун не йде в танок під іншу музику. Вони танцюють національний танок „Romana”, фантастично гарний і багатий фігурами, або „Olcandru”, танок типу котильйону, який навіть заслужена „Німецька академія танцю” – при всій повазі до цього вченого товариства – не могла б виконати граціозніше й досконаліше. Однак це цілком відповідає характеру струнких, рухливих синів півдня з різко окресленим смуглявим обличчям і темними, блискучими очима. А що стосується дівчат цього народу, то, споглядаючи їх, зовсім неважко уявити себе десь на березі Тибру. Та й в Тускулумі Цицерона латинські дівчата виглядали не інакше: загорнені в полотняні відрізи з барвистою вишивкою, а в святкові дні на плечах блакитна туніка. І не інакше радували вони й око Горація: стрункі, пишні та горді, але водночас і гнучкі постаті, в солодких, темних, напівзаплющених очах яких бушує справжня чуттєва пожежа.

Проте й чимало представників змішаної крові послуговується дако-латинським діалектом. Ось стоїть група, на якій погляд зупиняється не надто охоче: ці люди доволі потворні – маленькі, з жовтими обличчями, розкосими очима, приплюснутими носами. А їхні ноги утворюють чудове, каліграфічне латинське О. Це румунські монголи, які залишилися жити в горах, через які колись проходив розбійницький і військовий маршрут їхнього народу. Вони не потребують ніякої музики, вони голосно наспівують самі собі якусь пісню, у такт якої шаблеподібні ніжки

присідають і знову випрямляються. Невтомно підскакують вони, наче жаби – все це виглядало б смішно, якби не було таким зловісним.

„Гуп! Гуп!“ – ще довго відлунює за нами це ревище й завивання. Та ось до вуха долинають і привітніші звуки. Це лендлер, справжній лендлер Ланнера. Все це так незвично, що годі й сказати. Ми швидко повертаємо за зелений живопліт – там, перед шинком, можна побачити картину з Ренхтала або зі Швабських Альп – за столами сидять селяни-шваби, у довгих добротних „капутроках” з блакитного сукна зі срібними гудзиками, а біля них жінки у завітчаних широких кринолінах. А онде танцюють молоді хлопці у виблискуючих гудзиками жакетах, дівчата у барвистих корсетах і коротких спідничках, так що під ними можна побачити, їхні литки у чорних панчохах, що виглядають, наче могутні пліастри. Тут розташувалися німці – шваби з передмістя Роша, богемські німці з Фюрстенталя, ціпфери з Якобень, вихідці з Пфальцу та Нижньої Німеччини, що мешкають в околицях Сучави. Десяток різних діалектів, десяток різних народних строїв з усіх областей Німеччини. Проте вони добре розуміють одне одного й завжди тримаються разом, ці розкидані по різних місцевостях німецькі земляки. Щоправда, ціпферець танцює лише зі своєю стрункою ціпферкою, а чоловік з Роші – зі своєю повненькою, червонощокою „мойделе”. Але, можливо, це також німецький звичай. Між іншим, тут усе відбувається не так голосно. Все помірно, з честю, але ґрунтовно. Лише зрідка радість б’є тут через край. Бо коли русин виглядає під час танцю так, немовби він хоронить щось найдорожче, то німець сміється й радіє, а часом і приспівує собі при цьому веселу пісню.

Гуцули й монголи, румуни, русини, німці – вже цієї палітри було б цілком достатньо, щоб створити враження неабиякої штовханини. Але це ще далеко не всі, хто тут невтомно танцює й веселиться!

Ось словаки у блаженським полотнянім убранні, круглих м’яких фетрових капелюхах на довговолосих головах. Сьогодні вони не знають міри в радості, як зазвичай незмірні у скаргах, сини народу, яким і на цій благословенній землі випала та ж сама доля, що й деінде: бути найбільшнішими серед бідних. Тут словак займається не дртоплетінням, а рільництвом, однак він аж ніяк

не процвітає. Щоправда, сьогодні вони голосно завивають, а їхні жінки у тикових кофтах пронизливо вищать. Цій народності, особливо ніжнішій її половині, немає сенсу проповідувати, що Господь створив їх за своїм образом і подобою, – а то вони й любого Бога прикрасять кирпатим носом і ротом, який має лише завдання бути широко зяючим отвором між двома вухами.

Вродливі й сильні, стрункі смугляві хлопці, тугі, мов набиті, вогненноокі молодички – так презентують себе їхні сусіди, як у цьому парку, так і в дійсності – мадяри. Вони спустилися з бідного, гірського краю шеклерів у долину й віднайшли тут свій багатий, квітучий дім. Тому їхні бурхливі „ельєн” також злинають до самого неба, мов ракети – ці люди розуміють, що означає нинішній день. Ах, як співає скрипка, ах, як вирує „чардаш”! Шпори дзвенять, і широкі білі шаровари блискавично літають по колу. Лише заможніші носять тісно зашнуровані ногавиці. Проте барвисте перо вставив у свого капелюха кожен з них, як і справжню святкову радість у своє серце. І те, як вони отак танцюють на краю галявини, нагадує картину, якимось незбагненним дивом перенесену сюди прямісінько з пушти.

Але є й чимало таких, котрі не танцюють. Ось прогулюється, то боязко на віддалі, то підходячи ближче, коли це необхідно, ортодоксальний єврей у своєму давньопольському вбранні. А ось повільно й статечно наближається його семітський одноплемінник, вірменський єврей із Сучави чи Кимполунґа. Тільки там зберігся вірменський стрій – довгий, шовковий балахон, що сягає кісточок, а зверху оксамитовий або прикрашений хутром кафтан. А ось іде похмурий і насуплений липованин у давньомосковській одежі, а поряд з ним – його повна дружина в яскравій, прикрашеній червоними квітами, сукні. Він також прибув на це свято. Але що значить для нього ця радість, котру треба ділити з нечистими хробаками, котрі вірять в ідолів?!

Відтак елегантні панове й дами, міщани з чернівецьких передмість зі своїми жінками – пардон! – дружинами –, що обвішані червоними хустками, в зелених рукавичках, солдати, рудокопи, румунські панотці з довгими бородами і в довгих балахонах, богемські музиканти, акробати – я гадаю, що не зможу згадати тут усіх, хоча б продовжував цей перелік і далі.

І все це скупчилось на просторі кількох садових площадок і алей – це був такий гук і така метушня, що треба було затикати

вуха й заплющувати очі, а відтак знову бажати собі тисячу вух і тисячу очей, щоб охопити все, що тут відбувається!

А що тут творилося, коли настав вечір і все з'юрмилось воедино! А відтак, коли почався феєрверк і бенгальський вогонь осяяв цю невимовно барвисту групу! Це була казково прекрасна картина!

...Чогось кращого ці святкові дні вже не могли запропонувати. Хіба ще одне видовище, про яке неодмінно хочеться розповісти і, можливо, й послухати про нього.

Той, хто захоче поглянути, як у цій місцевості одна ріка впадає в іншу, побачить справжню гру кольорів. Вони різні, як різною є земля, по якій вони течуть. І коли вони змішуються, то кожна з них намагається утримати свою барву так довго, настільки це можливо. Тоді у тому ж самому руслі течуть смуги блідо-зеленуватої і темно-синьої води, довго, довго, аж поки не зникнуть.

Таку саму гру кольорів може спостерігати й той, хто спробує заглянути в соціальне життя цього краю. Всі струмки різних національних культур і безкультурності мирно течуть тут в одному руслі. Проте ще не так довго, щоб цілковито змішатися до купи. Якщо колись ці води стануть одним могутнім культурним потоком, то ніхто не зможе сказати, якого кольору була колись кожна власна смужка, що забарвлювала їх. Сьогодні кожна з них ще помітна. І, мабуть, ніде їх не можна побачити так чітко, як під час цього величного святкового ходу.

Він був довжелезний і сформований таким чином, щоб не являти собою надто барвистого видовища. Те, що так щедро пропонувало народне свято – найяскравіший, найоглушливіший спектр кольорів – тут було зовсім відсутнє. Гейби цілком свідомо його вилучили, позбавили всякого ефекту. Можливо, через невправність. Проте ми не будемо оскаржувати її. Тим паче, що саме при такому групуванні найкраще в'яжуться до купи нитки, що дають змогу миттєво змалювати картину культури краю.

Відкривають цю процесію гуцули, загін русинів з північного карпатського лісу й загін румунських гірських мешканців із долин Дорни й Бистриці. Не надто елегантно сиділи відважні, безстрашні горяни на своїх худих шкапах. Мабуть, такі огирі й такий спосіб верхової їзди могли б викликати у чужинця посмішку. Однак той, кому хоч раз доводилося їхати верхи нашими горами на гуцульському конику, не зневажатиме їх. Він

наділений такою фантастичною витривалістю, такою величезною вірністю, розумом і обережністю, що йому можна довіряти більше, ніж багатьом людям. Йому притаманна, якщо вдатися тут до дещо провокаційного слова поета, розумна тваринність, в той час як багатьом людям властива лише тваринна розумність. При цьому варто зважати лише на одну особливість: жоден гуцульський кінь не виносить шпорів, так само слід якомога менше торгати його за повіддя. Той, хто довіряє йому, почуває себе у безпеці й на краю прірви, а той, хто прагне загнущати його, може оступитися й посеред долини.

Жоден гуцульський кінь не виносить шпорів і вуздечки – як і кожен гуцул. Вільно живе він у своїй гірській глушині, самотній кочівник, який мандрує зі своєю отарою від полонини до полонини. Ніщо не зв'язує його, крім власної волі. Бо той, кого не зв'язує природа, кого не зв'язує його власне серце, того не спроможна зв'язати жодна людська сила у цій зеленій пустині гір і лісів. Якщо він захоче стати розбійником, то він може легко зробитися ним. Тут його не знайде жоден суддя, жоден солдат. Однак він рідко стає ним. Бо кого ж йому грабувати? А те, чого він потребує, йому дає ліс і його череда.

Мандрівний пастух! Кочівник! Людина первісного стану! Навряд чи наші шановні розпорядники свята думали над цим, проте заледве можна було знайти для наших цілей краще відкриття урочистої процесії.

... Слідом за нею йде військова капела й бадьоро грає „Марш Радецького”. Можливо, про це не варто було б і згадувати, якби воно також не підкидало камінець для нашої мозаїки, на цей раз темний. Той, хто бачив величезний натовп людей, котрі почали тісно юрмитися, щойно капела вперше заграла, міг би й трохи поглузувати над наївним ентузіазмом *pro tempore* недалеких провінціалів. Але таку поведінку добрим людям легко пробачити – адже за багато років це була перша військова музика, яку вони мали змогу почути. Чернівці не мають своєї капели, позаяк вони відмовляються будувати казарму. Натомість місто будує більше шкіл, ніж їх належить будувати, можливо, навіть більше, ніж це в його силах. Проте будувати казарму воно не хоче. Воно вважає, що цього від нього вимагають не по праву, а тому воно цього й не робить. Що карається відлученням від насолоди турецькою музикою.

Я назвав це темним камінцем у мозаїці нашої картини культури, що було, мабуть, трохи нерозважливо. У принципі ця карликово-дрібна афера є світлим знаком. Адже це місто є лояльним, таким непомірно, таким цілковито лояльним, що навіть найбільш чорно-жовтий почуватиметься тут вельми комфортно. І все-таки громадяни цього міста знаходять у собі мужність наполягати на своєму праві...

Далі йдуть гімнасти, дивним чином чомусь у фраках, і пожежники зі своїми прапорами. Товариство ветеранів з дуже гарними золотими галунами й китицями також радує око. О мила солдатська гро літніх хлопчиків, ти вже й тут знайшла собі прихисток!

Товариства у фраках й уніформах, із прапорами або без них, зі значками або без них, дуже, дуже багато товариств. Самі лише Чернівці мають їх більш ніж достатньо, а це непоганий знак. Якщо десь і потрібно діяти спільними зусиллями, то насамперед на цій незайманій або ж лише недавно заледве викорчуваній землі. І ці зусилля єднаються. Лише одне з товариств парадувало з дуже малим числом своїх членів – „Німецька читальня”. Воно є єдиним національним об’єднанням тутешніх німців. Будучи за Гогенварта процвітаючим, зараз воно повільно чахне*).

Все це настільки характерне для німецької ментальності на Сході, що на ньому варто зупинитися трохи докладніше. Німець зазвичай ошчаслиблює й оберігає цілий світ. Самовіддано й невтомно розгортати культурну роботу для себе й для інших – це його постійне кредо. Але казати при цьому: „Я – німець!” – боронь Боже!... Лише коли німця у цьому краю утискують, він знаходить мужність на це. За Гогенварта він її мав. Але тепер, коли він знову може невтомно творити, щоправда, задля власного інтересу, але ще більшою мірою задля інтересу інших, всяке, навіть найневинніше наголошення своєї національної свідомості видається йому гріховним. Він боїться образити іншого вже тим, що взагалі признається до свого народу. Румун або русин, а також ті, котрі охоче підтримують німецьку культурну

* Відтоді „Німецька читальня” померла легкою смертю. Не дай, Боже, німцям Буковини колись потрапити в таке гірке становище, щоб слізно оплакувати її.

роботу й далекі від будь-якого національного фанатизму, не є такими делікатними. І з повним правом!

Я далекий від того, щоб вважати німців здатними через чванливе акцентування свого домінуючого становища, надмірну національну демонстрацію ображати інших або спонукати їх до подібних демонстрацій. Найпрекраснішим у цьому краї є й залишитися національний і конфесійний мир, і жоден подих не сміє затьмарити його, і щонайменше подих із німецьких уст. Це було б не просто нерозумним, це було б гидким і не гідним німецького духу. Але признання до своєї народності – це не може образити іншу народність. Горе німецькості на Сході, якщо вона розчиниться у витонченому космополітизмі – це означало б не просто її власну смерть, але й смерть усіх культурних прагнень у цьому краї! Лише той, до кого сила прибуває з його власної народності, може з користю творити як для свого власного народу, так і для інших народів. День, коли німці на Сході забудуть про це, стане початком їхньої загибелі.

Багато панства у коротких і довгих, модних і немодних фраках. І, нарешті, представники всіх конфесій. Ось проповідник євреїв-реформістів крокує поряд із хасидом, греко-православний священик – поряд з римо-католицьким пастором, уніатський вірменин – поряд з неуніатським, греко-католицький піп-русин – поряд з настоятелем храму старовірів, священник-кальвініст – поряд з протестантським проповідником. Тут вони йдуть мирно, і так само мирно йдуть вони у житті. У цьому краї ще жодна людина, принаймні за останні сто років, не постраждала за свою віру. Кожен іде своїм шляхом, бо він вважає його правильним. Але нікому з них навіть не приходило в голову загороджувати сусідові його шлях камінням чи нечистотами!

Чому? Чому тут процвітає благий мир, у той час як навколо віра стає людині прокляттям, яке загання її у глибоку, люту ненависть і гнів?! Було це актом найшляхетнішого, вільного вибору священників і народу? Продиктувала таку толерантність необхідність?

Як гарно й піднесено було б, якби можна було підтвердити перше, гарно й піднесено, однак невірно. Правдою є якраз останнє. Жодна конфесія не була достатньо сильною, аби пригнічувати іншу. Той, хто б піднявся проти своїх єдиновірців,

курйозним чином підставив би їх. Поводити себе сумирно й дбати, щоб власна отара трималася купи – це був єдиний можливий спосіб поведінки. Так у край прийшли рівноправність і мир. А з них поступово визрів ліберальний дух. Якщо спочатку люди змушені були лагодити між собою, то згодом лагодили між собою за велінням серця. Можливо, цього все одно не вдалося б досягти, якби римо-католицька конфесія не була представлена в країні так скупю. І цілком певно цього не вдалося б досягнути, якби вона була такою ж численною, як греко-православна церква. Погляньте на цих достойних панотців з довгими, спадаючими додолу бородами й довгим волоссям, зніміть перед ними капелюха – це браві й добрі люди! На Буковині вони освіченіші, ніж священики інших конфесій. І це справжні священики, можливо, тому що вони мають жінок і дітей, тому що їм рекомендовано, а не заборонено відчувати чисто по-людськи.

Це дуже повчальний розділ історії – розділ про буковинську толерантність. Щоправда, він не може бути втішним для інших країв. Священики різних конфесій лагодять між собою лише тоді, коли вони змушені це робити.

А народи?

Гляньте-но! Процесія стає щільнішою і замкнутішою. Ось вони юрмляться у тисячі барвистих строїв, двісті селянських депутатів цього краю. Однак я не маю наміру ще раз змальовувати їх у тисячогранній розмаїтості, а хочу сказати, що їх об'єднує. Навкруг нас, особливо в сусідніх краях на Півночі й Заході, панує найлютіша, найнепримиренніша ненависть одного народу до іншого, і тільки тут – мир і злагода!

Що об'єднало цих людей?

Знову ж таки необхідність. Священна Ананке є наймогутнішою богинею – вона творить дива там, де всі інші генії зазнають невдачі. Ці нації об'єдналися тут спершу також лише тому, що вони були змушені так вчинити. Обидва найчисельніші народи зберігали мир із респекту один перед одним, а інші – із респекту перед сильнішими. Однак поступово вільний вибір заступив те, що раніше було лише необхідністю. Тільки необхідність може зламати або вгамувати вроджені інстинкти. Але щойно вона це здійснить, як починають діяти також лагідніші генії: людяність і любов.

В Європі існують тільки два краї, де це вдалося здійснити: Швейцарія і Буковина. Щоправда, самою лише необхідністю досягти цього було б важко. Це тільки матеріальна сила, яка здатна зламати свавілля, але для того, щоб здружити людей, до неї повинна долучитися ще й духовна сила.

У Швейцарії це був дух свободи, на Буковині – споріднений і не менш прекрасний дух: культура, або, що, зрештою, одне й те ж, – німецькість. Примиряючи і еднаючи людей, постав він між іншими національностями, і тут йому судилося нагромадити стільки блага, скільки він міг нагромадити, позаяк його ніхто грубо не відштовхував.

Деінде це також вдалося. Але коли нас запитують про ті краї, де це здійснилося (хоча і з інших, не менш сумних причин), ми не можемо просто сказати: Швейцарія й Австрія. Тому що тільки на Буковині здійснилося те, до чого колись так щиро прагнув великий Йосиф: створити державу, яка б трималася на спільній освіті й культурі, – не німецьку національну державу, а німецьку державу культури.

На барельєфі пам'ятника матінці Австрії в Чернівцях можна побачити цього великого цісаря, який лагідно дивиться на наймолодшу доньку монархії. Воістину лагідно й мудро дивилися цісарські очі на цей край, і багато що з того, що тут сьогодні так благословенно проростає, посадила ця сильна рука.

Тому мешканці цього краю найперше й подумали про те, щоб увічнити його образ у своїй столиці. Відтак вони обрали собі не менш промовистий символ: Австрію.

Те, як його відкривали, є яскравою сторінкою в ілюстрованій книзі цих святкових днів. Це була урочиста мить – коли золоте жовтневого сонця уперше осяяло мармур, і з тисяч і тисяч горлянок пролунало бурхливе „Слава!” Урочиста мить, в яку схвилювано й гордо піднімалися груди насамперед кожного німця. Бо якщо тут святкувала свій тріумф австрійська державна думка, то кому ж вона могла завдячувати більше, як не культурній роботі своїх німецьких громадян?!

Декому, хто знаходився надто далеко, щоб почути ці бурхливі вигуки, вони, можливо, в ту саму мить дивним чином також долинали до його вуха. Декому з сусідів на Півночі, декому з сусідів на Півдні й декому зі шляхетного панства Буковини.

Декому з сусідів на Півночі. Я маю тут на увазі панів поляків. Вони зайняли стосовно цього торжества таку позицію, немовби це було тріумфальним святом їхнього лютого ворога, а не держави, яка й понад ними простирає свої захисні крила. Ніде полякам не ведеться так добре, як всередині чорно-жовтих прикордонних стовпів, і ніде ці кольори не зневажаються сильніше, ніж у Львові чи Кракові. Це абсолютно незбагненно й піддається якомусь поясненню лише тоді, коли ми згадаємо суворий античний вислів: „Quem Deus perdere vult, dementat!”... У всякому разі, тим полякам, які пригноблюють інших, які домагаються для самих себе особливих прав, це свято й справді було ворожим. Адже воно було присвячене просвіті й рівності націй, смертельним ворогам національного чванства.

Декому з сусідів на Півдні. Проте ми не хочемо затьмарювати собі спомин про прекрасні дні тим, аби докладно згадувати тут панів румунів чи навіть ті гидкі потуги, з якими вони намагалися запламувати ці дні. Якби вони обмежилися лише серйозним і гідним оскарженням тої обставини, що частина їхньої колишньої території потрапила під чуже панування, то їм можна було б так само серйозно відповісти: „Благо не оскаржують. Вирішальним є не те, як зветься країна, а те, що вона може запропонувати своїм громадянам. Погляньте один на одного, а відтак на мешканців цього краю, і порадійте разом з ними, що ваші одноплемінники в Австрії щасливіші, ніж ви самі!” Проте від бруду, який летів звідти цілими жменями, найкраще прикритися мовчанням зневаги.

Інший вид мовчання слід протиставити тому шляхетно народженому панству, яке тихо сиділо по своїх маєтках і не хотіло радіти разом з іншими мешканцями краю – мовчання терпимої поблажливості. Адже вони є достойними й геть безневинними людьми, які, до того ж, зараз перебувають у вартому співчутті збентеженні. Бо ж для політиків це аж ніяк не дрібниця – не знати свого принципу й лише тепер, зі страхом, як бідні Яфети, намагатися цей принцип відшукати. Будемо сподіватися, що поступово цей принцип, який привів усе населення краю до світла й добробуту, їм сподобається. Потрібно тільки дати їм трохи часу, щоб віднайти його.

... Ще не одна чудова картина постає перед моїм зором, і я заледве стримую бажання зафіксувати її. Особливо охоче я б

змалював ті обидві, в буквальному сенсі слова світлі картини ілюмінації міста й святкового комерсу. І студентську кавалькаду, цей розкішний за своїми барвами декоративний кортеж, який на швидких екіпажах пронісся повз здивовані очі чернівчан і повз сповнені блиску, палаючі очі чернівчанок....*faciles, formosae*... Це також була б „західно-східна” картина, надто якби я хотів і міг згадати жінок цього міста. Власне кажучи, в них Захід і Схід також зливаються до купи. Тут можна побачити дуже багато пишних, багато вродливих жінок, доволі часто якесь чуттєво-запальне, зрідка шляхетно-прекрасне обличчя. Тому, хто прибуває або повертається з чужини, в першу мить несподівано й відродно впадає в око врода цього типу жінок. Це те пишно-свіже цвітіння, яке буває всюди, де сходяться до купи різні раси. Жінки змішаних рас мають певні стереотипні вади в характерах, проте вони завжди вродливі й привабливі. Це стосується також жінок цього міста.

Але куди це мене занесло? Адже я хотів вести мову про щось високе й серйозне. І про те тверезе, й водночас таке чудове слово, в якому для мене поєдналися всі враження від радості свята.

Це було одного радісного весняного дня, 1-го травня 1872 року. Вони стояли сотнями – сивочолі корифеї науки, молодесенькі студенти й багато святково вбраного люду – в одній веселій залі, і так само, як лопотіли під весняним вітром над їхніми головами прапори, так і шуміло весняне вітровіння в їхніх серцях, сповняючи їх світлою радістю. Проте водночас на їхніх обличчях мовби була написана якась свята, серйозна, незламна рішучість. І коли один із присутніх мужів почав говорити, то він зумів укласти всю ту радість і переконаність в одне-єдине слово, для кожного, хто стояв тоді у тій залі, воно закарбується на все життя.

Це слово гласить: „Бути німцем – означає працювати!”

Та зала була двором старого єпископського замку у Страсбурзі на Рейні, а саме свято було приурочене відкриттю „Аргентини”, німецького університету в Західній марці. Земля, в яку вони посадили молодий паросток, була твердою. Проте вони не мали сумніву в його подальшій долі. Вони відали, що чудовий німецький дух, який уже не раз приводив до найдивовижніших перемог, про які оповідає історія, в умовах миру розквітне з подвійною пишністю і силою.

„Бути німцем – означає працювати!”

Через три роки, 4-го жовтня 1875 року, деякі з тих мужів, котрі чули тоді це слово у Страсбурзі, знову зібралися разом в актовій залі, і знову там стояли сотні: сивочолі корифеї науки, молодесенькі студенти й багато святоково вбраного люду. Однак той, хто поглянув би у вікно, побачив би там не готичний кафедральний собор, а розкішну візантійську споруду, і не сонячну долину Рейну, а тъмяну рівнину Сходу. Однак це було знову свято відкриття нового університету в прикордонній марці німецького духу, і знову земля, в яку вони садили молодий паросток, була твердою. Але вони робили це в гордій впевненості, зі світлою радістю. І дивно – тут знову зринуло те ж саме слово, і коли всі вони невимовно зраділи тому, що воно пролунало, – як з багатьох грудей вирвалося також слово схвалення, немов обітниця:

„Бути німцем – означає працювати!”

Чи це було лише випадком? Гадаю, внутрішньою необхідністю. Це було чимось більшим від однієї фрази, це було словом істини, коли ректор Страсбурзького університету вимовив його: те завдання, яке стоїть перед університетом на Заході, стоїть також перед „Франціско-Йозефіною” на Сході.

Поміж Страсбургом і Чернівцями лежать сотні миль, живуть численні народи, підносяться роздільні прикордонні стовпи. Однак могутньо плине між цими двома прикордонними пунктами німецький дух. Це дух праці, насамперед самовідданої праці в ім'я культури й людяності.

„Бути німцем – означає працювати!” Під цим знаком ти переможеш, молодий університете на Сході!

В ОДЕСЬКІЙ ГАВАНІ

Багряно й сяйно лежить молоде вранішнє сонце над степом і містом, над гаванню й морем!

В далеч тягнеться степ, голий, безплідний і пустинний. Лише зрідка на безкрайній рівнині видніється якесь злиденне село або містечко. Все самотнє, сумне, мертве. Стрімко й різко спадає брунатна пустеля степу вниз до блакитної пустелі моря. На межі між цими двома пустелями, на високому піщаному березі, підноситься горде місто. Воно відвоювало собі землю частково в степу, частково в моря, мальовничо й могутньо розквітнувши на ній, – гомінке, жваве торгове місто. Широкі, світлі вулиці, гордовиті палаци і ще гордовитіші торгові зали. Тому що бог Меркурій є богом-охоронцем цього міста, всі виробы всіх націй сходяться у цій місцині, і паровий кінь привозить їх через степ, а кораблі – через море. Ви можете почути тут мови всіх народів, ви можете зустріти тут синів усіх народів. Що за сповнена неймовірного хаосу метушня, гони й перегони панують на цих широких, нових вулицях! Адже місто молоде, а його розквіт молодший від цього століття. Чоловік, який доклав усіх сил до стимулювання цього розквіту, лише недавно навіки заплющив очі. Там, під акаціями променади, на високому плато над морем, стоїть його бронзовий образ: „Губернаторові, герцогу де Ришельє, – вдячна Одеса.”

Від цього високого плато вниз ведуть широчезні сходи до вокзалу й до подвійної гавані. Тому, хто стоїть нагорі й ширяє своїм поглядом аж до горизонту, відкривається чудова й вражаюча картина. Щоправда, справа та зліва можна побачити лише пустинні піщані дюни, що біло мерехтять, об які тут ніжно й тихо, там дико й бурхливо б'ється солоний прибій. Проте прямо перед собою він побачить самі ці хвилі, величне, могутнє, блакитно-золоте море! О, як іскряться ці хвилі йому навстріч,

розцяцьковані численними кораблями – могутніми військовими фрегатами й маленькими рибальськими човнами, незграбними вітрильниками й граціозними пароплавами, неповороткими, завантаженими лісом барками й бистрими, як стріла, яликами! І як розвіваються на вітрі всіма барвами прапори, і як весело надуваються білі вітрила! Різкий звук прорізує повітря – важко дихаючи, на вокзал заходить товарний потяг. Він привозить товари Півночі й Заходу. Товари Сходу й Півдня потяг, що саме залишає вокзал і вгризається у степ, звідси відвозить. Отож на вокзалі й на всіх кораблях, і на узбережжі, і на широких сходах, і на вулицях, і в будівлях міста – всюди лише товари, товари, товари! Тут торгують усім, що добуто з землі, що спроможні виготовити людські руки, що має грошову вартість! Куди не глянеш – товари, візки, носії, покупці й продавці, що торгуються між собою, маклери, що занотовують щось, верескливі посередники. Але той, кому таке чудове видовище затьмарює зір, є лише сентиментальним мрійником. Тому що в цьому світовому коловороті також присутня поезія.

У „Херсонській гавані”, невеличкому внутрішньому порту Одеси, який, на відміну від великого, розташованого правіше від „Константинопольської гавані”, приймає лише кораблі, котрі плавають Понтом Евксінським, стоїть на якорі пароплав. „Одіссей” – виблискує дещо покоробленими золотими грецькими літерами його назва. Покоробленою виглядає й уся ця посудина, яку не щадили ні час, ні морські бурі, як і належить кораблеві, патрон якого

„бачив міста багатьох людей і страждав там немало.”

Але – „я хочу ще раз об’їхати на цьому суденці світ”, обіцяє капітан, старий, хитруватий грек, жінці-єврейці, що боязливо вагається. Вона не наважується ступити з трапа на палубу. Проте інші пасажири довіряють себе й свою долю „Одіссеєві”, і найбезтурботніше, напевне, той молодий вісімнадцятилітній хлопець – ах, сьогодні він на кілька років старший! – який, захмелілий від радості, оглядається навколо й заледве стримує себе, щоб не закричати в нестримному юнацькому сп’янінні. О, він зараз на гребені блаженства – адже сповнилася його хлопчача мрія, йому вперше дозволено вирушити в широкий,

безкрайній світ. А серпневий ранок такий прекрасний, ранок його першої морської мандрівки, і життя навколо нього таке пістряве, таке барвисте! Вже ті троє сусідів, що кинули якір біля „Одіссея”, є для нього новим, дивовижним, незнаним світом! Великий, могутній вітрильник справа – він цілими днями стояв у константинопольському порту й прибув сьогодні сюди, щоб розвантажитися – є, очевидно, торговим судном. Але що може знаходитися в цих велетенських бочках, які кран завиграшки перевантажує з палуби на берег? Матроси сходять на берег повільно й незграбно, й так само ліниво й розлого звучать слова команди, за якою вони рухаються. Однак те, за що вони беруться, робиться добротно й безпечно. А хто ці біляві, повнотілі молодці? Погляд на обох чоловіків на палубі підкаже вам рід їхніх занять. Там стоїть мінгер з блідим, опухлим обличчям і спокійними водянисто-голубими очима, а навколо нього купка галасливих, настирливих єврейських і грецьких посередників. Він дозволяє їм кричати й бушувати, а коли йому це набридає, то лише спокійно й недбало скаже: „Ви знаєте нашу фірму, ван дер Шуйтен в Амстердамі, і Ви знаєте, що ми самі доставляємо каву, а якщо Вам це задорого, то лишіть мене у спокої.” І при цьому він дивиться на капітана, який, здається, цілком спокійно прихилився до поручнів. Обидва вони мають флегматичний вигляд, проте їм так хочеться якомога швидше позбутися товарів, євреїв та греків і поспішити в місто, де можна купити вина й задоволень. Хтозна, з якого елегантного „танцювального салону” певного сорту їх буде викинуто сьогодні після півночі, позаяк обидва флегматичні мінгери в стані повного сп’яніння завжди влаштовують скандал.

Близько одна від одної, майже борт у борт, стоять дві пласкі, безформні барки, одна з яких навантажена лісом, інша – дарами садів. Там велика, темно-зелена куля кавуна лежить поряд з жовто-зеленими плодами велетенських огірків. Тут – червоні й білі вишні, дині, яблука неймовірних розмірів. Позаяк Крим це – наскільки людина вміє скористатися посланим їй благом – та „країна, де тече молоко і мед”. Думка про благословенні поля, через які тече Йордан, запрошується тут, між іншим, ще настирливіше, якщо ми поглянемо на тих чоловіків, які перевантажують фрукти у маленькі човни й везуть їх на берег. Вони виростили ці фрукти на власному полі, полили їх власним

потом. У їхньому одязі та їхній поведінці нічого не нагадує нам зухвалих, а відтак знову смиренних торгових євреїв на березі, і все-таки ці земляки мають з ними спільні риси й звертаються тою ж самою мовою до того ж самого Бога. Це – кримські караїми...

Натомість на барці з лісом панує мертва тиша. Моряки лежать у теплому промінні сонця на дерев'яних балках і сонно жмуряться на жваве життя, що вирує довкола. Про що вони при цьому думають? Можливо, про свою вітчизну, зелену, безкрайню Україну, в лісах якої ці стовбури були зрубані, а відтак сплавлені плотами по Дону, або ж вони думають про те (принаймні, це дозволяють припустити їхні меланхолійні обличчя), що на землі існують щасливіші люди, ніж малоруські лісоруби. Але цілком ймовірно, що вони ні про що не думають, а той похмурий вираз на їхні обличчях з'явився не від особистого страждання. Цілі століття безчестя й гноблення так довго лежали тягарем на цій нації, що їхній слід, темна спадкова пляма, переходять нині від одного покоління до іншого. Бо де ще на землі можна знайти нещасніший народ, ніж нація малоросів? Бути наймитом, іграшкою в руках переважаючих своєю силою народностей, на Сході – московита, на Заході – поляка, це було й залишається долею цього нещасного народу. Проте ще живе в ньому, хоча лише в пісні, яку він співає, спогад про його велику добу. Чуєш, у протяжних тонах вона долинає з барки аж сюди:

Гей, козацтво! Гей, козацтво!
Чуєш клич свого гетьмана?
„Браття! Бийте клятих ляхів!
Бийте їх пещені лиця,
Щоб Дністер налився кров'ю!”

Так співають вони бойову пісню, з якою колись їхні батьки відбивали навалу смертельного ворога, й косять при цьому оком, чи не прийде їхній пан, чоловік, якому належать їхні тіла. Тому що сини цього народу залишаються завжди послухними, хай навіть послух уже скасовано...

Молодий чоловік спирається на парাপет палуби й пильно вдивляється у це чуже, барвисте життя. Аж ось чути поштовх, трап піднімається, й пароплав повільно починає рухатися.

Молодий мандрівець кидає ще один погляд на горде місто, що розкинулося там, нагорі, й на мерехтливий бронзовий пам'ятник, і на кораблі, що згуртувалися довкола. Відтак пароплав бере курс на Понт Евксінський, і молодий чоловік дістає час і змогу поспостерігати за товариством своїх мандрівних попутників.

Воїстину – воно доволі барвисте. Всі мови й строї Сходу зливаються тут до купи. Там купка гаряче дискутуючих чоловіків: довгі, засмальцьовані кафтани, брудні фетрові капелюхи, пейси, що спадають на обидві щоки. Це євреї-торговці з Херсона. Неподалік від них сидить навпочіпки коло земляків у наглухо застебнутих тикових сурдутах. Вони співають меланхолійну народну пісню, а відтак меланхолійно споживають чорний хліб з цибулею. Це південні росіяни, які на час збирання врожаю перебираються до Криму. Відвертаючи носа від їдців цибулі, повз них проходить подружня пара, що одягнута „елегантно”. Він вдягнутий у сірі панталони, кармазиново-червону оксамитову жилетку й оливково-зелений піджак, а вона накинула на важку, світло-жовту оксамитову сукню фіалково-блакитну мантилю. З прикрас пара носить на собі середню ювелірну крамницю. Вони їдуть у свій маєток біля Херсона. Він був раніше банківником в одному з гральних кубел Москви, а вона – але поговорімо краще про щось інше. Там стоять греки у мальовничих національних костюмах, серед них юнак – на зло усім Фальмерайєрам світу вродливий, мов Аполлон, але, можливо, – і в цьому Фальмерайєр може мати рацію – зіпсутий до самих кісток. Біля них на невеличкому килимку стоїчно й незрушно укладає старий турок. Можна подумати, що він заснув, якби він час від часу не видував у повітря блакитний дим зі своєї наргіле. Перед ним стоять, захоплено споглядаючи його, двоє чоловіків, одяг і мову яких воїстину годі встановити. Шнуровані черевики, штани до колін, трикутний капелюх, довгі плащі з капюшонами з блакитного сукна – швабські селяни у недільному вбранні. „Wohin gaht de Reis', Herre?” – запитує один з них у турка, який у відповідь навіть оком не моргнув. „Hannesle, – каже інший, – i glaub'gar, er verschteht uns net.” До обох швидко підбігає молодий мандрівник. „Звідкіля Ви?” – „Aus Stuegert.” – „А куди Ви їдете?” – „Gen Möhring.” Але хіба поїздка зі Штуттґарта до Мьорінґена веде через Одесу?! Звичайно, адже

земляки прибули з колонії Штуттґарт у Катеринославській губернії і прямують в колонію Мьорінґен у Херсонській губернії. Прямодушні шваби перенесли у свою нову вітчизну не тільки німецькі звичаї, мову й старанність, але й улюблені назви місць своєї старої батьківщини...

І ще з однією особою зі свого товариства попутників молодий чоловік зав'язує розмову. Дівчинка зветься Марієтта, Марієтта Ґрізі з Генуї, під наглядом служниці вона прямує в Херсон до свого папа, який працює там суднобудівним майстром. Незважаючи на свої чотирнадцять років, вона вже знає, для чого любий Господь дав дівчині гарні, чорні, полум'яні очі. І вона користується цим Божим даром так щедро, що юнакові стає майже зле. Вони розмовляють, вони сміються, я навіть думаю, що вони співають... авжеж! – він упівголоса наспівує слова чудової генуезької народної пісні. Але коли вони виходять у відкрите море, горде, прекрасне, світле море, якому з фальшивого тлумачення давньої сентенції відтоді на всі часи залишилася назва „чорного”, – тепер безугавно говорить тільки Марієтта, молодий чоловік несподівано зовсім замовк.

Тихо, лише злегка піднімаючись та опускаючись, немовби людські груди в легкій подиху, лежить, розіллявшись доокола, блакитна поверхня – без кінця, без краю! Що значить пустинність рівнини чи високих гір у порівнянні з цією страхітливою, нищівною, величною самотністю води?! І над безкрайньою, блакитно-золотою поверхнею моря – могутня, блакитно-золота баня неба!

Молодий чоловік пильно вдивляється в цю сяючу пустелю повітря й вод. Він не промовляє жодного слова, він заледве наважується дихати. В його глибоко приголомшеному серці тихо відлунює: „О море, я вітаю тебе!”

II

НАРОДНА ПІСНЯ МАЛОРОСІВ

„Народна пісня малоросів” – писав я у першому томі – „є найкращим і найвеличнішим з усього, що створив народний дух.” Вона не тільки може витримати порівняння з народною піснею будь-якого іншого слов’янського племені, вона перевершує більшість із них ніжністю, багатством і глибиною почуття, а своїм числом і милозвучністю перевершує їх усі. Вже дати уявлення про її зовнішнє багатство видається неможливим; у сотнях книг і журналів зібрано досі ці пісні; проте не минає й року, щоби до цього скарбу, який налічує тисячі, не додалося ще кілька сотень. Однак яка малесенька їх частка досі надрукована! Це так, немовби намагалися вичерпати відрами море. Можливо, що вельми багата сербська героїчна пісня дорівнюється до епічних пісень малоросів, так званих дум; проте в ліриці цей народ багатший за будь-який інший слов’янський народ, ба навіть за будь-який інший народ світу. Більше того – якби в розпорядженні цієї, і сьогодні ще бідної нації, було в десять разів більше друкарських верстатів, і вони не друкували б нічого іншого, як самі лише пісні, то й тоді вони заледве змогли б вичерпати їх постійне наростання, не кажучи вже про спадщину минулого. Бо як щороку український степ укривається незчисленними квітами, так ще й сьогодні виникають незчисленні нові пісні. Багато з них в’януть, подібно до квітів; інше насіння вітер відносить на благодатний ґрунт, отож вони живуть і продовжують цвісти. „Кожен малоруський селянин – це поет”, говорить один український вчений; „принаймні кожна селянка, – поетеса” додав би я. Хто ступав коли-небудь по землі, на якій живе цей народ, той сам стає майже поетом, шукаючи слів, щоб змалювати повноту пісень і звуків, які його оточують, – але тільки той, хто знає цей народ! Даремно я намагався би віднайти слова й образи, даремно наводив би тут окремі зерна набутого досвіду. Кучер, з яким я одного разу їхав Східною Галичиною, продекламував мені на моє прохання упродовж

одного-єдиного дня понад сотню більших або менших пісень. Ввечері, коли я хотів віддячити йому за ці зусилля чайовими, він узяв їх лише вагаючись. „Ти не натрапив у моїй особі на справжнього знавця, пане!” запевнив він. „У мене така погана пам’ять!” І справді, в одному із сіл Північної Буковини до мене привели стару жінку, яка декламувала мені пісні упродовж кількох днів, щоразу по багато годин, не запинаючись, не задумуючись, але й не повторюючи жодної з них. На моє прохання заспівати пісню, складену нею самою, вона відгукнулася відразу, тут же заспівавши про свою дочку. Коли я запитав її, чи не могла б вона заспівати щось зі своїх давніших пісень, вона похитала головою: вона вже не пам’ятає, що належить безпосередньо їй. Під час однієї-єдиної поїздки по Полтавській губернії письменник Боднанський записав вісім тисяч пісень! „На багатих і плодоносних рівнинах України”, говорить Тальві, „виникла така величезна кількість пісень, що, здається, немовби кожна гілка її лісових дерев ховає в собі співця і кожна стеблина трави на цих широких, завітчаних луках відлунує пісню”. Росіянин рахує свої пісні тисячами, південний слов’янин – сотнями тисяч, а малорос – мільйонами.

Так само й за своєю милозвучністю ці пісні унікальні, що, безперечно, є заслугою мови. Боденштедт також називає її наймилозвучнішим з усіх слов’янських наріч. Незважаючи на велику кількість шиплячих звуків, вона заслуговує цієї похвали, оскільки багата на голосні та м’які приголосні, синтаксично проста і водночас чудово фрагментована, цілком завершена у своїх формах і притому струнка, ніжна й гнучка, як верби, що оторочують українські річки. Проте милозвучність впливає також з чистоти мови. Тут відсутні ті фінські й татарські складники, які спотворюють великоруську мову, адже малорос є в порівнянні з іншими найчистокровнішим слов’янином.

Крута й глибока прірва пролягла поміж ним і великоросом крізь усе, що може розділяти народи: мову, національний тип і народний характер. По-суті, як нерідко можна почути, вони відрізняються лише вимовою. Проте не можна заперечувати й відмінностей у словниковому складі. Добра третина великоруських слів малоросові просто незрозуміла й навпаки, але навіть спільний запас звучить по-різному не тільки у слові й письмі, але й часто означає щось зовсім інше. Чудовий знавець

обох мов, якому, що стосується матеріалу, можна беззастережно вірити, що ж стосується висновків – не завжди¹, наводить цілий ряд прикладів; кілька з них, що характерні також для народного характеру, ми тут назвемо. „Хороший” означає первинно по-малоруському: „барвистий”, відтак „чарівний”, „привабливий”; у великоруській мові це слово має, крім того, ще й німецьке значення „gut” (у моральному сенсі). Для останнього поняття малорос уживає слово „добрий”. Слово „худий” характеризує на півдні людину, яка має непоказну зовнішність, на півночі воно водночас означає і поганого хлопця („худой”). Отож для малороса поняття прекрасного й доброго, негарного й поганого строго розділені; для великороса поняття морально доброго не стоїть так високо, щоби створювати для нього окреме слово. Подібне можна сказати також і про слово „лихий”: на півдні воно означає „злісного”, на півночі „відважного” („лихой”) чоловіка. Малорос має для німецького „Freund” лише слово „брат”, в той час як великорос два слова: „друг” і „приятель”. Німецьке „Ruhm” означає на півдні „чутку”, „поголос”, на півночі – „славу”, німецьке „Geist” на півдні – „туман”, „чад”, на півночі – „дух”... „Оболонка залишилася тою ж самою, проте ядро стало іншим; звуковий комплекс був цілковито запозичений, проте значення змінилося.”

Так само, як великорос часто відрізняється на перший погляд своїм блідим обличчям, гладким, прямим волоссям, монгольськими розкосими очима, мускулистим тілом від кучерявого, смуглявого, повільного південного малороса, що своїми великими очима меланхолійно дивиться на світ, так відмінні також і їхні народні характери. Великорос – енергійний, практичний, винахідливий, малорос – м'який, чутливий і обережний. Змішаний тип натомість – холоднокровний, хитрий, схильний до будь-якого іншого заняття, окрім землеробства. Чистокровний слов'янин легко збуджується, недовірливий, твердо тримається вітчизни й рідних звичаїв, а тому насамперед добрий землероб. Перший відзначається розумом, дотепністю й силою, другий – фантазією, почуттям і душею. Навіть те, як обидва народи називають один одного, містить,

¹ Karl Abel. Groß- und Kleirussisch. Leipzig 1885, S. 40 ff.

поряд з перебільшенням, чимало достовірного. У слові „кацап”, як малорос іменує великороса, присутнє поняття безоглядності, грубості й хитрості, натомість північним великоросам „хохол” видається нерішучою, малодушною людиною, що часто скаржиться на свою долю. Вірно й те, що під час укладання шлюбу на півдні набагато більше важить кохання, ніж гроші; на півночі якраз навпаки. Як і те, що на півдні родинні зв'язки міцніші, а авторитет батька менший. Якими б скупими не були ці контури, вже вони дають змогу зрозуміти, чому великорос серед усіх слов'ян має найкращі, найгостріші, найдотепніші прислів'я та приказки, а малорос – найчисельніші, найінтимніші й найкращі народні пісні.

Якщо вже доволі нелегко дати уявлення про зовнішнє багатство цієї народної пісні, то ще важче зробити це стосовно її внутрішньої суті. Немає жодного почуття людського серця, яке б у своїх найніжніших і найсамобутніших виявах не звучало з цих пісень. Так само за повнотою відчутого й побаченого, як і за індивідуальною силою ця пісня сягає вершин. Число пісень за всяких обставин є надзвичайно важливим для оцінки поетичного обдарування народної душі. Однак вирішальним тут є лише те, якою мірою загальний спадок поетичних форм, висловів і ситуацій проявляє себе. Поетично менш обдарований народ може завдяки варіаціям успадкованого досягти неймовірного числа пісень навіть без того, щоб це свідчило про його продуктивність. Характерною рисою малоросів є якраз та обставина, що використання цього спадку є порівняно невеликим, а тому пісні так суттєво різняться між собою, як у жодного іншого слов'янського племені. Читати сербську чи болгарську збірку від початку до кінця майже неможливо через вічні повтори, в кожному разі це невелика насолода, натомість малоруська збірка може постійно тримати нашу увагу від одного тексту до іншого завдяки зміні настрою. І тому судження Боденштедта, можливо, не є перебільшеним: „У жодній іншій країні дерево народної поезії не принесло таких чудових плодів.”

Детальніший розгляд може якщо не зовсім підтвердити це спостереження, то, принаймні, виправдати його. Вже малоруську думу можна спокійно поставити поряд з найкращим, що ми знаємо в Німеччині про слов'янську народну поезію, – сербською героїчною піснею. Як у ній, та ще в народній пісні

болгар, тут збереглися лише скупі спогади з блискучих і щасливих часів цих народів, часів їхньої незалежності, і основний зміст утворює боротьба з турками, так само і в думках можна знайти лише окремі відгуки про „світло, яке випромінювалося Києвом”, в той час як багато пісень звістують про славу козаків та їхніх гетьманів. Бо чим були у всіх цих народів їх колишні діяння супроти тієї мужності, яка випробовується у великій біді! Думи, які співають малороси, частково є тими самими похмурими піснями помсти, які близько 1600 року закликали народ до бунту, тими самими піснями, які вже тоді зробили ім'я Богдана Хмельницького безсмертним, позаяк він ще виступав з мечем за свій нещасний народ. Саме йому приписують одну з них „Ой горе тій чайці!”, в якій він в алегоричній формі описує нещастя Малоросії. На жаль, вона не перекладена. Та й взагалі цитування цих текстів містить у собі багато сумнівного. Навіть Боденштедт в епічних фрагментах своєї „Поетичної України” (Штуттґарт, 1845) не завжди стоїть на висоті, на відміну від ліричних уривків, по-перше, тому, що при виборі творів він мав поганих радників, відтак тому, що його прагнення до буквальної точності прямо-таки зразкове, чого не можна сказати про метричні форми. На відміну від героїчної пісні південних слов'ян, дума позбавлена усталених художніх форм. Вона складається з римованих ритмічних рядків різної довжини, що добре підходило до звуків кобзи, проте, надруковане німецькою мовою, виглядає дивно. Як би там не було, наступна, перекладена Боденштедтом дума, яка виникла в 16 столітті, може дати зацікавленому читачеві уявлення про просту, наївну велич оригіналу:

„Коли наш хоробрий пан,
Козацький гетьман
Іван Свірговський², під час битви
Був полонений турками-бусурманами,
Вони стяли йому голову з пліч,
Підняли його на списи, глумилися над ним.

² „Іван Свірговський, видатний козацький воєначальник, був убитий в 1574 р. під час походу на турків, який він розпочав на прохання Івана, вірменина, господаря Валахії” (Примітка Ф. Боденштедта). – „Іван, вірменин” – молдавський господар Іон Воде (Прим. перекладача).

Але глянь, щось там пливе здалека –
Велика, чорна хмара;
Це летять зграї чорних круків,
Мов густий туман, укрили вони Україну –
Темно навис він над українським народом,
Що оплакує свого пана, котрий навіки лишився в полі.
Почали буйні вітри завивати:
„Де це наш гетьман, хоробрий пан?”
Прилетіли сюди крикливі зграї шулік:
„Де ви поховали нашого пана?”
Кричали орли з високостей:
„Де могила Свірговського?”
Прилетіли жайворонки зі співом і питали:
„Де ви з ним простилися?”
Один із козаків відповів:
„Над його глибокою могилою,
Біля міста Килії,
У турецькій стороні!”³

Не всі ці думи героїчного періоду козацтва звучать так похмуро. Зразком веселішої тональності може слугувати наступна пісня:

„Від устя Дніпра аж до його початку,
Течуть сімсот і чотири ріки,
Але кожна з них впадає у Дніпро.
У великий і славний Дніпро!
Війте, війте, вітри з Пониззя,
Дуйте в широкі вітрила!
Там на кормі сидить козак молодий,
Він роззирається навкруги
Й дивиться на Чорне море. –
Там у морі пливе самотній човен,
А в ньому сидять турок і туркєня;

³ Боденштедт здійснив свій переклад, ймовірно, за збірником М.Максимовича „Украинские народные песни”, 1834. Пор. текст думи у виданні: Думи / Упорядкування текстів, вступна стаття, примітки та коментарі Г.А.Нудьги. – К.: Рад. письменник, 1969, С. 76 (прим. перекладача).

А молода туркєня не сидить без діла,
А гаптує з шовку барвисту хустину.
Для кого гаптує вона ту хустину,
Для татарина чи для турка?
Чи, може, вона гаптує її для козака молодого?
– Авжеж, хустина призначена для козака!”

Дума виконується бандуристами або кобзарями, тими зазвичай сліпими співцями, які, подібно до південних слов'ян, рецитують їх, у той час як лірика вважається загальним надбанням і співається ким завгодно, при цьому авторство часто приписується Іванові Богуславцю, гетьманові, який жив наприкінці 16 століття. Можна припустити, що тут ідеться про якусь пригоду, яка справді трапилася з цим козаком, що водночас вказує на одну з характерних рис цієї поезії. „При всьому своєму поетичному колориті”, говорить Пипін, „в думках нерідко з певністю можна вказати на той чи інший історичний факт. Поетичний образ”, додає він, „відтінений теплим почуттям ліричної пісні й зазвичай містить неабиякі поетичні перли. Живе відчуття природи наснажує думу цілою низкою поетичних образів, які гарно обрамлюють епічний сюжет.” Найкращий знавець цієї народної пісні, Костомаров, не без підстав указує на протилежність між думою малоросів та московитів: „В останніх історичний спогад відразу переходить в епос і перетворюється на поезію, в той час як у піснях малоруського племені він містить більше реальної дійсності, й часто немає потреби робити цю дійсність поезією, щоб виблискувати в шатах справжньої поезії”. Строге дотримання історичного переказу й водночас буйне ліричне розростання є тими двома особливостями, які відрізняють думу від епічної народної пісні всіх інших слов'ян.

Подібно до того, як у цих піснях оживають подвиги козаків, так живуть у них і діла гайдамаків, самотніх хоробрих розбійників нового часу. Найбільш оспіваним із них є Олекса Довбуш, гуцул, який розбійничав у першій половині минулого століття на Поділлі, Поліссі та Буковині. Але позаяк він грабував лише панів та бюргерів, то став надзвичайно популярним вже за життя, а його романтичний кінець – він був застрелений в 1745 р. чоловіком своєї любки – остаточно зробив його улюбленцем народної пісні.

Пісня про його смерть належить до найчастіше співаних дум малоросів. В Галичині її знає кожен, але й на російській території багато разів чув ці пісні. На жаль, обидва метричні переклади цього твору, які відомі мені (Штауфе і Гельбіг) надто недосконалі; від драматичної сили, поетичної краси цієї народної балади в них не залишилося майже ніякого відблиску. – Довбуш скликає у лісі своїх хлопців: „Бігом, бігом! – вже вкриваються стежки снігом. Одягніть на себе вбрання і зброю, зав'яжіть шкіряні постолі шовковими шнурками. Ми підемо на місто Косів, але й Кути не оминемо; а відтак я поведу вас до мого сонця, до Штефанової жінки.” Розбійницька ватага не радить йому робити цього, бо жінці нема віри: „Там на нас, молодих опришків, чатує зрада.” Наступні рядки ведуть нас уже до хати любки. Ватага залишається в засідці, Довбуш стукає у вікно. Її чоловіка немає вдома, але вона все-одно не впустить його. „Мої двері тисові, мої замки сталеві.” Коли Довбуш починає підважувати двері, „ламаються сталеві замки”; однак Штефан, який сховався в хаті, вціляє Довбуша влучним пострілом, так що той заливається кров'ю. „Дурню”, стогне вмираючий, „не заради своєї жінки, моєї любки, ти убив мене. О, якби моє серце не тужило за нею, о, якби я не піддався її спокусам! Жіноча любов така ж тривала, як піна на воді.” Однак він гукає своїх хлопців і велить їм нести себе: „Покладіть мене на свої топірці, віднесіть мене в гори”, що вони й роблять. „О, Довбуше”, скаржаться вони, „Чому ти не убив зрадницю!” „Як я міг убити її”, стогне він, „адже я все ще люблю її!” Він наказує їм розрубати його на шматки й закопати їх у лісі: „аби ляхи, яким я мстив за кривди бідного люду, не раділи, коли осквернятимуть моє тіло.” – О, Довбуше”, скаржаться вони, „якою буде віднині наша зима, яким буде наше літо! І в Росію нам шлях заказаний, у безкрайню Україну, бо й там ми під підозрою, адже ми хотіли вбити царя й викрасти царицю.” На що Довбуш відповідає: „Несіть мене в сині гори, а самі розійдіться. Повикидайте ваші топірці, не проливайте більше людської крові, бо кров людська – не водиця.” У різних варіантах цей текст майже ідентичний; щоправда, кінець пісні співається по-різному. В одній із версій вмираючий просить своїх товаришів, щоб і вони не вбивали зрадницю: „бо я все ще люблю її.” В іншій версії продовжено розмову між Довбушем та його товаришами. Позаяк вони відмовляються покинути

розбійницьке ремесло, то він пророкує їм смерть у в'язниці. – „Там ви говоритимете до стін і лише мухи слухатимуть вас.” Оскільки ватага не зважає на це, то невдовзі її спостигає така доля; ляхи прив'язують їх до коней і віддають властям до Чернівців. „Там їхні голови схиляються, як трава у лузі.” Третя версія завершується оплакуванням Довбуша, „котрий наганяв страх на ляхів і перед яким тремтів сам цар”; у четвертій співається, як товариші розходяться. Про те, що перший, художньо найдосконаліший варіант, є найстарішим, себто належить тому самому авторові, який створив баладу, неважко здогадатися.

У двох відношеннях дума дуже характерна для всього жанру розбійницької пісні. Уярмлений поляками й росіянами народ бачить в особі розбійника все-таки національного борця; він ушляхлює його боротьбу проти ляхів, польських панів, і приписує йому посягання на царя. З іншого боку, тут також помітна близькість до реальної дійсності. Один із малоруських письменників, Григорій Купчанко, навів у виданій в 1886 р. брошурі „Опришки” акти Станіславського судового процесу над Довбушем. Збіг її епізодів з народною піснею прямо-таки вражаючий; друга версія фіналу відтворює кінець ватаги. Коли вмираючого Довбуша знаходять у лісі і розпитують його про його товаришів, він відповідає: „Один Бог знає, я цього не знаю; земля матиме їх, а не люди.” Хоча по тому всіх їх, позаяк злочини тривали, було схоплено й страчено.

Після того, як було покладено край розбійництву, об'єктом думи впродовж цього століття стає рекрутство й солдатське життя. Само собою зрозуміло, що народ сприймає цю криваву данину як важке нещастя; за приклад тут може правити наступна, перекладена Гельб'ігом, дума з Росії, хоча ліричний елемент майже повністю притлумлює в ній епічний первень:

„В Обердині насипано
Високу могилу,
І не одна мати визирає
звідти свого сина:
„Ах, забрали мого сина,
І постіль в його покої
Вже припала пилом.

Ах, ви любі, чорні круки,
Розправте-но свої крила,
А ви, хлопці молоденькі,
Верніться додому!”

(Рекрути): „Ах, несила нам піднятись,
Туман тисне нас додолу,
Ми вернулись би, та цар
Нас не відпускає,
Не пускає, не пускає –
Ми для нього здобич –
Сидить в кріслі, гра на скрипці,
Це для нього втіха.
Його скрипка із кедрини,
Його струни з рути;
Коли грає, несе вітер
По всій Польщі звуки.”

Ось так все це виглядає в Росії. В Австрії народне сприйняття не менш наївне, та все-таки обнадійливіше. В одній із часто співаних поблизу Чорткова рекрутських пісень, переклад якої я включив до своїх культурних образків „З Напів-Азії” (3-є видання, т. I, с.80), селянська дівчина висловлює рішучість поїхати до Відня, „до білих палат цісаря” і стояти там доти, доки він не поверне їй коханого; якщо це буде безрезультатним, тоді вона спробує добитися свого „у цісаревій в її золотих покоях”, а якщо й цісарева їй не допоможе, то тоді „її дочка мене почує” –

„Вона, напевно, також має любчика,
І як би їй було на душі,
Коли б він раптом мусив відправитись
Рекрутом на чужину?!”

Але навіть ще й сьогодні створюються думи, наприклад, коли війна розбухує фантазію народу. Так, в Росії народ співає думи про кримську війну 1877 року. Пісня про облогу Севастополя, як і пісня про взяття Константинополя (адже народ нічого не відає про Сан-Стефанський мир і сприймає проголошений похід росіян до „міста турків на синьому морі” як dokonаний факт) стали особливо популярними. Так само в пам’яті австрійських

малоросів продовжують жити битви під Маджентою, Сольферіно і Кенігтресом; те, що народ пояснює поразки лише „зрадою”, є природним, проте дуже симптоматично, що в пісні про Мадженту зрадником виступає брат цісаря. Як відомо, ерцгерцог Фердинанд Макс, нещасливий князь, згодом розстріляний у Кверетано, був з 1857 р. губернатором Ломбардії. Його честолюбство приводило його до повторних конфліктів зі своїм братом-цісарем, погіршення стосунків було публічною таємницею – в цьому зерно народної пісні. Як бачимо, на цьому ґрунті навіть найновіші й найпрозоріші історичні факти стають легендою. Що стосується подій приватного життя, які зворушують народну душу своєю незвичністю або відразністю, то це зазвичай притаманне їм ще більшою мірою. В 1864 р. у Чернівцях були вбиті одна вдова та її дочка, як виявилось, женихом останньої; через одинадцять років у Берегометі на Сереті я почув про цей випадок співану баладу. Наприкінці шістдесятих років газети обійшла одна замітка, в якій йшлося про те, що одна русинська селянка впізнала у розквартированому в її хаті лейтенантові свого сина, що вважався загиблим. І сьогодні ще по всій Галичині аж до України співається пісня про „Полковника та його матір”. – Вояків розквартировують у селі, полковник потрапляє в дім до однієї вдови. Вона йде йому назустріч плачучи: її хатинка така малесенька. „Не бійся”, одказує він, „мої хлопці стерегтимуть не тільки моїх, але й твоїх коней, моя зброя не обтяжить твоїх цвяхів у стіні. Скажи мені, скільки років ти вже вдова і скількох дітей ти народила своєму чоловікові.” Вона відповідає: „Одного сина, який загинув за цісаря, і трьох доньок.” „Люба вдово, поклич-но своїх доньок.” Тоді входить найстарша, проте глядить лише на долівку; відтак входить друга й падає перед полковником на коліна. Однак третя кидається йому на шию й вигукує: „Братика мій!...”

Це те, що стосується епічної пісні. В гострому протистоянні з народною поезією великоросів, як і південних слов'ян, вона не утворює тут ані найціннішої, ані найчисельнішої групи; більше того: малороси загалом є єдиним слов'янським народом, у якого лірика суттєво переважає. Славити її естетичну вартість після всього сказаного видається мені вже надмірним. Світ, у який ми заглядаємо, сповнений непоказної, скромної краси: ніжність відчуття, глибина пристрасті, свіжість і наївність вислову

приносять серцю однакову втіху. Ще не було нікого, хто б, ознайомившись із цими піснями, не виказував свого захоплення ними. „Яка сила у вислові непідробних почуттів!” вигукує Тальві, а Боденштедт говорить: „Ще ніде дух народу не виражав себе так жваво й правдиво у своїх піснях, як тут. Який вражаючий дух меланхолії, яка глибина справжніх людських почуттів промовляють у піснях, що їх козак співає на чужині! Яка ніжність, поєднана з чоловічою силою, пронизує ці пісні любові!” – До цього судження незаангажованих поручителів слід долучити опубліковане в 1865 р. міркування одного панслов'янського аноніма, який зазвичай не надто прихильний до малоросів. Ця лірика, говорить він, є найбагатшою, естетично найвартіснішою лірикою Європи: „Який поетичний політ, яка потуга у вислові!” Після цього й справді немає потреби цитувати гімни, які звучать з уст малоруських цінителів. Перед поетично обдарованими перекладачами тут відкривається ще майже незаймана сфера, яка щедро віддячить за їхні зусилля. Добрий переклад малоруської народної поезії став би наріжним каменем для розбудови нашої німецької „Weltliteratur”, таким цінним, що його деінде сьогодні вже знайти неможливо. За 40 років, які минули від часу появи „Поетичної України” Боденштедта, була здійснена лише одна спроба великого обсягу, а саме Людвігом Адольфом Штауфе в його „Малоруських народних піснях” (Лейпціг, 1888), спроба, яку можна похвалити хіба що за бажання донести ці пісні до читачів. Автор однаково невправно бореться з обома мовами, і його здатність відтворити характер першотвору настільки слабка, що багато його перекладів читаються, наче пересічні німецькі оригінальні вірші. Але там, де немає змоги запропонувати достатню кількість взірців, там будь-яка характеристика чужомовного літературного явища, не кажучи вже про народну поезію, залишається недостатньою і непереконливою.

Самовіддане заняття малоруських учених цими перлинами, які були створені їхньою народністю, нерідко приводило їх, у прагненні ґрунтовнішого аналізу, до виділення дуже багатьох різновидів. Для нашої мети достатньо розрізняти дві основні групи: жіночі пісні, або ж думки, і танцювальні пісні, найважливішими з яких є коломийки. Танцювальна пісня є суто ліричною, співець завжди виступає тут у формі Я. Думка здебільшого також належить до лірики; проте немає нестачі ні

в ліро-епічних, ані в таких жіночих піснях, шати яких є об'єктивними. Тональність думки переважно тужлива, а тональність коломийки весела й жартівлива; проте в обох випадках існує чимало винятків. В той час, як танцювальна пісня є усталеною художньою формою, в думці панує найбарвистіша розмаїтість: існують строфічні та нестрофічні, римовані й неримовані пісні; спільним для них, на противагу віршеві більшості слов'янських народів, є тільки закон наголошення, а не кількості складів. Найчастіше тут зустрічається хорей, зрідка дактиль, майже ніколи – ямб. Зміна метру всередині вірша неможлива, так само й число віршових стіп у кожній строфі одне й те ж, так що думка, на противагу вільному віршеві дум, за своєю формою майже не відрізняється від витворів німецької народної або літературної поезії.

Спробуємо тепер виділити найважливіші тональності. Цілком слушно Боденштедт зазначає, що в більшості думок панує „дивовижна вражаюча туга”. Вона, додамо від себе, добре обґрунтована й зрозуміла, виходячи як з характеру, так і з історії народу. Вічні тужіння і жаль, які звучать із цих пісень, адресовані насамперед вітчизні:

„Стоїть верба над водою,
Низенько схилившись;
Смуток гризе козаченька,
Серце йому тисне... –

так починається одна з найпопулярніших думок малоросів. Козак такий смутний, позаяк мусить з шаблею та рушницею відправитись кудись далеко від руської землі (себто на північ) і більше не побачить України:

„Умираючи, він мовив: Тут мені
Насиплють високу могилу...
На її вершині ростимуть кущі,
Повні солодких ягід.
Птахи, скльовуючи їх,
Прилітатимуть на могилу;
Із рідного краю приноситимуть
Радісні звістки, які мене втішатимуть.”

Подібно до цього в іншій пісні мертвий козак просить „брата орла” полетіти, після того як він виклює йому очі, до рідної землі й передати їй його останнє вітання. У третій такій пісні відторгнутий син вмирає з туги. Коли жорстока мати кличе його назад, вже надто пізно. Щастя можливе лише в рідній землі, навіть якщо комусь добре ведеться й на чужині:

„І все ж існують люди, які
Заздрять моїй долі;
Чи й стебло буває щасливим,
Самотньо сохнучи серед степу?”

Його життя плине, як співається в іншій пісні, наче барвисте, загублене пташине перо, яке жене вітер, наче самотній листок на хвилі. В іншій пісні козак проклинає Дунай, примовляючи, щоб „осока його вкрила, щоби став він безрибним і сумним”, оскільки він „привів його на чужину.”

Рідну землю люблять не тільки тому, що вона є рідною і такою гарною, але й тому, що вона така нещасна. Якщо в думках уславлюються окремі подвиги, то думка виражає скаргу на занепад нації. Ось як стогне, наприклад, сова:

„Господь забув про козацьке військо,
Чи ж їхня мужність і геройство вже ніколи не воскреснуть?
Мужність пропала, а з нею і щастя;
О, ніколи вже не вернуться часи Хмельницького!”

Відтак слово бере співець:

„Але ніколи ми не забудемо величі,
Щастя і битв давніх часів!”

В іншій пісні до кріпаків, які в поті чола орють землю польського пана, глузливо звертається орел: чи ваші батьки також вели себе так? Вони просять його знову прилетіти до них через десять років; коли він з’являється, вони просять його про термін у двадцять років, щоб він міг стати свідком їхнього змушнення. Оскільки він і тепер бачить їх під батогом поляка, то вони просять його про наступний

термін у тридцять років; але позаяк вони й далі несуть свій хрест –

„Відлетів орел із пронизливим криком:
Я більше не повернуся, бо ви пропащі!”

Ще в одній пісні співець запитує матір-землю, коли Малоросія знову розквітне. „Поклади дрібку глини на камінь”, відповідає вона, „ороси її своїми сльозами, і того дня, коли звідти виростуть квіти, Україна знову стане вільною і могутньою.”

Але й любовні пісні оспівують радше страждання, ніж утіху. Поряд з цим тужливим забарвленням слід особливо виділити моральну чистоту. Навіть якщо слова Боденштедта про те, що „серед усіх малоруських народних пісень немає жодної, від якої цнотлива дівоча щока мала би почервоніти” не зовсім вірне, то все-таки непристойності тут зустрічаються значно рідше, ніж у будь-якій іншій народній поезії. В той час, як пісня великоросів не тільки рясніє цинічними висловами, але й не вихваляє у жінці нічого іншого, окрім її вроди, ця пісня уславлює насамперед чесноти: її вірність, її саможертвну любов до дітей, її мужність у боротьбі й самообмеженні; вона є супутницею чоловіка, його найкращою подругою.

Невірність обох партнерів народна пісня засуджує однаково гостро. Коли козак відправляється в похід, то він залишає свою кохану на материнську опіку:

„Прийми до себе мою дівчину, тоді я втішуся,
Бо всі ми у руках Господа;
Хтозна, чи я повернуся – можливо, я помру
У чужій стороні.”

Мати не відмовляється, і єдиною її турботою є:

„Але чи буде вона мене також любити,
Так, як ти мене любиш?”

Коли ж коханий далеко, то дівчина низько схиляє голову:

„О, зелений, квітучий хмелю, чому
Ти увесь час в'єшся угору?
О люба молода дівчино, чому
Ти проклинаєш свою долю?
Чи може хміль витися вгору,
Коли немає тички?
Чи можуть очі дівчини світитися радістю,
Коли її козак так далеко від неї?”

Позаяк коханого довго немає, то з її уст лине скарга:

„Вони можуть довго дивитися на незрушні поля,
Так, як моє око та моє серце шукає й відчуває тебе.
Чи ти серед купців у синьому морі
Пливеш і шукаєш скарбів?
Чи граєшся в місячнім сяйві
Кучерями квітучих дівчат?”

Однак більше, ніж у його невірність, вона здатна повірити у його смерть, як і в те, що Господь перетворив його на квітку чи на птаха:

„Чи цвітеш ти ніжним маком
На березі річки, в широкій долині?
Чи співаєш пророчим співом зозулі
Під свіжим травневим цвітом бузини?”

Якщо він не повертається, тому що на чужині його спіткала смерть, то й для неї єдиним другом і визволителем стає тільки смерть. Його останнє прохання на чужині також зводиться до того, аби вона не забула його самотню могилу, та ще до того, аби не надто плакала й побивалася за ним, „щоб не глумилися вороги.” Такою ж болісною, як і смерть, є невірність:

„Чи це те джерело, яке мене освіжало й напувало?
Чи це та дівчина, якій я подарував своє серце?
Чи це те джерело, в якому купалася біла голубка?
Чи це та дівчина, яку я назвав своєю нареченою?
Джерело засипане золотим піском,

Дівчина подає свою руку іншому козакові,
Бур'янами заросла стежка до того джерела,
Інший козак веде мою милу під вінець.
О зла доле! Моя мила, моє щастя
Належить іншому!”⁴)

Так само суворо обходиться народна пісня і з чоловіком, якщо його „джерело засипане золотим піском”. Дівчину, яку спіткала така доля, втішають:

„Якщо невірний тобі один,
То інший стане твоїм (судженим);
Якщо зелен-рута
Розцвіте на твоєму шляху,
То зустріне тебе, покохає тебе
Козак молодий;
А той, хто відвернувся від тебе,
Ніколи вже не обійме жодної жінки,
Аж поки голе камінне жорно
Не вкриється зелен-рутою”.

До злочину, навіть якщо його здійснено з кохання, народна пісня ставиться дуже суворо. На дівчину, яка отрує брата, оскільки він заважав шлюбові з „коханим сербом”, падає прокляття усіх, навіть коханого, який відвертається від неї. Коли селянин закохується у свою вродливу служницю Настю, а ревнива селянка зачиняє її в погребі, де дівчина гине, то народна пісня хоча й накладає на неї за це важку спокуту, проте водночас і виправдовує її, позаяк це були стосунки гріховно закоханих. І навпаки, вона уславлює помсту обох сестер, яких звів той самий козак, котрого вони за це отрують.

Ми марно шукатимемо в цих піснях виправдання подружньої зради. Вродливу Юлію, дружину Прокопа, яка кохає Ваню й спонукає його до вбивства чоловіка, садять на кіл разом з коханим. Сивий Василь, за якого його молода дружина вийшла

⁴ Наведені вище зразки, за винятком кількох перекладених мною місць, взяті з антології „Поетична Україна” Боденштедта. Те ж саме стосується також подальших проб, якщо не вказано інакше (Прим. автора).

заміж з користолюбства, а відтак обманювала його з вродливим слугою Федьком, уславлюється за те, що він забиває обох, а інша подібна думка, в якій зрадниця виправдовується тим, що вона вийшла за ненависного чоловіка з волі батьків, оповідає про помсту чоловіка цілком об'єктивно й завершується так: „Проклинай обох своїх батьків, але проклинай і себе саму!” Більше того: коли невірний Гриць отруєний своєю нареченою (В неділю рано зілля збирала, у понеділок його полоскала, у вівторок „задумала вчинити лихе”, у середу отруїла його, у четвер він лежить мертвий, у п'ятницю його ховають), народна пісня заступається за неї, позаяк вона воліла б радше „гризти землю”, ніж ділити свого милого з іншою. І навряд чи знайдеться бодай одна малоруська хата, в якій би не звучала ця пісня!

Однакову позицію засвідчує народна пісня не тільки в цих трагічних, але й у глузливих думках. Найпоширенішою є пісня про „Ганку любу, Ганку милу”, яка відповідає залицяльникові на всі його запевнення в коханні:

„Чоловіче, йди додому,
Лиши чужих жінок у спокої!
Якщо ж тебе тривожить серце,
Поглянь на дружину, тоді воно заспокоїться;
Не можеш спати ночами, грішнику?
Тоді вставай і колиши дітей!”⁵

Не менш суворо карає народна пісня незлагоду подружжя, особливо ж погане ставлення чоловіка до дружини. Відлупцювати її він має право, причому навіть без поважної причини, проте він не сміє „ранити їй серце”, що при помірній тілесній карі, згідно з дуже характерною концепцією пісні, аж ніяк не є надто типовим. Дружина, яка втікає від такої долі й повертається до своєї матері, користується всіма симпатіями народної пісні. Якщо ж вона не може сповістити про себе іншим способом, тоді зринає сокіл і приносить звістку в дім матері, або ж квітка, яку вона зірвала, плине вниз по воді й розповідає при цьому старій матері, як зле ведеться її далекій дитині. Тоді

⁵ Переклад Штауфе (Прим. автора).

акт помсти бере на себе брат, часом навіть саме небо, руйнуючи за допомогою грози посіви лиходія.

До цієї високої, строго моральної концепції народної пісні пасує також той спосіб, у який згадують про пропащих жінок. Вона не глузує з них і не проклинає їх, позаяк основну вину завжди приписує чоловікові, проте вона й нелегко мириться з їхнім переступом, і згубити „зелений вінок зі своєї голови” є великим нещастям, яке в майбутньому вже ніколи не вдасться поправити. Навіть у найнижчому приниженні жінку в цій народній поезії оточує поетичний ореол. Вчитаймося, наприклад, у наступний, перекладений Боденштедтом, діалог:

„Скажи, дівчино, де ми заночуємо?”
– „Там у затінку, під ялиною,
Яка росте високо понад лугом.” –
„Але на чому, моя мила, ми заснемо?”
– „На ніжному пухові трави,
Вона буде нашим м’яким ложем!”
„Скажи, дівчино, а чим ми укриємося?” –
– „Нас огорне чорне покривало ночі!” –
„А хто нас розбудить рано-вранці?”
– „Цвірінькання веселих пташок!” –
„А якщо ми прокинемось серед дня,
Чим умиємо ми руки й лице?”
– „Ти умиєшся свіжою вранішньою росою,
А я своїми гіркими слізьми!” –
„А чим ми з тобою поснідаємо,
Моя мила, перш ніж тут попрощаємось?”
– „Ти підживишся лісовими ягодами,
А я своєю ганьбою!” –
А куди ми підемо потім, моя мила?”
– „Йди до біса, хтивий спокуснику!
А я втечу в темні ліси!” –

Такою ж характерною є наступна думка про „Доньку коваля”, яка настільки поширена, що мені цілими тижнями доводилося чути її на Україні майже щоденно. Я наводжу її тут також у перекладі Боденштедта:

„Ковалю, чом ти сьогодні не куєш?
Вже давно білий день!
Чи, може, ти ще й не прокинувся?...
О ми знаємо, що тебе терзає!
Твоя донька народила
Хлопчика проти ночі,
Вона зникла з дому,
Віднесла його у рів.
Там у темній воді втопила дитину,
І мовила до летючого вітру:
„Стихни, стихни, тихий вітре!
Де ти, жорстока буре?
Нагрять і прижени сюди чорні хмари,
Щоб стежки, які ведуть до рову,
Зникли під водою!
Щоб люди не побачили жодного сліду,
І не йшли більше носити воду з рову,
Щоб не будили мого дитятка,
Щоб не лякали мого сумного серця!”

Такого ж погляду дотримується й глумлива пісня. Дівчина, яка легковажно йде за козаком, що „мандрує далеко, від Бендер до Дунаю”, завершує свої дні в злиднях і в біді; жінка, яка з помсти розпусному чоловікові сама стає розпусною, гине у ганьбі.

До того ж самого кола почуттів належить і навіть утворює його кульмінацію та обставина, що народна пісня таврує ганьбою чоловіка, який одружується з удовою. Так, наприклад, в одній пісні, перекладеній Штауфе, читаємо:

„Краще б ти став розбійником,
Ніж одружився з удовою;
Йди, мій сину, в чисте поле,
Там ти знайдеш три шляхи:
Кривавим є шлях до вдови,
Золотим є шлях до матері,
Солодким, як мед, шлях до дівчини!”

А тепер кинемо погляд на ідилію та пісню про щасливе кохання. І тут один-єдиний взірець заважить більше, ніж багатослівна похвала:

„Яка гарна та зелена
Бузина у лузі:
Та ще краща і ніжніша
Кохана Марія!
Коли стоїть біля воріт,
Сяє, наче зоря світанкова,
Коли ж входить до господи,
Сяє, наче зоря вечірня,
Що ховається за хмари
Й повертається додому,
Всі козаки перед нею
Знімають шапки; питаючи:
„Чи не царська ти дочка?
Не дитина королівська?“
„Ні”, відказує вона, „я Марія,
Дочка козака Івана!” –

Цій чудовій, перекладеній Боденштедтом думці, випала воістину рідкісна й завидна доля: із світської пісні вона поступово стала духовною і співається сьогодні на Різдво як хвалебна пісня святій Діві! І хто стане дивуватися з цього, хто посміє ганити за це народну душу?! Такою ж чистою і ніжною, такою ж наївною, але такою ж поетичною є наступна, так само перекладена Боденштедтом думка:

„Мовив місяць до вечірньої зорі:
„Ти моя вічна супутниця!
Не сходи переді мною: поєднай
Свій блиск із моїм блиском,
Щоб осявати небо і землю,
Веселити звіра у степу
І втомленого мандрівника,
Що повертає до далекої хатини
Відпочити біля домашнього вогню.”
Мовила Марійка до коханого:

„О мій Іванку, мій суджений!
Не будуй мені хати: давай-но
Поселимося разом,
І сповнимо щастям обидві хати,
Хати наших батьків.”

Легше можна обійтися без хати, ніж без коханої; а відтак: „краще б достигло моє кохання замість мого степового зерна!” – звучить скарга в одній веселій, часто співаній пісні. Лише вдові, яка тужить за новим чоловіком, пісня не заздрить, коли всі її намагання залишаються марними. Інших вона втішає тим, що, врешті-решт, „кожен струмок знаходить свою річку”, навіть якщо йому доводиться тривалий час петляти самотньо. Серед женихів перевага надається насамперед мельникові, позаяк це „веселе, поживне ремесло”; відтак селянинові. Від козака, а тим паче від солдата грайливо застерігається, яким би вродливим він не був. Перепони щасливого кохання, про які тут ідеться, такі ж самі, як і в усіх країнах: суворість батька, лихомовство родичів, майнова різниця, а також невеличкі ревності. Розрадою тут, як і скрізь, постає люба ніч, яка єднає те, що розділяє тверезий день. „Ой місяцю, місяченьку,” – так починається не одна дюжина відомих пісень, кожна з яких розробляє ту ж саму тему, і заledве вдасться перелічити, які функції покладаються на цього найвірнішого друга, здатного вирішити найскладніші речі. В одній пісні від нього вимагається залишатися за хмарами, аж поки коханий не прошмигне в кімнату, з тим щоб його не помітило жодне недружнє око, а відтак світити ясно, оскільки „в темній кімнаті страшно”. Інша пісня покладає на нього завдання яскраво освітлювати покої дівчини, проте не проникати до її матері, з тим щоб „молода залишалася бадьорою, а стара спала”. Третя навіть вимагає від нього не показуватися упродовж трьох місяців, аж поки заручини не стануть явними. Потім він може, для компенсації, „цілий любий рочок показувати своє повне любе личко”. У стількох випадках на нього покладаються різні завдання, і чого він тільки не повинен виконувати – всього тут не перелічити. Коли ж потім надходить день, в який закохані стоять перед вітварем, тоді радісно заводять весільну пісню. Існує безліч таких думок; до найкращих із них належить пісня про перепілку, яка „цвіте високо між

квітами й барвінком на вершині гори”, й ніхто не може впіймати її, позаяк гора надто крута, аж поки молодий Василь, Іван, Марко чи Федько (тут завжди з’являється ім’я нареченого) не пришпорить свого коня й не впіймає співучу пташку. „Перепілка там угорі – це молода Марія” (або Анна і т.д.), а Василь:

„...скидає з себе свою рушницю
І пришпорює свого буланого коня,
Досягає вершини гори,
Відтак бере Марію за руку,
Веде до її батька
І просить його благословення.”

Ця пісня співається нині повсюдно, як у східно-галицькій низовині, так і в Карпатах; неважко помітити, що первинно вона походить з України й з тих часів, коли козак був змушений викрадати собі наречену.

Проте як би добре не лагодило між собою подружжя – „ніхто на землі не любитиме тебе так, як мати”. Батьківська любов, любов до дітей також репрезентована у цій народній пісні повно й зворушливо. Особливо невичерпним є зображення скорботи матері за сином. Коли, наприклад, „молодого сокола” протинає гостра стріла, то прилітають три зозулі, щоб оплакати його. Перша з них сідає йому на голову, це його старенька мати; друга – біля ніг, це його любя сестра; третя – йому на серце, це його солодка любка. Там, де плаче мати, летиться кривавий струмок; там, де плаче сестра – тече джерело сліз; там, де плаче любка, постає дика стежка. Тому що мати плаче весь час, сестра тоді, коли згадує його, а любка дуже швидко перестає плакати, позаяк вона вже думає про іншого.

Наскільки інтимним є ставлення цієї народної пісні до природи, засвідчили вже попередні проби. Малоруська народна поезія, справедливо зазначає Костомаров, є невіддільною від природи. Вона оживляє її, робить її співучасницею душевних радощів і мук. Трави й дерева, птахи й звірина, небесні світила, ранок і вечір, спека й сніг: все дихає, думає, відчуває разом з людиною, все звертається до неї чарівним голосом то зі співчуттям, то з надією, то з пересторогою. Характерною особливістю є також символічна згадка про дерево або пташку в початковому рядку

дуже багатьох думок. Якщо зміст сумний, то „стоїть верба над водою, низько похилившись”; якщо треба уславити доблесть, то „пливе по морю білий лебідь”; коли ж ідеться про загибель героя, то „вітер у дубовім лісі обриває листя”; коли віщується майбутнє, то „прилітає зозуля” (у цих народних повір’ях також чарівна пташка). До радісних подій підготовляє бузина і ружа, до загадкового й таємничого – рута, до глузливого змісту – сухе сіно, до оповіді про злочин – болиголов і беладона. Такими символами починається також румунська народна пісня, в той час як вони – саме за винятком малоросів – у народній поезії слов’янських племен зустрічаються дуже рідко.

Якщо ми розглянемо тепер ті думки, які інформують нас про побут і соціальні відносини, то вже за своєю кількістю застільна пісня виходить на перший план. Невинні, веселі пісні, нічим особливо непримітні, зустрічаються в поодиноких випадках і тут; однак переважна більшість віддає данину нестриманості або ж таврує її, і це доволі характерно в сумному сенсі. Правда й те, що лише в старовинних думках ми чуємо про „червоне вино”, ще в деяких про мед, а в більшості про горілку. Навіть там, де раніше мова йшла про інші напої, тепер регулярно зринає так звана „оковита”. У приказках це виражається у двох крайнощах: „Без горілки нема життя” і „Коли чорт захотів зіпсувати людей, то він створив горілку”. Подібним чином застерігає й пісня: „Хай береже тебе Бог від шинку, де чатує сатана”, в той час як інша оптимістично стверджує: „Горілка солодка, горілка добра”, як це описано в моєму „Ярмарковому дні у Барнові” („З Напів-Азії”), і все, що можна було б сказати на цю тему, там також уже сказано. – Варто було б назвати також рільничі та жниварські думки, які також містять деякі натяки на старі, язичницькі повір’я; відтак ще пісні, в яких зустрічаються скарги на долю кріпака чи висловлюється ненависть до польських панів.

І нарешті ще коротко про найпоширенішу танцювальну пісню, коломийку. Ця назва походить не від міста Коломия, як про це можна прочитати в майже всіх подорожніх описах Галичини чи Південної Росії, а від слова „коло” – саме так зветься той танок, рухи якого супроводжуються співом, позаяк не завжди є напихваті музиканти. Відповідно до цієї мети дуже чітко виробилася й метрична форма коломийки; це восьмирядкова строфа, яка поперемінно складається з чотирьох- або

трьохстопних хореїв; останні з них мають парне римування. Проте нерідко трапляється й так, що замість хорея в кінці стоїть довгота. Перекладені мною приклади можна знайти на сторінках першого тому. Те, що вже сказано про зміст думки, відноситься і до танцювальної пісні, за винятком того, що її зміст, як уже зазначалося, загалом веселіший.

Народна пісня була й донині залишається найкращим поетичним скарбом малоросів.

ТАРАС ШЕВЧЕНКО

Тарас Шевченко – не просто геній сам по собі, в ньому немовби втілений поетичний геній малоросів. Його муза поєднує всі характерні риси цієї літератури; той, хто його характеризує, водночас дає також загальну характеристику поетичних прагнень його народу. Проте й з огляду на свою долю він є типовою фігурою. Його життєвий шлях є, з більшими або меншими варіаціями, життєвим шляхом усіх малоруських поетів, з тою відмінністю, що великий Тарас прагнув більшого, більше страждав і більше творив, ніж його поетичні побратими.

Це біографія, яка сприймається, наче роман. Однак вона не виводить героя з ночі до світла, а веде його з ночі в ніч і підживлюється кров'ю серця доброї, великої людини. Ми схилиємося перед таким болем і такою долею й хочемо лише коротко сповістити тут основні факти з його життя.

Тарас Шевченко народився 25 лютого (за старим стилем) 1814 року в селі Моринці біля Кирилівки (Київська губернія). Його батько Григорій був селянином-кріпаком і належав, з родиною й майном, німецькому поміщикові Енгельгардту. „До свого дев'ятого року життя я був у раю”, напише згодом знаменитий поет у своїй автобіографії. Імпульсивний, мрійливий, невтомно вигадливий хлопчик мав право робити те, що йому подобалося, а найбільше йому подобалося безцільно мандрувати степом. Якось він не повернувся ввечері додому – він помандрував, „щоб знайти стовпи неба. Я гадав, що гори, які оторочували мою вітчизну, мусили бути залізними стовпами, які підтримують склепіння неба, і вирішив оглянути їх із ближчої відстані. Отож я вирушив у дорогу, але ввечері першого дня стовпи стояли ще дуже далеко. Наступного ранку я вирушив ще раніше, щоб нарешті досягти своєї мети. Але коли знову настав вечір, я, так і не дійшовши до них, заснув від втоми.”

Співчутливі чумаки повернули дитину батькам. Це було на п'ятому році його життя. Відтак померла мати, і „рай перетворився на пекло”. В хаті з'явилася зла мачуха; „вона часто, головним чином через мене, заходила у сварки з моїм батьком, під час яких я почував себе, мовби зернина поміж двома жорнами” Принаймні свого улюбленого сина батько намагався врятувати від неї і віддав його на навчання одному вчителю. Проте важливішим від цього навчання, яке не виходило за межі читання, стали враження, які він виніс від частих відвідин сусіднього монастиря. Цей монастир слугував опорним пунктом під час козацького повстання проти поляків (1768) Один старий чернець, який був свідком тих кривавих подій, розповідав йому окремі епізоди. Ця історія надзвичайно схвилювала хлопця, і „вже тоді я вирішив розповісти її якомога більшій кількості людей”. Він чесно дотримав даного слова – його поема „Гайдамаки” є чи не найбільш читаним твором, написаним малоросійською мовою.

В одинадцятилітньому віці хлопця настиг важкий удар: помер батько, й він мусив дбати про себе сам. „Люди казали, що я покликаний до чогось вищого, а найвищим, чого може досягти кріпак, був дяк”. До одного з таких дяків він пішов у науку, і грубий, жорстокий п'яниця жакливо знущався над ним, причому тим гірше, чим більші успіхи робив хлопець, позаяк цей нелюд боявся, що здібний учень може незабаром позбавити його заробітку. „Це був перший деспот, з яким я зустрівся, він на все життя прищепив мені відразу до будь-якого насильства, яке одна людина може вчинити супроти іншої.”

Коли це „рукоприкладне навчання” стало для нього зрештою нестерпним, він одного разу, будучи тринадцятилітнім, відшмагав безпробудно п'яного різкою з такою силою, що „відчув себе геть виснаженим”, утік по тому під прикриттям ночі від нього й відправився до дяка сусіднього села Лисянка, оскільки той мав славу іконописця у всій окрузі. „Щоб уникнути побоїв свого вчителя, я цілими днями не повертався додому й відсиджувався десь у степу або ж у сусідських садах. Найчастіше я ховався у саду свого сусіди Зениха, позаяк почував себе там найбезпечніше, але ще й тому, що в тому саду були найкращі дерева. В той час, коли я знову й знову дивувався й захоплювався ними, мене охоплювало величезне бажання

відтворити їхні прекрасні лінії, що я спершу робив гілочкою на піску, а відтак олівцем на папері.”

Лисянський дяк та іконописець погодився прийняти його; він взяв хлопця, однак провадив навчання у вельми характерний спосіб. Це навчання виявилось дуже коротким: „Три дні поспіль я терпляче носив нагору повні відра води з річки Тикич й розтирав на камені фарбу. На четвертий день мені урвався терпець , і я втік до села Тарасівка, оскільки й тамтешній дяк був богомазом.” Знову почалося навчання, але на цей раз з більшим успіхом. Невдовзі учень почав наздоганяти вчителя, після чого шляхетний майстер пояснив, що той, хто так швидко кладе фарби на полотно, не має ані найменшого таланту до малювання, і прогнав хлопця, щоб не створити собі в селі, позаяк Тарас здобув також любов серед селян, конкурента. Але оскільки він виклав цю теорію про ознаки малярського таланту простодушному хлопцеві, очевидно, дуже переконливо, добре обґрунтувавши її, то той повірив йому. „Тоді я поховав свої честолюбні плани, повернувся у своє село і став свинопасом. Голод, як відомо, завдає неабияких страждань”. „Проте недовго довелося Тарасові бути кирилівським Евмеєм. Після того як помер його старий поміщик, молодий Енгельгардт взяв п'ятнадцятилітнього свинопаса, який умів читати, малювати й співати, покойовим козачком у свій дім. Ця служба полягала головним чином у набиванні люльок і чищенні чобіт. Тарас мав багато вільного часу й використовував його, копіюючи „вкраденими в обліковця олівцями на купленому за вкрадені копійки папері” інтер'єри передпокою. Це було спричинене, виправдовується нещасний, нездоланим потягом, він гадав, що помре, якщо не матиме змоги малювати, і „їй-богу, інакше просто не виходило!” У Вільно пан якось застав його за цим заняттям, коли він при свічці копіював картини тамтешнього помешкання. „Він дав мені кілька добрячих ляпасів, не за моє мистецтво, ні, мого мистецтва він взагалі не помітив, а за те, що я міг спалити дім і місто. Наступного дня він наказав кучеру Сидоркові старанно відлупцювати мене, що той зробив з великим завзяттям.”

І все-таки перебування у Вільно стане для нього благословенням. Одна польська кравчиня, в яку він там закохався й заради якої почав вивчати польську мову, зміцнила

юнака в його честолюбних планах стати сільським малярем, частково тому, що хотіла бачити свого коханого на вищому соціальному щаблі, а частково тому, що бажала вийти заміж. Вона також відкрила йому свій план, як можна схилити до цього пана – слід розбудити його захланність уявленням про те, що за голову кріпака-маляра можна виручити добрі гроші. Позаяк до того ж кілька компетентних людей у Вільно запевнили пана Енгельгардта, що його юний козачок справді має талант і настійливо радили йому дати хлопцеві освіту, то той зрештою віддав його в 1832 році в науку до петербурзького художника Чераєва. Цей „майстер різноманітних малярських робіт”, як він сам називав себе на вивісці своєї майстерні, був звичайним ремісником; він „пив і лупцював мене так, як усі дяки разом узяті”. Незважаючи на це, Шевченко витримав у нього, але поряд з цим він зумів звернути на себе увагу й добитися покровительства справжніх художників, а незабаром зміг намалювати панові Енгельгардту портрет його метреси. До цих покровителів належав також шляхетний священик на ім'я Сошенко, який вирішив викупити талановитого кріпака на волю. На жаль, сам Енгельгардт і портретована дама також були дуже задоволені його художніми досягненнями. „Не менше, ніж 2500 рублів, – пояснив пан, – становить ціна такої талановитої душі.” Ці гроші було зібрано в оригінальний спосіб. Знаменитий поет В.А.Жуковський виявив готовність позувати заради Шевченка для свого портрета, а один із найвідоміших художників Петербурга Карл Брюллов намалювати цей портрет. Відтак він „розіграв портрет у лотерею. Коли було виготовлено лотерейних льосів на 2500 рублів, відбулося розігрування, і цією ціною була куплена моя свобода, 22 квітня 1838 року. Починаючи з цього дня я почав відвідувати класи Академії мистецтв, і незабаром став одним з улюблених учнів Брюллова. В 1844 р. я отримав звання вільного художника.”

Немає сумніву в тому, що Шевченко мав неабиякий малярський хист, проте безсмертним його зробили спершу нерішучі „спроби” в іншому виді мистецтва. У своєму сп'янінні від свободи та ранньої мистецької слави він згадав про своє дитинство і свій пригноблений народ. Він почав писати вірші, причому зневаженою мовою, до того ж надзвичайно сміливі вільнолюбні пісні, вражаючі поетичні зображення злиднів, у які

українського селянина загнали чужі пани. Друзі відраджували його від цього заняття, проте Шевченко продовжував одягати у дзвінкі рими те, що переповнювало його серце. „Сувора муза України тривалий час відверталася від серця”, занедбаного в передпокої панського дому й міському заїзді; але коли свіжий подих свободи повернув моїм відчуттям чистоту дитячих літ під стріхою батьківського дому, непорочна обняла й притисла мене у далекій стороні до своїх грудей.” Зі зворушливою наполегливістю він намагався також, підтриманий вже згадуваним священником Сошенком та малоруським поетом Гребінкою, заповнити прогалини своєї освіти, і великою мірою це йому вдалося.

Вже в 1840 році з’явилася його перша поетична збірка: „Кобзар”. Це загальновідома й багато разів підтверджена істина, що талант цілковито проявляє себе вже в своєму першому творінні, в той час як геній щоразу народжується наново. Шевченко був генієм; у його першій збірці заledве можна вгадати могутнього епіка, там він – ліричний тенденційний поет. Але про це трохи згодом, зараз нас цікавить насамперед доля поета. Ця перша збірка також мала великий вплив на неї. Великоруська критика сприйняла книжечку з глузуванням, земляки – з захопленням. Проте уряд спершу задовольнився тим, що взяв поета під поліцейний нагляд і позбавив його всіх пільг. Шевченко ні на мить не відступав від обраного шляху, малярство цікавило його дедалі менше, а поезія все більше, й оскільки поет сподівався віднайти на батьківщині нові імпульси до творчості, то він відправився туди. В Україні йому довелося невдовзі також відчувати переслідування поліції. Але чим злиденнішими під тиском державної влади ставали умови його існування, тим відважніше й захопленіше звучала його пісня.

На рідній землі він створив найвеличніший твір свого життя – могутню епічну поему „Гайдамаки”. „Московські критики, – говорить він у посвяті своєму другу Щепкіну, – сприймуть і цю книгу з глузуванням. Вони, напевне, порадять мені перестати оспівувати речі, яких уже не існує, уславлювати діяння, про які нагадують хіба що могили.” Але поет не чує цих глузувань, так само, як і спокусливих закликів, що він мусить, позаяк має все-таки певний хист, відчувати себе великоросом і в цьому сенсі писати вірші чужинською мовою. „Однак я відчував би себе, наче

дитина без матері, а моєю єдиною матір'ю є моя прекрасна Україна, і такою вона й залишиться, що б зі мною не трапалося."

Але нещастя таки прийшло. В 1847 році „з Шевченком трапилася, – як делікатно висловлюється Пипін, – велика біда” – його наздогнав царський бич. Незадовго до цього його друга, графа Якова де Бальмена, було відправлено простим солдатом до кавказького війська. Цей акт насильства озлобив поета. Він написав свою згодом знамениту рапсодію „Кавказ”, жакливе звинувачення, спрямоване проти російського уряду. Покарання не примусило на себе довго чекати. Його, 33-літнього знаменитого чоловіка, тілесно покарали й відправили простим солдатом в Оренбург.

Проте він не замовк. Саме тут, у буквальному сенсі слова під нагайкою, виникли його найсміливіші, найгостріші пісні, що застерігали й кликали до розплати. У списках вони поширювалися по Україні, звіди потрапляли до Галичини й з'являлися тут друком під егідою великого року свободи. Знову й знову російські кати піддавали його тортурам, проте удари бича роздирали лише його тіло, але не могли вбити його духу. Тоді непокірного відправили до форту Новопетровськ, на азійському березі Каспійського моря. Це було жакливе животіння, гарнізон складався з покидьків суспільства, служба була страшенно суворою, окрім розбещеної солдатні там не було ніякого спілкування, жодної книжки, жодної газети. Цей диявольський засіб виявився дієвим – гідний найглибшого співчуття поет зробився кволим і байдужим. Коли в 1857 році його петербурзькі друзі, серед них графиня Толстая, після багатьох марних спроб, добилися, нарешті, його звільнення, то воно могло бути спокійно надано. „Цей чоловік нешкідливий”, рапортував комендант форту.

Місцем проживання зламаному поетові визначили Петербург. Лише в 1859 році поет отримав дозвіл відвідати свою улюблену Україну. Він плекає думку збудувати собі на старість хату над Дніпром, хоче також одружитися з кріпачкою – наймичкою свого родича Харитею. Однак молода дівчина не прийняла залицянь знаменитого національного поета. Це було останнім боєм, який спіткав його на землі. Ще раз спалахнув його дух, він написав вірш „Дружнєє посланіє”, полум'яний протест проти лицемірного панславізму Росії, яка хоче

„звільняти” інших і розтоптує свої власні народи. Це була його лебедина пісня. Поет повільно згасав. Коли звістка про його важку хворобу поширилася на батьківщині, по всій країні прокотилася хвиля болю. До його іменин усі міста й округи, де проживали українці, надіслали йому подарунки, телеграми, депутації. Але він не міг уже порадіти з цього; 16-го лютого 1861 року, в 47-літньому віці, поет помер у Петербурзі. Його друзі добилися дозволу поховати його тіло у рідній землі. Він спочиває в Каневі, на Україні...

В особі Тараса Шевченка був повільно замордований не тільки найбільший співець свого народу, але й поет найвищої, абсолютної естетичної проби. Його обдарування не встигло розгорнутися на повну силу, але вже те, що він створив, забезпечує йому безсмертя. Не співчуття до його нещасної долі, не симпатія до його народу диктують мені це судження, а моє критичне переконання. Моїм словам можна було б легко повірити, якби я міг навести тут низку характерних прикладів. На жаль, це неможливо. Хоча спроб донести його слово й не бракує, проте всі вони настільки невдалі, що навіть віддалено не можуть дати уявлення про красу оригіналу, не кажучи вже відтворити його. І в цьому немає нічого дивного. Перекласти ці поезії, сповнені елементарної, первісної сили, з яких до нас так часто й вражаюче долинають голоси природи, на одну з культурних мов, є одним із найважчих завдань перекладацького мистецтва, не кажучи вже про нашу мову, дух якої настільки далекий від духу малоруської – цього найчистішого й найдавнішого пагону слов'янської мовної сім'ї – , як і німецький та слов'янський способи мислення і відчуття загалом. Цілковито розв'язати це завдання, на мій погляд, неможливо; лише справді великому поетові, який бездоганно володіє обома мовами, могло б удатися бодай трохи наблизитися до нього, проте такого поета наразі ще не знайшлося. Талановитий тірольський лірик Йоганн Георг Обріст видав свого часу, працюючи вчителем у Чернівцях, буквальный підрядковий переклад, який для нього підготували кілька українців, розміром оригіналу. Він доклав при цьому велетенських зусиль, проте його намагання

буквальної точності привело його до того, що спосіб вислову в цих перекладах майже ненімецький. Навіть прозовий переклад міг би сказати розумному читачеві про Шевченка більше, ніж цей метричний. Мені нелегко це говорити – зворушлива старанність перекладача й справді заслуговує більшого пошанування. У протилежну крайність впадає молодий письменник, уродженець Східної Галичини, Лео Габерман, зокрема у тих спробах, які він показав мені в 1882 році. Добра німецька мова й добрі вірші, але від первинності Шевченка в ній залишилося небагато. І все-таки я з чистим сумлінням намагався підбадьорити й закликати Габермана до терпіння, саме тому що він був чудово обізнаний в обох мовах і демонстрував безперечні ознаки поетичного хисту. На жаль, цей молодий чоловік, на якого покладалися такі сподівання, трагічно загинув у лютому 1883 року під час катастрофи пароплава „Германія” у гирлі Ельби. Кому належить сьогодні його рукопис, я не знаю. При строгому відборі він був би гідним опублікування. Третій перекладач, зусилля якого стали мені відомі, д-р Віктор Умлауф фон Франквель з Відня, помер, переклавши лише якусь дрібку, і цю дрібку без особливого успіху. Я дуже шкодую, що не маю під рукою зразків перекладу, і не тільки тому, що найкраще поет говорить про себе сам, але й тому, що без них моє завдання охарактеризувати його ускладнюється майже до неможливості. Адже Шевченко є надзвичайно оригінальним і абсолютно неповторним, і якщо й та чи інша риса його поетичної фізіономії може бути висвітлена паралелями з поетами інших народів, то скласти собі в такий спосіб загальну картину майже неможливо. Якщо характеризувати зміст обох солідних томів чудового львівського видання повного зібрання творів 1866 року, то можна виділити тут чотири тематичні групи: політична лірика, тенденційні, ідилічні пісні про ліс, степ і кохання, соціальні жанрові картини та історичні балади й поеми. Вже це засвідчує багатогранність його обдарування. Але якщо спробувати визначити поетичну вартість цих груп у взаємному співвідношенні, то ми прийдемо до висновку, який надзвичайно рідко зустрічається у літературі загалом: чотири тематичні групи є рівноцінними і жодна з них не перевершує іншу. Політичний глашатай свободи дивує нас так само, як і епік; співець кохання не менше, ніж чоловік, який зумів утілити в художній формі

соціальні відносини. Все це легко мовиться, проте за цим ховається набагато більше, ніж спроможний охопити побіжний погляд. Бо ж кожен із цих різновидів поезії передбачає не тільки різні обдарування, серед них і такі, що заледве можуть поєднуватися в одній і тій же поетичній особистості, і це тому, що вони протилежні один одному, заперечують або виключають один одного. Те, що характеризує чудового лірика, – це необмежена свобода відчуттів, абсолютна наївність, зрештою, здатність чути таємні звуки, приспану музику всього того, що для інших людей залишається безмовним і мертвим. Чим наївніше, чим несвідоміше відбувається цей процес, тим кращою є пісня; тут поет не сміє домінувати над матеріалом, а, навпаки, матеріал домінує над ним. Але яким іншим є вже тенденційний поет! Тут з вимушеною необхідністю присутні розум, переконання й певні суспільні факти; тут душа поета не є більше арфою, на якій грає тільки почуття. Нерідко це може бути самий лише розум, який грає на ній, причому з такою інтенсивністю, яка йому до вподоби, тому в цьому жанрі так часто домінує римована фраза. І навіть якщо поет намагається уникати цих крайніх проявів, то тенденція все одно залишається чужою усвідомленою рисою. Мабуть, це не випадковість, що найкращий німецький політичний поет, Георг Гервег, написав лише одну-єдину добру неpolітичну пісню, не випадковість і те, що наш найбільший лірик лише з великими зусиллями скомпонував холодну, алегоричну п'єсу, коли захотів створити „політичну пісню”. А тепер подумаймо над тим, як таланти лірика й епіка протидіють один одному: те, що для одного є гарною прикрасою, для іншого стає баластом, для одного вищим законом мусить бути суб'єктивність, а для іншого – вища об'єктивність. Тому нам цілком вистачить десяти пальців, щоб перелічити тих поетів, які були б однаково великими як у пісні, так і в епічній творчості. І так само цілком певного, гостро вираженого дару вимагає соціальна жанрова картина. Тому той, хто тримає в руках обидва ці томи й не випускатиме при цьому з овиду законів естетики, відчує таку ж саму насолоду, як і радість здивування. Тут перед нами поет, який здатний поєднати всі ці суперечності – і як переконливо! Лише один приклад! Шевченко є ліриком до самих кісток, але коли читаєш його „Гайдамаків”, то маємо перед собою не ліричну поему, а твір, сповнений руху й

динаміки, пластичного вираження, який розвивається повільно, розмірено, проте без гучних дзвонів, сповнений суб'єктивного відчуття, яке не перебивається, однак, чуттєвим сибаритством. А як грайливо легко поєднує він ці суперечності – сказати б, „з Божої ласки”, бо що ж може бути божественнішим від генія?!...

Отож універсальність Шевченка є першим висновком, який ми робимо з наших спостережень. Та обставина, що малоруський поет ще не перекладений, можливо й вигідна для тих учених мужів, які ввели в літературу шухляди; бо його неможливо ввіпхнути ні в ліричну, ні в епічну, ні в політичну, ні яку-небудь іншу шухляду. Не всі його поезії рівноцінні – серед пісень останніх років, коли він був уже зламаний тілом і духом, можна віднайти й слабші, незначні речі, які його упорядники й видавці винесли на суд читача тільки з фальшивого пістету – але у згаданих вище чотирьох поетичних різновидах він дав нам лише рівноцінне. В цих же поетичних видах розгортається також народна пісня даної нації, тому Шевченко є таким же різноплановим, як і сама народна пісня. Завдяки цій поетичній особливості нам відкривається також ядро його творчої індивідуальності. Його муза є не чим іншим, як втіленням і поєднанням усіх поетичних прагнень цієї народної душі. Упродовж багатьох століть у цій нації існували окремі поети, що залишилися невідомими, які долучали до пісенного скарбу малоросів то любовну пісню, то історичну думу, яка оспівувала подвиги когось із предків, то знову жанрову картинку з життя селян, попів чи панів, чи, врешті-решт, пісню протесту проти визискувачів. В особі Шевченка у малоросів з'явився геній, який може все те, що раніше в окремих випадках могли ті аноніми. І так само, як вони вміли виражати те, що лежало в народній душі, так само, як вони не мали іншого прагнення, як змусити цю німу душу заговорити, так само чинив і Шевченко, і в цьому – його велич, в цьому – таємниця його багатогранності. І хоча його талант бездонно глибокий і щедрий, проте ще більше важить його невимовна наївність і те, що він такою мірою національний. Він умів досягати всього, чого хотів, лише тому, що інстинктивно не прагнув нічого, чого б не умів: він не виходив ані за тематичне коло, ні за спосіб вислову народної пісні. Поет такої несвідомої наївності сьогодні вже неможливий в будь-якого народу Заходу, проте неможливий він також і в іншого народу Сходу, який не

наділений таким пісенним даром і таким пісенним багатством, як малороси. Один із співвітчизників називає Шевченка „безсмертним кобзарем”. По суті, це його найкраща характеристика: у своїх сюжетах і в способі вислову він є одним із тих співців, які мандрують в Україні від села до села, і під супровід примітивного струнного інструмента, так званої кобзи, співають для бажаючих слухати пісень, які, можливо, частково й створені ними самими. Проте він був наділений таким безмежним талантом, який перевершував таланти всіх їх разом узятих, і тому він є ушлявленим, великим, „безсмертним”. Коли московитська і польська критика, під впливом своїх національних забобів, знижує плечима, щойно мова заходить про цього „селянського поета”, коли вона закидає йому, що його пісні звучать як пастуші чи шинкові пісні, то вона заледве здогадується, як високо тим самим вона підносить цього опального поета.

Шевченко вийшов з народу й творив для народу, чим і пояснюється подібність його пісень з народними. Під час їхнього виникнення у грудях цього чоловіка вершився той же процес, який вершився у серцях багатьох людей, що творили й продовжують творити народні пісні. Тільки так можна пояснити той дивовижний факт, для якого я не можу знайти іншого прикладу такої ж інтенсивності, коли освічена людина, мистецьки дипломований поет створює справжні, непідробні народні пісні. Умови їхнього виникнення були ті ж самі – цього постулату ми мусимо триматися, інакше правильний образ може легко бути спотвореним. Свідоме наслідування тут виключається. Така підозра була б не просто несправедливою, але й дивною. Адже багато чого вдається безкарно підробляти, але не наївність і самотність...

Ушляхетнена, поглиблена народна поезія – так охарактеризував би я твори Шевченка. Проте це твердження варто трохи унаочнити, інакше воно може бути невірною сприйняте. Народні пісні, які писав цей кобзар, можна легко відрізнити від інших. По-перше, завдяки формальним особливостям рими й ритму. На відміну від народної пісні, Шевченко дозволяє собі вільність форми тільки там, де він не прагне досягти певного ефекту. По-друге, завдяки тому, що в його мові й способі вислову проступає вище й шляхетніше

усталена природа. Йдеться не про те, що за цими поезіями стоїть вчена чи хай лише освічена людина, якраз навпаки! Шевченко зберігає примітивну силу, елементарну первозданність народної мови, проте глибший дух, благородніше серце виражається інакше, ніж маса. І оскільки він геній, то, відповідно, й коло його почувань є багатограннішим і глибшим, його знання людського серця ґрунтовнішими, і він багатший у нюансах. І до цього всього долучається, зрештою, – я називаю це останнім, але вважаю його не менш важливим – мистецтво композиції, особливо в поемах та соціальних жанрових картинах.

Вже звідси впливає, що найближчим до народної пісні Шевченко є в тенденційних, ліричних віршах. Там, де йдеться про вираження простих буденних почуттів, де оспівується зваба прекрасного, радість танцю або сп'яніння від війни чи слави, там навіть добрий знавець народної пісні може помилитися, наскільки великою є співучість вислову, цілковита народність відчуття. Але при цьому, щоправда, з'являються тони, які має у своєму розпорядженні лише незвичайний кобзар. Так, наприклад, у піснях, в яких оспівується краса степу. Хто коли-небудь йшов безкрайньою рівниною, не маючи у вусі жодного іншого звуку, окрім лепетання вітру в кущах, жодного іншого поруху докола, окрім плину тіней хмар, жодної іншої межі для погляду, окрім небесного шатра, той відчув у своєму тремтливому серці цей чар, той збагнув, що з його серцем щось діється – всі жалі світу, а відтак тиха, терпка втіха відмови опановують його. Шевченко знайшов для цього загадкового, глибокого внутрішнього відчуття таке точне, елементарне вираження, що вже цих небагатьох строф достатньо, аби атестувати його епітетом великого лірика. Або зворушливі рядки з вірша „Доля”. Він не звинувачує її, цю визначену йому наперед у сенсі слов'янського народного духу долю, якою б жажливо жорстокою вона для нього не стала: „Ти другом, братом і сестрою / Сіромі стала. Ти взяла / Мене, маленького, за руку / І в школу хлопця одвела / До п'яного дяка в науку. „Учися, серденько, колись / З нас будуть люде”, – ти сказала. / А я послухав і учивсь, / І вивчився. А ти збрехала. / Які з нас люде? Та дарма! / Ми не лукавили з тобою, / Ми просто йшли; у нас нема / Зерна неправди за собою.” Воістину,

цій людині було дано багато сил! Бо хто мав більше підстав скаржитися, ніж цей нещасний чоловік?! – І ми бачимо море самотнього страждання, але поет проливає не сльози, а перли – від свого власного страждання він піднімається спершу до болю тих істот, які його оточують, а відтак до болю далеких друзів. В одній з його останніх пісень періоду заслання він просить свого хрещеного на батьківщині не згадувати його, коли той сидітиме за святковим столом, щоб образ нещасного не затьмарював йому радість. Але в сумні хвилини він просить згадати себе, позаяк у порівнянні з його долею всяка інша й справді виявиться веселою і світлою. Ми бачимо, як замість того, щоб вимагати співчуття, він дарує співчуття – але як ніжно! В іншому вірші „Не сподівайся вже нічого” він у відчай зізнається, немовби соромлячись своєї слабкості й водночас борючись із нею, в тому, що віднині темна ніч увійшла в його серце, а тому, лише тому вона також навіки буде на його шляху. Тут уже тільки спосіб вислову народний, почуття ж високо підноситься над національним фаталізмом.

Подібне ставлення до народної пісні можна побачити і в його політичних піснях протесту та в волелюбних піснях. Поряд зі страшними прокляттями полякам і московитам, поряд з традиційним оплакуванням втраченої величч, як про це співалося вже століттями, ми знайдемо тут вірші, які своєю індивідуальною силою, людською позицією далеко вивисшуються над подібними властивостями народних дум, не втрачаючи при цьому своєї первозданної свіжості. Це, насамперед, адресована графу де Бальмену ода „Кавказ”. „У цих горах, – починається вона, – ще з часів Прометея спостерігається одна й та ж картина: сміливець прикутий до скелі, орел довбе йому печінку і п’є животворну кров. Як багато наших братів також там”, – продовжує поет, – „проте ніколи не вмере наша воля, наше прагнення до волі: душа нашого народу не дістанеться московиту, як ніколи жадібний не зможе зробити вільне море своєю нивою. Це правда, ми тяжко страждаємо, і наше запитання до Бога, чому він, твердиня правди, якого уславлюють всі народи, владу якого засвідчують народи, примушує нас так страждати, залишається без відповіді. Аж доти струмує наша кров, аж доти сміє московит пригнічувати силу слабких, цькувати і душити їх до смерті. Це море крові й сліз, таке безкрає, якого

ще ніколи не існувало на землі. Слава тобі, свята Росіє”, – вигукує поет з розпачливою іронією. „Слава твоїм хортам, слава твоїм псарям, слава тому, хто нею керує, батечкові цареві! Одначе... Прометей все ще живий. Він страждає лише через світло, за яким тужить, і це світло явиться йому. Коли ж настане цей час? Сьогодні всюди панує московит і, сповнений благої любові, каже: „Твій чорний хліб, твоя хатина завжди будуть твоїми; адже ми християни! Але якщо ви хочете жити так само добре, як і ми, то вам слід з’єднатися з нами. А нам ведеться добре; наш світ тягнеться на всі сторони. Вже сам Сибір неспроможна навіть виміряти людська нога, а як багато пам’яток нашої величі ми збудували: церкви і тюрми! Наші монахи закликають господа Бога, це єдиний звук, який дозволений тут. Народи від Молдавії до Фінляндії вимовчують усіма мовами нашу славу. Ми також є вільним народом, вільною країною, вільною, як Америка, тому що ми також маємо рабів; щоправда, це не негри, а білі, але з цим нічого не вдієш.”¹ У такому ж стилі

¹ Пор. у Шевченка: „За горами гори, хмарою повіті, / Засіяні горем, кровію політі. / Споконвіку Прометея / Там орел карає, / Що день божий добрі ребра / Й серце розбиває. / Розбиває, та не вип’є / Живої криві, – / Воно знову оживає / І сміється знову! / Не вмирає душа наша, / Не вмирає воля. / І неситий не виоре / На дні моря поле. / Не скує душі живої / І слова живого. / Не понесе слави бога, / Великого бога. // Не нам на прою з тобою стати! / Не нам діла твої судить! / Нам тільки плакати, плакати, плакати / І хліб насущний замісить / Кровавим потом і сльозами. / Кати знущаються над нами, / А правда наша п’яна спить. / Коли вона прокинеться? / Коли одпочити / Ляжеш, боже, утомлений? / І нам даси жити! / Ми віруєм твоїй силі / І духу живому. / Встане правда! встане воля! / І тобі одному / Помоляться всі язики / Вовіки і віки. / А поки що течуть ріки. / Кроваві ріки! [...] Слава! Слава! / Хортам, і гончим, і псарям, / І нашим батюшкам-царям / Слава!” [...]. Ми настоящі християне, / Ми малим ситі!... А зате! / Якби ви з нами подружили, / Багато б дечому навчилися! / У нас же й світа, як на те – / Одна Сибір неісходима, / А тюрм! а людю!... Що й лічити! / Од молдованина до фінна / На всіх язиках все мовчить, / Бо благоденствує! [...] Ви ще темні, / Святим хрестом не просвіщенні, / У нас навчїться!... В нас дери, / Дери та дай, / І просто в рай, / Хоч і рідню всю забори! / У нас! чого-то ми не вмієм? / І зорі лічим, гречку сієм, / Французів лаєм. Продаєм / Або у карти програєм / Людей... не негрів... а таких / Таки хрещених... не простих.”

звинувачень Росії підноситься тут увесь реєстр її гріхів. Поема завершується плачем за втраченим другом і клятвою берегти в народі його пам'ять.

В такій самій тональності написано й оду до його старшого друга, поета Основ'яненка. „Як і колись, – починає він, – шумлять води, як і колись, сходить місячне сяйво; нашу гордість і наших вождів вкриває могила. Лише очерет запитує тихо в Дніпра, що сталося з дітьми цієї країни. Це бідний, обтяжений народ. Де ті, хто мав би повести його? Вони пішли на Північ, й у веселих бенкетах заглушають свою тугу за вітчизною. Що їм порожній степ, де лише хилиться жито, шумить трава, пасеться кінь? Але чи не той це степ, де колись стікали кров'ю поляки й татари? Проте звироднілий рід уже не знає цього, а тому ніколи не повернеться день волі й ніколи не прикрасять Україну пурпурні жупани її самостійних гетьманів.” Однак через це ворог ще не має причини торжествувати: „Ви можете відібрати в нас усе, проте не вкратете нашої слави. Вона голосно звістує, якої країни ми діти, на чієм боці правда – на вашому чи на нашому. Наша слава прокляне вас.” До цього долучається затим апофеоз поетам, яким випала роль месника, судді, будителя народу. Якщо йому, Шевченкові, судилося впасти від втоми, то нехай він, Основ'яненко, завершить те, що не вдалося здійснити йому.

До цієї ж групи належать картини Кавказу, „Невольник”, „Сон”, „Холодний Яр”, зрештою, вже згадана поезія „Дружнєє посланіє”. Говорити про поетичну красу цієї групи означало б ще раз повторити загальну похвалу Шевченкові. Як читач може переконатися вже з окремих зворотів, навіть абстрактні думки, ба партійні програми оформлені вельми поетично, індивідуалізовані з великим мистецтвом і художньою силою. Патріотизм Шевченка завжди залишався вірним собі, хоча його шляхи на різних етапах були відмінними. В часи своєї юності він пристрасно тужив за втраченим блиском, не обдумуючи можливостей його повернення. Відтак найгіршим злом йому видавалася матеріальна скрута його народу, і тільки пізніше – духовна ніч, що тяжіла над ним. Спочатку він ще сподівався на співчуття гнобителів, згодом на „слов'янських братів” (так, наприклад, він присвячує Шафарикові свою поему „Ян Гус”), аж поки не збагнув, що

малороси не мають інших друзів, окрім своєї власної твердості й несхитності. Останні роки його життя показують поета на висоті чіткого, непохитного політичного переконання. Він ще думає про гетьманів, проте водночас адресує своїм співвітчизникам енергійне застереження серйозно вивчати свою історію, щоб збагнути, що ті козацькі війни були водночас нещастям, тому що вони ослабили силу народу й заснували дворянство, яке відтак зреклося своїх поглядів. Його ідеалом було віднині мирне зміцнення народної сили через школу й літературу. Те, чого він бажає малоросам, – це не вождь у визвольній боротьбі, а „апостол правди і науки”. Але до останнього подиху він зберігав переконаність, що малороси колись знову повернуть собі національну самостійність. І ця віра давала йому сили творити майже до дня своєї смерті, щоби будити сплячих, гартувати недремних.

Соціальні жанрові картини також мали, між іншим, ті сам цілі, що, одначе, аж ніяк не позначилося на словесному вираженні. Це реалістичні зображення із життя селян та їхніх господарів, невеличкі сільські історії у віршах. Як уже згадувалося, поет знайшов споріднену форму в народній пісні. Але як він ушляхетнив її, як одухотворив! Те, що там було лише художнім втілення фактичних подій, у нього стає пластичним зображенням стосунків і доль, які, попри свою новелістичну звабу й всупереч їй, завжди підкреслюють типові. Навіть Еремія Готтгельф так добре не знав своїх швейцарських селян, як Шевченко своїх малоросів; тут народна поезія постає в її найясніших високостях, як і в найтемніших безоднях, спостережена однаково гостро. Кожна деталь узята з життя і в своїй повноті розкладена й вжита з віртуозним умінням. Тенденція ніде не проступає нав'язливо, але й у жодному місці не заперечує себе. Шевченко ставить перед собою два завдання: показати народові картину звичаїв і пороків та зобразити горе, якого пани завдають йому. „У творах цієї тематичної групи”, зауважує з цього приводу один тонкий критик Шевченка, „поет змушує нас заглянути в моральні безодні, від яких ми мимоволі відсахуємося, він розкриває перед нашими очима всі соціальні злочини, не порушуючи при цьому естетичних вимог. Вони чудові, ці навіяні природою ідилії, які огорнуті в лорренівський туман, – але водночас тут усе

таке просте, таке скромне, незважаючи на тенденцію, яка лежить в основі цих поезій. На перший погляд, вони видаються невинними, сентиментальними піснями, і такими вони є насправді, часом навіть упертими демократичними дітьми муз. Бідний, покинутий, нездолений сільський люд, вся інтелігентність якого полягає лише в почуттях його серця, мусить навіть цей останній, найсвятіший, недоторканий скарб приносити в жертву настроям своїх тиранів.” До цієї точної характеристики важко щось додати, крім того факту, що поет так само нещадно викриває гріхи своїх земляків, як і пороки їхніх господарів. Пропоную приклади обох цих тенденцій, які я, щоправда, можу тут відтворити лише в сухому переказі. Вітер спочиває в осяяному місяцем нічному степу – так починається картина, змальована в баладі „Утоплена”, – лиш інколи він шепоче в річковій осоці й запитує її: „Хто ці обидві струнки жінки, зліва й справа на березі?” Щоночі плинуть вони по ріці, одна з них чеше своє волосся, а інша відчайдушно рве їй коси. Хто вони? Мати й дочка. Мати була колись багатою, молодою пані, яка жила у своєму високому домі посеред села, вродлива, галантна вдова. Краса й аморальність росіянки, гурт молодих панів, який утворився навколо неї, все це змальовано в коротких, промовистих деталях. Зухвала, шляхетна красуня народжує нешлюбну дитину й віддає її на виховання бідним малоруським селянам. Маленька Ганнуса розцвітає в нужді та злиднях, сільські хлопці в’ються за нею, а надто бідний, вродливий рибалка. Коли мати знову бере її у свій дім, тоді нею починають захоплюватися також і пани, які доти залицялися до матері. Скромна, по-селянському вихована дівчина не звертає на них уваги, проте мати відчуває себе зневаженою, її охоплюють шалені ревності до власної дочки. Те, як наростає це спустошливе почуття, як врешті-решт старіюча жінка геть піддається своєму демонові – все це зображено з найтоншою психологічною майстерністю. Для Ганнусі настають лихі дні, вона безперервно плаче, але навіть у сльозах вона розцвітає, наче квітка у вранішній росі. Люта мати поїть її отрутою, однак це не допомагає. І тоді настає катастрофа: мати й дочка йдуть купатися. Сцена роздягання й те, як наростає сліпа лютя матері, що більше оголюється краса молодого тіла, солодка цнота невинної дитини – ця дивовижна ситуація

втілена з незрівнянною пластичною силою. І як дівчина з калиною розмовляє, „гне стан гнучкий, розгинає, на сонечку гріє” – тоді люта мати більше не може стриматися, накидається на дочку, хапає її за коси і пориває у бурхливу воду. Обидві тонуть. Однак людське око було свідком цієї жакхливої сцени: той молодий рибалка, який кохав Ганнусю. Він кидається у хвилі, щоб врятувати дівчину, проте виносить на берег лише її мертве тіло. Він кладе його на березі, цілує вперше і востаннє її бліді уста, і хвилі змикаються над обома. Вважаючи соціальна трагедія постає в рамках фантастичної нічної картини. Як на самому початку, так і в кінці перед нами зринає річка у місячному сяйві, на одному березі мати, яка в розпуці рве на собі коси, на другому – прекрасна, невинна дитина, яка, немовби вві сні, чеше своє каштанове волосся. Виринає рибалка, кладе їй до ніг водяне латаття і відвертає очі, щоб не бачити голого дівочого тіла. А вітер невпинно шарпає осоку, запитуючи: „Хто се, хто се?”... Тут також уже наявна тенденція таврувати аморальність панівного племені, жертвою якого стає дівчина, що виросла чистою і невинною в домі уярмлених. Ще чіткіше все це проступає в образах „Лілеї”. Тут так само присутнє фантастичне обрамлення, щоб пом’якшити жакх зображуваного. Поет використовує народне повір’я, за яким люди можуть перевтілюватися в квіти чи дерева. Лілея зізнається троянді, що колись була дівчиною. Вона зростала в панському домі, челядь ставилася до неї насторожено, трохи боязливо, трохи зневажливо, мати плакала, щойно бачила свою дитину. Адже мати була вродливою, бідною сільською дівчиною, яка служила в домі російського пана й стала потім його коханкою. Це історія, схожа на ту, що її Олександр Герцен розповідає у своєму творі „Хто винен?” про Дуню та Любінку. Проте тут вона набирає іншого, хоча й не менш трагічного характеру. Мати вмирає від горя й ганьби, дочка виростає в розкішних палатах і стає жертвою похитливості свого власного батька. Сама вона не здогадується про гріх кровозмісництва. Підлий пан поїхав кудись далеко, його челядь знущається над нещасною, частково з моральних переконань, частково, аби помститися панові, коротко остригає їй волосся і виганяє в зимову заметіль. Дівчина замерзає під тином... Проте навесні вона, з

Божої ласки, проростає лілеєю, позаяк її серце було невинним...Ця похмура жанрова картина також змальована з вражаючою, пластичною силою... Інша така картина, що розгортається у поемі „*Тарасова ніч*”, таврує забуття малоросами подвигів предків. Кобзар сидить на розпутті, навколо нього хлопці й дівчата, і він співає їм старовинних пісень про героїчні походи козаків, особливо про великого гетьмана запорожців Тараса Трясила. Молоді люди слухають. Сльози виступають у них на очах, проте коли співець завершує, їхній жаль також минає. Весело й бездумно починають вони танцювати й веселитися. Тоді кобзар гукає до них з гіркою іронією: „Сидить собі на печі, там безпечно й тепло! А я піду до шинку й там кепкуватиму з поляків та московитів. Підете зі мною? На це ви ще здатні! Але стати мужніми ви вже неспроможні!”

Якщо історична думка постає тут лише як засіб задля досягнення певної мети, то в своїй групі вона є самостійною художньою формою. Ці романи мають у тоні й змісті багато спільного з історичними піснями малоросів, відмінність лише в тому, що у Шевченка ліричний елемент затінюється епічним набагато більше, ніж у народній пісні. В той час як вона у своїй наївності переносить усі великі звершення на своїх улюблених героїв, а нерідко колоритно поєднує осіб і події різних століть, поет строгіше тримається історії. Проте значення Шевченка як епічного поета найвиразніше проявляється у його найбільшому творі „*Гайдамаки*”. Ця поема, яка за своє палітрою барв і силою зображення є його найвищим досягненням і за винятком поем Міцкевича не має собі рівних у слов'янських літературах, змальовує останній кривавий і огненний спалах малоруського народного духу проти гнобителів, козацьке повстання під проводом Гонти в 1770 році. Поляки упродовж століть заливали Україну потоками крові й сліз; у всій світовій історії знайдеться лише кілька прикладів такої жажливої тиранії, яку чинило це кволе, прогниле державне утворення стосовно беззахисного народу хліборобів. Русини мовчки терпіли, аж поки їх не довела до відчаю одна обставина: насильницьке окатоличення. Православні священики були вигнані, православні церкви зачинені, а ключі від них віддані поляками за високу орендну плату євреям. Якщо селяни хотіли помолитися у своїй церкві,

то вони мусили, в свою чергу, викупувати на кілька годин ключі в орендатора – задоволення, яке бідняки могли дозволити собі лише на великі церковні свята². Цього вони не могли витримати і закликали на допомогу своїх співвітчизників, запорозьких козаків. Під керівництвом українця на ім'я Гонта, такого ж страшного, як і могутнього чоловіка, козаки напали на уярмлений край і вчинили серед поляків і євреїв жакливу криваву купіль, особливо при взятті Умані. Польський уряд виявився безпомічним, шляхетське військо, яке він покликав для відсічі повстанцям, не прибуло, влада козаків зростала. Тоді у справу втрутився російський уряд, позаяк він вбачав у цьому загрозу для своїх кордонів. Маршал Романцов запропонував Гонті союзництво у боротьбі проти поляків, заманив його та його заступника в западню і видав полякам. Але навіть перед обезглавленою повсталою масою поляки тремтіли, так що росіяни мусили полонити і її. „Загальне число полонених”, розповідає зовсім незацікавлений свідок, німець Гаммард, „становило 8000 чоловік, які окремими групами були розподілені між польськими містами й станами і страчені у той спосіб, який був їм до вподоби. Гонту й шляхетних проводирів було розрубано на шматки неподалік Могилева на Дністрі, а число тих, хто отримав свій вирок лише у володіннях воеводи

² Таке саме кошуство дозволяли собі ще в двадцятих роках цього століття польські пани в Східній Галичині стосовно своїх підданих грецького обряду, аж поки австрійський уряд своїми жорсткими заходами не припинив це сумнівне заняття. У пам'яті старших селян, як і в народних піснях, ще живуть спогади про ці ганебні гешефти. Так, наприклад, у Східній Галичині ще доволі часто можна почути наступні рядки, сенс яких, щоправда, сьогодні зрозумілий лише небагатьом:

Сьогодні святий Великдень,
Сьогодні скінчиться наша кара,
Сьогодні, нарешті, прийде жид
З ключами на капелюсі –
Швиденько прибіжить,
Відчинить церковні двері –
І ми заплатимо за це – о гірка муко!
Бо так наказав лях –
Хай вхопить чорт
Усіх жидів, усіх поляків! (Прим. автора)

Потоцького, становило декілька тисяч, задля економії деревини їх було задушено, повішено на деревах і взагалі замордовано якомога економніше. Людство здригається перед різноманітністю тортур, що їх вигадували сваволя й помста, проте воно здригається також перед аристократичною безпечністю поляків, які, замість того щоб прикрити кордони військом у 2000-3000 чоловік, покинули їх, як і всіх подорожніх, напризволяще.”

Цим кривавим подіям присвячена поема „Гайдамаки”³, і те, що найчастіше закидають цьому епосові – нагромодження жахливого – закорінене в самому сюжеті. Проте з гідною подиву художньою майстерністю поет утримує зображення цих страхів у рамках естетичного. Його позиція, при всій солідарності зі своїм народом, є загальнолюдською. Не стаючи в позу суб’єктивності, він показує нам, що зовсім не виправдовує жорстокість Гонти: „Поет повинен бути справедливим, як доля” – цю вимогу Шевченко розумів і дотримав її. Залізним кроком іде доля в його поемі, ми бачимо, як гноблення породжує жадання помсти, ми бачимо, як це жадання помсти перетворює самих пригноблених на нелюдів, а відтак знову приходять розплата, яка є ще страшнішою, ніж саме злодіяння. „Бережіть людську гідність! Найбільший злочин – це коли один народ пригнічує інший!” Ось головна настанова, яку проповідує ця могутня поема. Я змушений відмовитися від того, щоб детальніше вдаватися у зміст „Гайдамаків”, зауважу тільки, що саме повстання утворює лише могутнє тло, на якому виділяється доля закоханої пари – Яреми та Оксани...

Ось і все, що я хотів сказати до характеристики найбільшого поета малоросів. Я завершую її міркуванням, яке висловив про нього Костомаров, найвизначніший національний історик літератури: „Поезія Шевченка – говорить він – це поезія цілого народу; але не тільки та, яку сам народ створив у своїх безіменних творіннях, а та поезія, яку сам народ мусив би створити, коли б він був наділений оригінальною поетичною

³ Значення цього слова часто змінювалося. Спочатку воно означало воїна-козака, згодом хлібороба, пізніше й донині – розбишаку й грабіжника (карпатські й степові розбійники). Шевченко використовує це слово в його первинному значенні (Прим. автора)

силою. Або краще сказати: це була поезія, яку сам народ створив через уста свого обранця, своєї воістину провідної особистості. Такий поет, як Шевченко, не тільки змальовує народне життя, не тільки оспівує почуття й діяння народу, він є народним проводирем, будителем до нового життя, пророком.”

ЛІТЕРАТУРА МАЛОРОСІВ

Більше, ніж будь-який інший культурний народ, ми, німці, перекладали чужі літератури й віддавали їм належну шану, і не деінде, а саме в нашій мові прекрасна й глибока ідея світової літератури є не лише ефемерною мрією. Не мрією, але ще й не чудовою, живою дійсністю. Скільки зроблено, проте ще більше належить зробити. Ще відсутній часом той чи інший безсмертний поет у нашому пантеоні. Це прикро, однак ще прикріше те, що нам не вистачає цілих літератур. Адже такі прогалини збіднюють не тільки духовного гурмана, який звик „насолоджуватися чарівними напоями Заходу й Сходу”, але й хроніста історії культури, ба навіть політичної історії. За безмовних народів промовляють їхні поети, і там, де зв’язані руки, там діянням стає пісня. І навіть якби ця пісня була лише безпомічним лепетанням, без потуги й вартості, бідною на суто поетичну силу, вона заслуговувала б бути почутою у тій країні, яка вважається „серцем Європи”. Але ще відчутнішою стає втрата, коли ця пісня звучить повно й могутньо, задушевно й сердечно, коли вона – безвідносно до інших причин – заслуговує бути пізнаною сама по собі.

А це якраз та література, на яку тут необхідно вказати. Народ безмовний, проте з його пісень звучать його біль і доля. І ці поети є поетами з Божої ласки, а один із них – безсмертним генієм. Я маю на увазі літературу малоросів, або русинів. Лише їхня народна пісня знайшла у Німеччині деякий розголос, твори ж її поетів геть невідомі. Можливо, лише людина освічена знає у нас, що Тарас Шевченко є поетом, якого за силою й глибиною обдарування не перевершує жоден інший поет слов’янського племені – проте на цьому його знання, напевне, й вичерпуються. Ми багато займаємося літературою поляків і росіян, і це цілком оправдано: вони гідні наших зусиль. Однак про ту літературу,

яка стоїть поміж ними, ми нічого не знаємо. Це гіркий, незаслужений талан; гіркий і незаслужений, як і вся доля цього нещасного народу. Важкою ношею лежить ця темна доля на його плечах, вже цілі століття, і, ймовірно, лежатиме ще століття. Він не може звільнитися зі своїх пут самотужки – а інші визволителі далеко. Вперто й терпляче зносить він свої нещастя, й жодна рятівна надія не блимне для нього, але на цьому страдницькому шляху його співчутливо супроводжує пісенна скарга його поетів...

Не можна говорити про долю малоросів, не згадуючи їхніх поетів, бо де ж вона втілена переконливіше, як не в їхніх віршах? І так само неможливо характеризувати цих поетів, не згадуючи того прокляття, яке вразило їхній народ. В обох напрямках тут необхідно окреслити лінії, які здатні донести до західного читача бодай найважливіше.

I

„Наші герої мертві, нашу немеркнучу славу поховано, проте живе ще серед нас те незрівнянне, яке є більшим, ніж у всіх інших народів землі: наше нещастя!” Ці гіркі слова одного з українських вчених є пророчими словами. Численний народ малоросів, що розселений від схилів Карпат до степових просторів потойбіч Дону, був колись могутнім і сповненим войовничої доблесті, якою можуть похвалитися лише окремі слов'янські племена. Вже у ті похмурі часи, коли на території сучасної Росії прокльовувалися тільки перші ознаки державного життя, вони вважалися проводирями у воєнний і мирний час, а їхнє найповажніше місто, Київ, було, принаймні в національній свідомості, центром Росії. Щоправда, київським князям не вдалося розбудувати єдину державу; кожне князівство мало свого власного керманича, і через внутрішню ворожнечу, яка виникала внаслідок розподілу спадщини, поступово утворилася та маса мініатюрних князівств, порівняно з якою навіть хаотична картина карликових держав середньовічної Німеччини піддається легшому оглядові, проте якщо діло доходило до якоїсь спільної акції, завойовницького походу чи набігу проти Заходу чи Сходу, то тоді малоросам відводилася головна роль.

Так само не можна не помітити їхньої переваги в духовній сфері. Саме вони були тими, хто приніс Півночі й Сходові християнство; у їхньому середовищі розквітли, під благотворним впливом нового вчення, під оживляючим подихом невпинної історії, епос та літописи; невдовзі сюди додалися риторика і легенда. „Слово про Ігорів похід”, „Літопис” Нестора, „Патерикон” Києво-Печерської лаври, проповіді Кирила Туровського є малоруськими мовними пам'ятками, які відзначаються своєю вільною, свіжою силою і наївністю. „Це була, – зазначає Пипін, – у зовнішній історії епоха відважних діянь; у сфері духовної культури – час жвавої діяльності, дивовижні початки літератури й поетичних творінь”. Те, що творилося Півднем, споживалося Північчю; її найдавніші мовні пам'ятки є поспіль перекладами згаданих вище основоположних творів; проте як поетично, так і політично вона була стерильною. З подібним явищем, хоча й не так яскраво вираженим, ми зустрічаємося на тому самому історичному відтинку, в XI та XII століттях, у німецькій історії; як тут, так і там важко собі уявити, наскільки багатше й гармонійніше розвивалася б історія нації, якби роль керманічів на триваліший час залишилася б за Півднем; як тут, так і там вона пізніше дісталася змішаній з чужими елементами Півночі. Щоправда, надалі цю паралель не можна розвивати так невимушено, однак читача, якому розгорнуті тут етнографічні паралелі видаються геть чужими, можна трохи зорієнтувати, якщо він сприйматиме суперечність між мало- та великоруською сутністю як суперечність між південним та північним племенами, а в одному пункті це порівняння навіть видається дуже влучним, позаяк настільки багатший в усьому Південь тут також зазнав поразки у найважливішому: в державотворчій силі. За межі певного респекту в мирний час і вождівських повноважень під час війни князі полян, столицею яких був Київ і чия країна мала тоді єдину назву „Русь”, не виходили. Хлібороби й воїни водночас, наділені величезним волелюбством, окремі племена опиралися будь-якому строгішому союзові.

Тому, розділені, вони улягли смертельному ворогові, якого, будучи об'єднаними, могли б, очевидно, подолати. З нечуваною могутністю на Русь вторглися монголи, усіх жителів було перетворено на рабів, їхню землю спустошено; сам Київ також – у 1240 році – було знищено дотла. Північ змогла незабаром

знову відновити свої сили, позаяк нищівна навала минула тут так же швидко, як і прийшла; проте багатший, плідніший Південь вабив завойовників – якщо не перспективою постійного поселення, то принаймні частих повторних набігів. Так в середині XII століття завершилася перша епоха малоруської історії, водночас єдина, в яку весь народ відчував себе незалежним, а зі втратою свободи під копитами монгольських коней загинули й усі духовні прагнення. Таке різке й тотальне умовкання всіх тих голосів, якими промовляє нація, що пробуджується до життя, не має аналогів у світовій історії. Згадувати про щастя, опинившись у нещасті, – це, принаймні, за словами великого італійця, для окремої людини є лише джерелом гіркого болю, однак для народу це завжди також джерело цілющого підбадьорювання. Отож зовсім не дивно, що пізніше малороси так часто згадували про дні своєї першої повної незалежності й роблять це ще й сьогодні; зовсім не дивно, що вони зі свого роду пристрасним пієтетом говорять про літературні пам'ятки тих похмурих часів. Вони чинять справедливо, тому що це водночас докази освітніх здібностей і поетичної сили їхнього племені; жоден інший старослов'янський епос не може зрівнятися зі „Словом про Ігорів похід“, а таке явище, як „Літопис“ Нестора, ми заледве зустрінемо десь на подібному освітньому рівні. Однак те, що малороси мають ще й іншу причину, аби турботливо дбати про ці непересічні пам'ятки, стане зрозумілим трохи пізніше, коли ми розповімо, як цей національний скарб намагалися сфальшувати й відібрати у них.

Катастрофа 1240 року означала для малоросів не тільки занепад їхньої єдиної, самостійної державності, але й відокремлення від своїх великоруських братів; відтоді Північ і Південь йшли в мові й культурі, в своєму державному, а частково й релігійному розвитку майже чотири століття поспіль окремими шляхами. На півночі, де місцевим князівствам, незважаючи на натиск монголів, вдалося зберегтися або ж знову відроджуватися, щойно набіги минали, незабаром поступово відбулася політична й духовна централізація; Москва й Новгород стали не тільки столицями могутніх великих князівств, але й – особливо перша з них – містами самобутньої, щоправда, геть обмеженої і рано закріпленої, та все ж національної культури; на Півночі й на Сході безперервно здійснювалася асиміляція

чужих, азіатських народних елементів, так само безперервно відбувався розвиток єдиної держави. Зовсім інакшою була ситуація на Півдні. Основна маса народу перебувала під чужим пануванням, витрачаючи всі сили у важкій боротьбі за мову, віру й самобутність; лише окремі племена – козаки на Сході, галичани на Заході – довше утверджували свою свободу, проте, постійно затиснуті несприятливими обставинами, які заважали їм плідно розвиватися, врешті-решт розділили долю рабів: так у загальних рисах виглядає історія малоросів до середини XVII століття. А тепер ми б хотіли розглянути даний предмет, наскільки це необхідно для цілей нашої праці, дещо ближче.

Монгольське панування тривало недовго, дикі орди здатні руйнувати, а не будувати царства; заледве минуло три людські покоління після падіння Києва, як ми бачимо нових завойовників на спустошеній землі: близько 1320 року литовський князь Гедимін очистив ці землі від монголів і з'єднав Волинь і регіон Києва зі своєю державою. Доля малоросів під новим пануванням спочатку виявилася не такою вже й поганою. Гедимін, хоча й був язичником, толерував християнську віру, його спадкоємці самі стали православними християнами. Та й уярмлені, незважаючи на радикальний злам, який принесло з собою у їхній духовний розвиток монгольське іго, все ще стояли на вищому ступені розвитку, ніж їхні завойовники; їхня мова, це незрадливе свідчення духовних лінощів або ж старанності, була все ще гнучкішою від литовської; вона стала – якщо не у всій Литві, то, принаймні, в межах малоруських кордонів, офіційною і правовою мовою. Поступово, подібно до того, як після грози випростуються стебла, тут знову прокинулися духовні прагнення, які долучалися до Київської традиції. Але в цей час відбулася політична подія, яка повинна була стати для історії малоросів фатальною: об'єднання Литви з Польщею. Що тісніше відбувалося злиття двох країн, що могутнішим ставав польський вплив, аж поки обидві країни не перетворилися на єдину польську державу, тим важчим робилося становище уярмлених. Не тільки через прадавню спадкову ненависть, яка колись – у домонгольські часи – дещо ослабла у численних битвах, значно більшою мірою з політичних міркувань існування окремої малоруської національності всередині їхньої загалом доволі гомогенної держави мусило бути для поляків більшом на оці;

католицький фанатизм проти єретиків, страх аристократичного панства перед давньослов'янськими демократичними організаціями русинських селянських громад – останні й досі належно не поціновані, хоча, без сумніву, являють собою дуже важливий фактор – виступають тут основними мотивами. І тому почалася боротьба, яка лише зрідка може вестися між двома націями так наполегливо й цілеспрямовано, жорстока боротьба могутніх проти безборонних, яка, тим не менше, не скінчилася повною перемогою перших. Тут не місце простежувати за її окремими етапами, ми задовольнимся тим, щоб показати її кінцевий результат. Полякам багато чого вдалося: вільних селян вони зробили залежними, а поступово, хоч і дуже повільно, навіть кріпаками; благородні малороси приєдналися до пануючого племені й поріднилися з польською шляхтою; землі західної Малоросії стали за своєю політичною організацією польськими воєводствами, які зрештою почали відрізнятися від інших регіонів Respublica Polonia лише за мовою та віросповіданням селян і дрібних бюргерів. Проте усунути й цю відмінність, а значить національність як таку, полякам не вдалося. Малоросійська стала селянською і церковною мовою, проте як така вона збереглася; дрібні бюргери й селяни були чіпкими, православні попи не менше. Поляки зневажали цю *lingua rustica*, яка насправді є найчистішим і найблагозвучнішим наріччям; вони могли б позбавити її життя лише тоді, якби заснували по селах польські школи й школи для кріпаків, проте це було наскільки далеке духові того часу, що навіть не розглядалося як засіб для досягнення мети. Проте його духові відповідало інше: насильницьке навернення до іншої віри. Чимало жажливих речей були здійснені на землі в ім'я всемилостивого Бога, однак рідко більші, ніж тут... Із греко-православних мирян постали, не так завдяки місіонерському хрестові єзуїтів, як радше завдяки мечеві воєвод, якщо не всюди, то принаймні в багатьох частинах країни, греко-уніати. Селяни підкорилися, священники схилилися, але національну мову слід було все-таки їхній церкві залишити: римо-католиками не стали навіть ці „навернені”, не кажучи вже про інших. Нація бідних ремісників, кріпаків та їхніх священників – ось ким поступово стали русини, проте вони залишилися нацією...

Вже звідси випливає, що пригноблені протиставляли своїм пригноблювачам насамперед зброю характеру – витривалість

і терплячість. Проте не було нестачі й у духовній зброї, і поза всяким сумнівом малоросам робить честь та обставина, що вони навіть у цю похмуру епоху своєї історії можуть говорити про свого роду національну літературу, „про самобутній і живий духовний рух, що багатьма своїми рисами нагадує давні часи” (Піпін). Ясна річ, що спершу він виходив із духовних кіл, проте його метою було захистити не тільки саму віру, але й у ній і попри неї також народність, над якою нависла загроза. У той час як у Росії могутня, захищена державою і всіляко підтримувана православна церква дедалі більше застигла у бюрократичних формальностях, тут жорстко переслідувана, затиснута пропагандою церква цілком природно відчувала як свою життєву потребу залишатися якомога народнішою. Тому тут на зміну давньослов'янській мові, позаяк вона була незрозумілою народові, прийшла жива розмовна мова, причому не тільки у проповідях, але й у всякого роду церемоніях; тому ми й зустрічаємо тут – на цілі століття раніше, ніж на Півночі, – перші переклади зі Святого Письма; тому богословська література задавала тут грубий, драстичний і практичний тон, адже її метою було не вчене зображення догм або імпульсів до містичних міркувань, а лише проблема, як уберегти просту людину, селянина і дрібного бюргера, від нашіптувань католиків. Ця література прагнула гартувати й втішати, прагнула діяти якомога швидше і в найширших колах, а тому вона й вибрала не форму фоліантів, а брошур, летючих листків, які часто, окрім грубої гравюри, яка зображувала, скажімо, кількох поляків у пеклі, містила лише нестримні прокляття проти католицизму й коротке, соковите уславлення „давньої, єдино-праведної віри”. „Не бійтеся поляків – закликає своїх земляків, наприклад, найвідвертіший і найпопулярніший письменник того часу, Іван Вишенський, – а бійтеся Творця поляків, який тримає у своїх руках їхні та ваші душі. Знайте, що наша давня слов'янська мова миліша Господу, ніж латинська, однак тут мало місця, щоб довести це вам.” За своїм змістом, як і за зовнішнім оформленням ці бойові, богословсько-політичні листки жваво нагадують нам ту літературу листівок і брошур, яка в той самий час, у XVI столітті, супроводжувала й стимулювала поширення протестантизму в Німеччині, тут не бракує навіть такого з духовних дотичних пунктів між обома віросповіданнями, як

ненависть до римського папства. Тому, можливо, аж ніяк не випадковим є те, що перші книжкові друкарні на малоруській землі були засновані німцями, які перебували на „лютерівській чортовій службі” і вже тому мусили зносити чимало несправедливостей; число типографій між тим зростала – і це було найкращим доказом жвавості всього руху – дуже швидко; невдовзі їх налічувалося вже понад двадцять, більшість серед них виникала у зовсім маленьких містечках або в монастирях, де їм легше було уникнути вистежувань і переслідувань католицького кліру. За духовною активністю уярмлений Південь набагато переважав національно самостійну Північ; з періоду до 1600 року в московитській Росії відомі 16, а в Малоросії – 67 типографій.

Проте й інший засіб, щоб нести в маси запал віри й народності, виник спершу на Півдні: це „братство”, себто тісне об’єднання усіх віруючих, належних до однієї парафії, яке здійснювало, як найважливішу місію, патронат над своєю церквою. Але як зовнішня організація та реалізація церковних прав громади здійснювалася тут за німецьким зразком, магдебурзьким правом, так само й провідна думка прийшла сюди, поза всяким сумнівом, з протестантської Німеччини: організація церковних активістів з метою відчутного впливу на церкву. В той час як „братства” на Півночі, де вони також поступово ввійшли в моду, ніколи не мали великого значення, хіба що у виробництві горілки, їхні побратими на Півдні зберегли за собою серйозніші й шляхетніші функції; вони багато часу проводили в шинках, але захищали свої церкви і засновували численні школи; чимало друкарень також завдячує їм своїм існуванням. Вони чинили так, бо – як підтверджує один тогочасний документ – усвідомили, „що ніколи не потрапили б у таку згубну халепу (завдяки полякам та єзуїтам), якби вже їхні батьки старанніше плекали знання”. Призначені спочатку тільки для церковно-полемічних цілей, ці заклади набули невдовзі більш популярної та світської орієнтації; наслідком їхньої діяльності стало те, що численних міщан, а також окремих дворян було збережено або повернуто своїй національності. Серед останніх князі Курський, Оболенський та Острозький зарекомендували себе також як письменники, що писали на теологічні й політичні теми; Більшість інших літераторів того часу були, як уже згадувалося,

священиками. Значно пізніше їхні імена були частково відкриті й вирвані з забуття, позаяк з огляду на політичні обставини зайве уточнювати, що більшість творів, навіть летючі листки, з'являлися анонімно або під псевдонімами. Відколи поляки через Брестську унію (1596) надали насильницькому окатоличенню окремих частин країни начебто офіційного характеру, то тиск став ще сильнішим, проте й спротив також енергійнішим. Дедалі потужніше звучала мова церковних творів; до них долучалися листівки й брошури історичного змісту, які нагадували народові про його минуле. Натомість художня література остаточно змовкла. Все, що залишилося з поезії того часу – це лише нечисленні релігійні пісні. Тим бурхливіше, гарячіше й пристрасніше кликала до боротьби проти визискувачів народна пісня.

Ці голоси не повинні були пропасти безслідно: надійшли дні жажливої помсти, польське ярмо було принаймні в деяких провінціях скинуто; „Погибель зійшла з кривавих сходів”, як співається у „Слові про Ігорів похід”. На мою думку, немає підстав надто високо оцінювати вплив щойно охарактеризованої тенденційної літератури на пізніші події, як це роблять, наприклад, також Пипін і Костомаров; цінність друкованого слова може бути в народі, основна маса якого не вміє читати, лише обмеженою; та все-таки за цією літературою повинно зберегтися безперечне значення утримувати національну свідомість вищих станів, стимулювати їхній вплив на масу, врешті-решт зміцнювати духовний зв'язок між уярмленими та їхніми визволителями, навіть пристрасно оживляти його. Не більше, але вже й це немало.

Це визволення здійснилося спочатку не шляхом революції цілого народу, а завдяки втручанню одного з малоруських племен, що, як уже згадувалося, значно довше, ніж інші, зберігало свою свободу й ніколи так багато не втрачало, як інші – козаків. Вони залишалися вільними ще й тоді, коли те інше, західне плем'я, про яке вище говорилося, що воно зберігало свою незалежність також під монгольським та литовським пануванням, давно – ще в середині XVI століття – потрапило під чужу владу – спочатку владу угорців, а відтак (1387) – поляків. Відтоді мешканці Галича й Володимира (Галичина й Лодомерія) не тільки розділили сумну долю інших своїх племінних братів,

але й зазнали ще сильнішого тиску, вже хоча б через своє сусідство з суто польськими провінціями. Зовсім інакше виглядало все це у козаків, і про них потрібно згадати докладніше, не тільки тому, що їхнє втручання визначило зовнішню долю нації, але й тому, що народна й художня поезія знайшли згодом для себе в їхніх характеристах, у їхній самотності найшляхетніший сюжетний матеріал.

II

Це був хоробрий, войовничий народ, який змушений був схилитися під натиском монгольських орд, і якщо більшість і звиклася зі слов'янською долею і залишилася прив'язаною до землі, то тисячі інших все-таки надали перевагу вигнанню і свободі. Вони помандрували до майже незаселених місцевостей між Дністром і Доном і почали звідси свою партизанську війну проти пригноблювачів, тобто спершу проти монголів (татар), а відтак проти литовців і поляків. Коли Боденштедт – у своєму загалом дуже цінному творі „Поетична Україна”, зібранні малоруських народних пісень, – наголошує, що „необхідність переможених зберегти своє життя перед лицем насильства переможців за допомогою втечі у віддалені місцевості” була причиною виникнення козацького роду, а „потреба помсти” лише „природним результатом так тяжко здобутої безпеки”, то він не підкріплює це твердження доказами, позаяк факти, на мій погляд, суперечать такій концепції. Навіть монголам у Південній Росії, де вони збиралися панувати тривалий час, живий раб, який обробляв їхні поля, був вигідніший, ніж мертвий. Вони не вбивали підкорених, не кажучи вже про литовців. Отже, сама необхідність збереження життя не могла бути мотивом до втечі, особливо коли зважити на те, що втеклі потім не відразу обирали такий спосіб життя, який би й справді не мав ніяких „гарантій”: безперервні військові походи у стару вітчизну, день у день небезпеки й боротьба! Крім того, це не були цілі родини, чоловіки з жінками й дітьми, які втікали в степ, а молоді чоловіки, єдиний скарб яких складався з коня, списа й меча, так що саме в перше століття їхнє число зростало головним чином за рахунок нового поповнення, а не завдяки народженням; деякі експедиції взагалі мали на меті не тільки війну й грабунок, а насамперед

добування жінок. Якщо ж ця вічно загрозлива й загрожена, воююча й войована військова ватага не просто самоствердилась, але й поступово набрала жажливої сили, то причину цього слід шукати не тільки в героїзмі народного характеру, як це з однаковою наївністю проголошують народна пісня, а за нею національні історики. Поляки, литовці й великороси також не були боягузливими й надто сумирними націями. Тут діяла ціла низка причин: розташування і якість обраного місця поселення, яке завдяки річковим порогам і скелястим схилам Дніпра, як і завдяки безлюдності сусідніх територій утворювали немовби природні укріплення; швидке й масове збільшення кількості людей, що його перші поселенці отримували з рядів своїх співвітчизників унаслідок зростаючої тиранії; політичні й культурні відносини сусідніх народів. Внутрішні чвари й переслідування, варварські порядки, схильність до грабунків і пригод приводили до козаків численних союзників із чужих племен, татар, московитів, навіть поляків та литовців; до того ж ці сусідні народи, розділені взаємними сварками, ніколи не об'єднували своїх зусиль для того, щоб зруйнувати це страшне гніздо степових вояків і розбійників; більше того, якщо козаки виступали в похід проти польських земель, то вони були певні в таємній або відкритій підтримці татарських ханів чи московських царів і навпаки. Це є слабкістю національних істориків – хоча й не заперечувати змішаний характер козацтва (перед лицем численних фактів це було б неможливо), – та все ж посилено ігнорувати його. Проте не бракує й голосів, які уславлюють його як чистокровне слов'янське плем'я, а його організацію як взірць давньослов'янської військової доктрини! На противагу цьому необхідно наголосити, що ця організація була надзвичайно дивною сумішшю слов'янської общинної та азійської ординської сутності; що надзвичайно високий авторитет вільно обраного гетьмана у військовій сфері – риса, яка пояснює великі успіхи козаків, – мав своїм взірцем азійського хана й був зумовлений впливом чужої крові, подібно до того, як північні російські племена об'єдналися у сильний союз лише завдяки скандинавським варягам, а балканські слов'яни завдяки фінським болгарам. Однак необхідно обов'язково визнати, що ці чужі елементи, якими б численними вони не були, все-таки

повністю асимілювалися з головним племенем, що козаки за своєю мовою, вірою і народною свідомістю завжди являли собою єдиний народ: малоросів греко-православного віросповідання.

Тому і їхній зв'язок з уярмленою масою народу завжди залишався стійким, проте він тісно й жваво реалізовувався лише тоді, коли вони розділяли долю інших. Те, як козаки поступово потрапили під польський гніт, тут, де політичний розвиток цікавить нас лише тою мірою, якою він допомагає визначати духовні тенденції, може бути окреслений лише коротко. Із ватаги месників козаки поступово стали справжніми ландскнехтами Сходу, вони виступали з волохами проти татар, з угорцями проти волохів, навесні з московитами проти поляків, а восени з поляками проти московитів. Те, що саме вони вирішували долю змагань цих двох великих націй за володіння безкрайніми просторами поміж Європою та Азією – власне, Напів-Азією, – у народній пісні часом то уславлюється як щастя, то оскаржується як нещастя. Проте й перша концепція має, очевидно, своє виправдання – військове ремесло було доведене до віртуозності і принесло у степ добробут – насправді ж ця найманська система була радше фатальною. За чужу справу плем'я проливало свою кращу кров і маліло як у чисельності та силі, так і в моральній гідності. Із найманого вояка поступово повинен був сформуватися васал. Козацькі гетьмани присягали на вірність польському королеві, вже в XVI столітті володіння поляків сягали аж до степів Дону. Не чужа влада, а зловживання власною силою спричинилося до цього. Тут впадає у вічі лише те, що козаки прихилилися не до спорідненої за вірою Росії, а до католицької Польщі, але й це пояснюється більшими грошовими засобами та хитрішою політикою краківського уряду, зрештою тими пробами „*moscovitica fides*”, що їх козаки в достатній кількості отримали з боку великоросів. Між іншим, поляки також були тут доволі обережними, щоб не дати упокореним надто гостро відчувати своє ярмо; аж до кінця XVI століття за козаками зберігалися самоврядування і свобода віросповідання, і поки вони могли втішатися ними, їхня підтримка західних племінних братів трималася у вузьких і мирних рамках: гетьмани вирішували, що вигнаний єпископ знову має бути повернутий на свою посаду, зачинена церква знову відкритою; попи-розстриги знаходили у них захист. Це

було щось на кшталт неофіційного, мирного, ніколи не обтяженого погрозами патронату, який можна порівняти з тою турботою, яку австрійський уряд виявляв перед окупацією Боснії стосовно тамтешніх католиків.

Проте все змінилося з прийняттям Брестської унії. На Заході біда наростала, на Сході вона почалася. Як тут, так і там країну прочісували єзуїти в супроводі озброєних вояків, закривали церкви, виганяли попів, і кожну громаду, яка не бажала коритися, окатоличували вогнем і мечем. Але в той час як на Заході лише наростало невдоволення, козаки відразу ж узялися за зброю. Кушнірський син із Острога, Наливайко, який розбагатів завдяки морському розбою й грабунку турецьких кораблів, очолив разом з іншим гетьманом, Лободою, повстанців, і з неймовірною швидкістю, так, як часом пожежа охоплює полум'ям неосяжний степ, від Дону до Волині все спалахнуло жажливим гнівом і жадобою помсти. Не щадили жодного католицького ксьондза, жодного шляхтича. Але чим раптовіше спалахнув бунт, тим повільніше й важче було його придушити (1598). Поляки були змушені кинути проти бунтівників свої кращі сили, однак і ці досвідчені загони не приборкали їх. Ще жажливішими, ніж звірства бунтівників, були звірства переможців, а відразу по тому знову почалося „окатоличення”, слово, яке – доволі промовисте – ще й сьогодні має те ж саме значення, що і в австрійських гірських долинах, де колись палаші Фердинандових драгунів забезпечили Контрреформацію. Відтоді, упродовж більше 50 років, аж до середини XVII століття, над усім народом від карпатських схилів до волзьких степів тяжіла та ж сама тиранія і палало в душах те ж саме обурення. Його вісниками були ті ж самі народні пісні, спрямовані проти ненависних „ляхів” (поляків), які ширяли з Заходу на Схід і зі Сходу на Захід й будили в грудях кожного одну й ту ж дику, бурхливу пристрасть. За їхньою неприборканою силою, за гарячим почуттям, але й за поетичною вартістю ці пісні можна порівняти з бойовими і повстанськими піснями Заходу, наприклад, піснями шотландців. Ось криче ворон у степу, запитуючи, чи скоро з'явиться козак, щоб приготувати їм страву з польських тіл; інша пісня оповідає про те, як поляк плюнув попові на бороду й осквернив вівтар; третя згадує колишні перемоги козаків над поляками й запитує, чи у внуків

переможців зникла всяка мужність; четверта – справжня перлина народної поезії – сповіщає, як поляки на ринку в Києві замордували „прекрасну Ганку”; п’ята уславляє подвиги Наливайка й Лободи. Обидва „месники” мали невдовзі численних послідовників. Упродовж цих жажливих п’яти десятиліть полум’я бунтарського гніву спалахувало знову й знову, і кожного разу його найжорстокішим чином придушували, але кожне наступне з них перевершувало попередні за масштабністю, і повстання під проводом Тараса Трясила й Павлюка (1630) не давало полякам спокою протягом семи років. Лише битва під Доровіцею (16 грудня 1637), в якій загинуло 6000 козаків, принесла в країну мир. Але й він тривав недовго. Те, чого досі не вистачало цьому упослідженому й кожного разу знову готовому до відчайдушної боротьби народові, – це обдарованого, політично освіченого проводиря. І такий проводир з’явився в особі Богдана Хмельницького. Ця людина є, поза всяким сумнівом, найвеличнішою постаттю малоруської історії. Козак за народженням, вихований у школі Київського братства в дусі полум’яного патріотизму й фанатичної відданості батьківській вірі, який завдяки своїй енергії і таланту здобув незвичну для його часу та його народу освіту, він проявив себе на польській військовій службі проти турків так блискуче, що король Владислав IV вшанував його своєю особливою довірою. Проте сподівання покращити за допомогою свого впливу на короля долю своїх співвітчизників не виправдалися. Відштовхнутий королем через свої „злочинні переконання”, він врятував своє життя від переслідувань магнатів лише завдяки втечі на пустинний острів на Дніпрі. Звідси він закликав козаків до нового повстання. Чітко усвідомлюючи, що ослаблений народ не зможе звільнитися власними силами, він уклав водночас союз із татарами, громив з їхньою допомогою поляків, де тільки їх бачив, підкорив своїй владі всю Південну Росію і продиктував полякам Зборівський мир (1649): козаки визнавалися вільним народом, іншим малоросам гарантувався захист віри й національності. Це був успіх, якого знедолений народ заледве сподівався: історія його страждань, здавалося, назавжди скінчилася.

Але Зборівський мир не став поворотним моментом у малоруській історії, а радше лише світлим епізодом у глибокій

темряві. Послідовник Владислава IV, Ян Казимир, який, перш ніж стати королем, був єзуїтом, стримав своє королівське слово як єзуїт: на Заході знову почалися переслідування, проти козаків було зібрано військо. Хмельницький знову взявся за меч, здобув собі на цей раз яко союзників Порту й знову розгромив з її допомогою поляків так ґрунтовно, що Казимир наново підтвердив Зборівський договір. Це не завадило йому наступного року знову порушити його. На цей час доля селян Київського регіону стала настільки жакливою, що вони в розпачі піднялися на боротьбу. Хмельницький знову прийшов їм на виручку і при підтримці татар розгромив поляків утретє. Його зағони дійшли вже до самої Литви, коли Казимирові, за допомогою величезної грошової жертви, вдалося відділити татарського хана від Хмельницького. Покинутий своїм союзником, перед лицем неминучої загибелі свого народу, Хмельницький обрав єдиний вихід, який йому залишився: він уклав Переяславську угоду (1654) й поставив свій народ під московитський захист. В ній цар Олексій Михайлович гарантував малоросам повну свободу й право національного самоуправління; платою за це було визнання суверенності царя й зобов'язання надавати військову допомогу у війні. Російські історики надають цьому договорі величезної ваги, оскільки він означав „мирне возз'єднання Півдня з Північчю” і мусив служити доказом того, що малороси добровільно й з природної симпатії приєдналися до своїх великоруських братів. Але насправді тут аж ніяк не йдеться про вільне волевиявлення; це був крок, до якого змусила зовнішня біда. Сумнівним може бути лише те, чи Богдан Хмельницький розумів, що єдність віри була єдиною перевагою російської гегемонії, що про пошану до свободи й національності з боку тиранічного дому Романових, який з брутальною силою закладав підвалини своєї єдиної держави, так само годі було й думати, як і про повагу до цих цінностей з боку єзуїта на польському троні, чи ж він все-таки вважав це за можливе. У всякому разі, „великий гетьман” чесно дотримувався пунктів угоди, ба навіть помер як жертва своєї довірливості. Султан звелів, позаяк він відхилив союз проти свого нового сюзерена, в 1657 році отруїти його. Ось так навіть його смерть визначила йому долю, яку він заслужив своїм життям: жити надалі як безсмертний герой у піснях своєї нації. Чи його

син і спадкоємець Юрій мав такі самі переконання і шукав контактів з турками й поляками лише тоді, коли цар почав посягати на гарантоване самоврядування козаків, чи, навпаки, Юрій спершу зламав угоду – це питання повинно цікавити істориків. Певним є лише те, що московитизм потребував щонайбільше приводу, але аж ніяк не причини для свого прагнення відібрати у козаків, незважаючи на всі угоди й договори, їхнє особливе становище. Юрій скінчив свої дні в темряві й нужді; його номінальний спадкоємець на гетьманській посаді, Іван Самойлович, насправді був уже царським намісником. Тому коли укладений в 1667 році Андрусівський договір лише частково надав Переяславській угоді державно-правового статусу – Малоросія до Дніпра відійшла полякам, а Київ дефінітивно лише у 1686 році став російським – тоді політичний поділ нації сам по собі ще не видавався нещастям; більша частина змінила тирана, менша повернулася під старе панування. Мова могла йти лише про те, чиє ярмо було легше нести.

Коли взяти до уваги цей політичний результат десятилітньої, з усією силою й потугою відчаю веденої визвольної боротьби, то він може видатися незначним і привести до хибного висновку, що значення епохи Хмельницького для духовного й емоційного життя нації було так само невеликим. Насправді ж це значення було колосальним, а його наслідки заледве можна переоцінити. Як багато б не довелося їм після 1660 року винести по цей і по той бік Дніпра – у малоросів лишилася все-таки жива свідомість того, що вони вперше за чотири століття знову на якийсь короткий час, цілковито своїми силами, під керівництвом обраного ними самими проводиря були вільною і єдиною нацією, яка відтак не була підкорена спорідненим за вірою народом, а приєдналася до нього за державною угодою. З повним правом все добре й велике тієї епохи вони приписували самим собі, й не зовсім несправедливо крах своїх політичних планів – московитам, які не дотрималися Переяславської угоди, зокрема, і в тому пункті, що врешті-решт віддали західну Малоросію полякам. Це почуття водночас знайшло свою персоніфікацію в особі Хмельницького, вона стала символом, якого широкі маси зазвичай постійно потребують. Не кожен кріпак міг почувати себе малоросом, проте співвітчизником „великого гетьмана”

почував себе кожен. Народ так просто не вмирає, особливо, коли він наділений таким великим природним обдаруванням, такою величезною чіпкістю, як малороси, і тому під висловлюваним останнім часом українськими історіографами твердженням, що без цих битв їхня нація була б безповоротно втрачена, не обов'язково слід підписуватися. Проте наймогутнішим засобом, який посприяв її розвитку, вони були безсумнівно. Спогад про славні часи допоміг витримати жахливий тиск наступних епох. І так само великим був прямий вплив цієї боротьби на поетичні й наукові прагнення нації. Вони стали не тільки невичерпним сюжетним джерелом народної пісні, але й пробудили також художню літературу й історіографію до нового життя.

Національні історики зазвичай характеризують цю епоху як „другу добу розквіту” малоруської літератури, прелюдію до якої утворила злива тих богословсько-політичних листівок першої половини XVI століття, про яку вже згадувалося вище, і при цьому не бракує голосів, які ставлять її на один рівень з тою першою добою розквіту, звідки походять літературні пам'ятки рангу „Слова про Ігорів похід” чи „Літопису” Нестора. Це перебільшення, які неупереджена перевірка може зрозуміти, але відмовляється підтвердити. Проте ця література все одно гідна подиву, передусім за її багатство та за її зміст, і вона тим більше заслуговує поваги, коли згадати, що своїм буттям вона завдячує бідному, пригнобленому народові, й державною владою Польщі та Росії вона розглядалася частково недоброзичливо, частково поборювалася цілком відверто.

Цілком закономірним явищем було те, що тут постала насамперед історіографія, позаяк вона була відповіддю на потребу закарбувати у слові ті великі діяння, які пережила нація. Це відбувалося як у коротких хроніках, так і в мемуарах свідків часу, які у багатьох випадках демонструють високе натхнення, так, наприклад, у літописі Самійла Величка, який вшановує Хмельницького як Мойсея, котрий вивів малоросів з-під польського ярма. Не бракує також приводів до реальної історіографії; найцінніша спроба цього роду, „Синопис” українця Інокентія Гізеля (1674), згодом перекладена й перероблена для великоруських цілей, стала у XVIII столітті найпопулярнішим російським підручником історії. Призначені здебільшого не для

наукових, а для практичних цілей, ці твори були написані малоруською народною мовою. Природно, що і вплив тої освіченої літературної мови, яка так само була добре знана цим авторам, себто церковно-слов'янської, тут також помітний; дещо запозичене й з польської. Як загалом уся історіографія, так і великою мірою теологія тут усе ще стоять на службі національної ідеї, однак поряд з цим можна розпізнати – на противагу лінощам і неосвіченості великоруського чернецтва – певне наукове прагнення. У всякому разі, дивне враження справляє та обставина, що ці автори кінця XVII століття старанно вивчають і спростовують середньовічних схоластів, адже це зброя їхніх супротивників, польських єзуїтів, яких лише зараз перевіряють на міцність. Загалом важко не помітити, як тривале, хай навіть і вороже спілкування з польсько-латинською освітою сприяє малоросам у здобутті знань і розширенні їхнього горизонту: як найважливіший момент варто відзначити бодай знання класичних мов та створеної на них літератури. Що ж стосується поезії, то в подальшому ми розглянемо єдиний могутній і справді обнадійливий витвір народного духу цієї епохи, народну пісню, художня література тут менш значуща, хоча й цікава.

Пісні, призначені для співу або ж, як „думи”, для рецитації, ніколи не публікуються, ба навіть не записуються. Це не спадає на думку навіть тим поетам, які знають грамоту. Попри грубувато-чванливий погляд, що „все це не варте чорнила”, тут діє також глибший критерій: „Такі пісні належать усім”. Створення пісні тою мовою і тональністю, які вигидав народний дух, не обґрунтовує духовної власності окремої особистості. Отож той, хто пише вірші з пером у руці, вже з самого початку протистоїть народній традиції; він не воліє бути „кобзарем”, а „вченим”. Це здебільшого поезії релігійного, навіть радше богословського змісту або вірші-дедикації могутнім церковним князям і боярам, чимало з них вражаючого, окремі, як, наприклад, хвалебна пісня Івана Максимовича до діви Марії, непомірного обсягу (25.000 рядків!). Проте не тільки сюжетом, обсягом і тональністю відрізняються ці вірші від народної поезії, а також мовою, яка демонструє польські, слов'янські, латинські звороти. За своїм метром, який замість вільного римованого вірша народної пісні використовує за французько-польським зразком рівну кількість

складів, зрештою навіть у назві, яка так само запозичена через польське посередництво з латині: вірші (поль. „wirszy” від лат. versus). Цілком справедливо Пипін зазначає, що масовість цих творінь пояснюється тим, що вони поступово стали „звичкою духовних семінаристів”, проте так само влучно є вказівка цього вдумливого історика літератури, який, незважаючи на своє великоруське походження й переконання, водночас був цілком справедливим до малоросів, що ці віршовані вправи є все-таки знаком духовної активності в час, коли у царській імперії ніхто добровільно не брався за перо. Крім того, в багатьох із цих віршів переможно пробивається природний дар і національне почуття. Чимало церковних пісень виявилися настільки близькими до народного тону, що згодом вони стали народними піснями. Не бракує й гімнів, що уславлюють діяння Хмельницького та інших гетьманів. Ці поети не забувають, що вони є синами народу, який захищає своє самобутнє духовне життя, вони також не забувають і наголошують це багато разів за кожних можливих, ба й неможливих обставин, наприклад, при уславленні Трійці. Подібно до цих епічних та ліричних продуктів постає згодом і драма. Вона розвивається за схоластичним зразком з духовної гри й спочатку є лише перекладом католицько-латинських містерій на малоруську мову та на православ'я, відтак виникають оригінальні драми цього ж сюжетного кола (Полоцький, Ростовський та ін.), аж поки нарешті не з'являється анонімний поет, який робить відважний крок і показує на сцені національний сюжет: постать Хмельницького, і не тільки досягає цим великого успіху, але й засновує цілу школу. Відтоді навіть у біблійних та житійних драмах інтерлюдії, які показують малоруське життя, відіграють дедалі більшу роль, концепція таких сцен має драстично-наївне або тенденційне забарвлення. Малорос постає в них як людина шляхетна, великорос як його грубий патрон; чимало дістається жидові, але найгірше зображається поляк. Ці вистави, що влаштовувалися школами й братствами, приваблювали безліч публіки. Як бачимо, ця література навіть у своїх учених відгалуженнях знову й знову поверталася до народного, до полемічної тенденції.

Коли ж ми питаємо тепер, якій державі передусім належить ця література, то відповідь, можливо, спершу звучатиме

несподівано в тому сенсі, що вона активніше розвивалася під гнітом залятого католицького ворога, ніж під владою православного визволителя, що місця проживання більшості авторів і найважливіші друкарські центри знаходяться у тих частинах Малоросії, які залишилися польськими. І це вельми характерно для політичної долі нації.

III

Жодна нація не володіла мистецтвом учитися й забувати меншою мірою, ніж поляки. Це відноситься також до останнього століття їхньої незалежності та їхнього ставлення до малоросів у період з 1686 по 1795 рр., під яких вони поступово втратили цих підданих, головним чином на користь Росії, меншою мірою на користь Австрії. Тенденція до денаціоналізації та окатоличення залишилася тією ж самою і перетворювалася на відповідні дії, де і як тільки вони могли бути здійснені, та якщо навіть воля й залишалася незламною, то обставини змушували до часткової зміни внутрішньої політики. Занепадаючи, держава мусила докладати стільки зусиль для боротьби з внутрішніми чварами й зовнішніми небезпеками, що для насильницького навернення до католицизму їй просто не вистачало сил. Крім того, вона навчилася боятися „селянських бунтів” – так називали й сьогодні ще називають польські історики війни Хмельницького, його попередників і наступників, щоб не визнавати їхнього національного характеру. Проте ще сильнішою вуздечкою був страх перед втручанням Росії, яка завжди була готова прийти на допомогу своїм братам по вірі, над якими нависала небезпека, як засіб для досягнення мети – зробити Польщу своїм васалом. Мужньо й енергійно зробити з цих стосунків останній висновок, обернути скруту на чесноту, надати дисидентам повну свободу віросповідання і мови й тим самим не тільки позбавити захланного сусіда причин до втручання, але й привернути до себе симпатію малоросів, навіть тих, котрі живуть у царській імперії – на все це не вистачало політичної прозорливості, моральної сили держави „Respublica Polonia” та її тіньових королів. Зазвичай вдовольнялися половинними та двозначними мірами й практикували курйоз, за яким та сама держава обходила упродовж цілого століття з тою ж самою

національністю по-різному – залежно від місця проживання. У Галичині, на Поділлі та Волині, словом, у всіх віддалених від Росії воєводствах давній тиск послідовно продовжувався, і не тільки насильницькими засобами, але й методами запобігливості та підкупу, й тут польсько-єзуїтській пропаганді й справді вдалося упродовж років прихилити на свій бік міщанський стан і вище духовенство, так що малоруське населення Галичини, коли край відпав до Австрії, справді складалося, як твердила глузлива польська приказка, лише з „попа” і „хлопа”, у яких національне почуття продовжувало жити хіба що інстинктивно. Інакше стояла справа на територіях, прилеглих до Росії, де йшлося про те, щоб утримуватися від будь-якого приводу до втручання, ба навіть, якщо можливо, морально вивищуватися в очах тих малоросів, які потрапили під російське панування. Тут практика була м’якша, й відверте насильство у повному масштабі не допускалося. Іноді, щоправда, лише у дріб’язкових речах, „єретики” навіть демонстративно підтримувалися. Наново розквітла тут література мусила бути для поляків більшом на оці, проте, за винятком невеличких і неспіливих перепон, вона допускалася. Однак ця дипломатія слабкості вже не могла зарадити – малороси міцно трималися своїх поглядів, поляк був для них заклятим папським ворогом, від якого можна було чекати тільки зла. І саме тому від нього приходило так мало зла. Лише на схилах Карпат можна було помітити часткове винищення національного життя, в інших частинах країни спостерігався розквіт – таким був підсумок останнього століття польського панування.

Інакше й набагато гірше склалася доля тієї частини нації, яка відпала до Росії. Тут панували строгі, ба навіть залізні порядки. Тут володарі й уярмлені були поєднані одною вірою, проте останні, аж ніяк не безпричинно, відзначалися недовірливістю. Московитську політику, спрямовану проти Малоросії, політику, сповнену неабиякої послідовності й зневаги, з моральної точки зору виправдати неможливо. Її можна досягнути лише тоді, коли спробувати увиразнити мотиви: набагато сильнішою від національного фанатизму, який поклав собі уярмлення й асиміляцію слабшого братнього племені за самоціль, була тенденція позбавити це неспокійне, відвикле від покірності, сповнене бойових традицій визвольних воєн плем’я його

самобутнього життя, щоб мати змогу долучити його, як покірне ягня "німої отари", до решти підданих. Спершу це була принаймні соціально-політична, а не національна агітація, і вона так само почалася й до певної міри провадилася зброєю державного насилля, а не зброєю духу. Те, як взагалі стояла тоді справа з „духовною” зброєю Москви, ми висвітлимо трохи згодом, тут же спробуємо дати короткий огляд політичних подій, не тільки тому, що вони дуже повчальні й цікаві як ілюстрація до фразеології панславізму, але й тому, що без неї духовна історія нації у XVIII, а частково й у нинішньому столітті, була б геть незрозумілою.

Вже сам початок, незадовго до анексії, був доволі драстичним. Козакам гарантувалося право вибору свого гетьмана, вони й справді могли робити це, але лише за царським наказом. Першим вибраним у такий спосіб, „вільно й без примусу”, став уже згадуваний вище Іван Самойлович. Цим, по суті, було усунено світське самоврядування малоросів, другий удар зруйнував церковну незалежність. Київський митрополит був обраний ще в польський період настоятелями малоруських монастирів зі свого середовища, висвячений патріархом константинопольським, право останнього призначати його було суто номінальним. Але невдовзі за допомогою російських грошей патріарха Діонісія схилили відмовитися від цього права на користь московського патріархату, який відразу ж, не скликаючи виборчого капітулу, призначив на посаду митрополита великороса, князя Четвертинського. Третім кроком було розселення багатьох тисяч великоруських колоністів на новоздобутих землях. Це був початок, якому відповідало й продовження. Зображення дрібніших деталей централізації не вписується у рамки даної праці – достатньо сказати, що жоден із засобів хитрощів і насильства не залишився невикористаним. Більшість рішень приймалася таємно, без офіційної мотивації. Якщо ж така виявлялася конче необхідною, то виправдовувалися потребою „приборкання злочинних елементів” чи навіть зухвалою брехнею, що, мовляв, Польща прагне спонукати росіян, які проживають на Півдні, „відколотися від православ'я”, від чого їх слід утримати з усією строгістю. Того факту, що при цьому йшлося також про процес денационалізації, російський уряд ніколи не визнавав, навпаки,

від самого початку ми маємо справу з надзвичайно активно впроваджуваною фікцією, що Південь так само заселений росіянами, мова яких упродовж століть буцімто була спотворена полонізмами.

Цілком зрозуміло, що малороси трималися іншого погляду на питання про свою мову, і їхній дух, глибоко озлоблений вище згаданими фальсифікаціями й тисячами інших свавільних актів, не міг почуватися заспокоєним самими лише запевненнями. Все це, мовляв, стало для них карою за умисне прагнення відійти від їхнього, з такою жертівністю збереженого віросповідання. Вже на початку XVII століття поміж Доном і Волгою почалося бродіння умів. В 1701 році відбувся перший процес за звинуваченням у державній зраді. Кілька чоловік із числа козацьких старшин було засуджено, позаяк вони висловлювали думку, що дотримання слова повинно бути взаємним, і якщо Москва не виконує своїх обіцянок, то вони також не зобов'язані дотримувати їх і воліють радше служити султанові, ніж цареві. Щоправда, самі козаки ще не взялися за зброю, коли в 1705 році в Астрахані спалахнуло повстання і його проводирі звернулися до них по допомогу. Це був вибух давньоруського фанатизму проти декретованої Петром Великим реформи одягу. Але боротьба навколо форми борід була надто далекою від інтересів малоросів. Більше того, вони добровільно виступили проти бунтівливих „розкольників” (старообрядці-сектанти), і ніхто не дивувався з цього доказу їхньої лояльності більше, ніж сам цар Петро. Нагорода не примусила себе довго чекати: якщо козаки такі покірні, то вони дозволять не поступово, а одним махом одягти на себе вуздечку. Вже 1706 року вийшов указ, який визначав козакам змінені місця поселення, водночас князь Долгорукий вирушив з московським військом на їхні землі, щоб змусити їх підкоритися указові. І тільки тоді спалахнуло повстання, яке очолив старий фельдмаршал, Кіндрат Булавін. Загони Долгорукого були розбиті, подібна доля спіткала також полки, що прибули з Азова. Полум'я повстання розросталося дедалі ширше. Весь Південний Схід імперії опинився в небезпеці, тому що невдовзі сектанти, тисячі дезертирів регулярної армії, а ще селянські ватаги з Півночі робили з козаками спільну справу. Національне забарвлення цього повстання дедалі більше стиралося, воно стало формою боротьби всіх невдоволених і розчарованих елементів проти

державного насильства. Петро зрозумів велетенську небезпеку, яка була тим більшою, якщо взяти до уваги, що водночас бушувала війна зі Швецією, і посилав, хоч як вони були йому потрібні, все нові й нові війська проти повстанців, проте його полководці билися з перемінним успіхом. Характерно, що навіть козакам було лячно від того, що творили їхні союзники. Вони програли справу, пославши цареві петицію, в якій зазначили, що прагнуть лише збереження свого общинного устрою і тому, зі свого боку, готові укласти мир і надалі шукати собі території для поселення на Сході. Петро, перебуваючи у страшній скруті внаслідок наближення Карла XII, начебто погодився на це. Він наказав своїм військами припинити наступ. Тоді йому допомогла вирватися з цієї біди перемога одного полководця, до якого не встиг дійти наказ. Вожді повстання втратили мужність, Булавін заподіяв собі смерть (липень 1708). Через два місяці спокій було повністю відновлено. Якими жажіттями кари й помсти державне насильство святкувало свою перемогу, перо не може відтворити навіть приблизно. Страхітлива жорстокість пояснюється, очевидно, ще й тим, що водночас (1708) до кордонів Малоросії наближався також Карл XII; приборкану провінцію потрібно було якомога більше залякати перед союзом з чужоземним ворогом. Цей розрахунок виявився частково хибним – саме та людина, яку сам уряд поклав на чолі Малоросії, наново розгорнула прапор національного піднесення.

Це був Іван Мазепа, без сумніву найдивовижніша й, поряд з Хмельницьким, наймогутніша постать малоруської історії. І це аж ніяк не випадковість, що цей чоловік до сьогодні набагато більше цікавить поетів, ніж історіографів. З такими загадковими фігурами фантазія, яка має право ідеалізувати й увиразнювати, легше дає собі раду, ніж прагнення до правди. Але не випадково й те, що його ім'я, славу якого геніальні поети рознесли по всій земній кулі, лише зрідка звучить у піснях його народу. Та обставина, що його особисте честолюбство було велетенським, а його національне почуття зовсім маленьким – в цьому полягає, на мій погляд, в ідеальному сенсі, не тільки його трагічна вина, а й цілком реальна справжня причина його падіння. Щоправда, це звинувачення наполовину спростовується його освітнім шляхом: виходець із подільської сільської шляхти, вихований при дворі короля Казимира, він мусив, незважаючи на своє малоруське

походження, відчувати себе винятково поляком, і коли наслідки любовної пригоди, яку поети змальовують так охоче, закинули його в Україну, то спершу зовсім не душевне відчуття, а лише розважливості скерувала його до того, щоб, приєднавшись до національності, до якої належали його предки, обґрунтувати тут своє видатне становище. Відважний, ввічливий і освічений, він був також достатньо хитрим, щоб здобути собі довір'я панівної, як і пригнобленої нації. Коли Івана Самойловича в 1687 році було усунено від влади, уряд зробив його гетьманом Малоросії, але й вільний вибір народу не дав би іншого результату. Це була надзвичайно важка, вже наперед майже неможлива посада. За баченням царя, гетьман повинен був бути лише його намісником, себто найважливішим інструментом єдиної держави, за народними уявленнями – втіленням і ревнителем автономії. Якби він зіпсував стосунки з царем, то його було б негайно зміщено, коли б він зрадив довір'я народу, то був би лише поставленим державною владою на свою посаду „холопом“, становище якого у цій неспокійній провінції було надзвичайно вразливим, і який до того ж мав бути готовим при першій же нагоді, якби йому захотілося виявити свою прихильність до народу, бути відправленим у відставку. Це була, як не надто делікатно висловлюється один церковний хроніст, „посада, страшніша від чистилища, адже муки однаково великі, проте в чистилищі душа очищується, а тут вона занепащається.“ Добровільно, додає він, цього ніхто не буде терпіти. Мазепа був понад двадцять років гетьманом Малоросії. Вже сам цей факт доводить його рідкісний дипломатичний хист, більше того: майже увесь час його однаково цінували як цар, так і народ, ба навіть вважали незамінним. Те, що це було неможливо без „деградації душі“, без всебічної облуди й обману, є цілком очевидним. Проте важливо наголосити на тому, що Мазепа у своїх засобах і цілях був зовсім не аморальнішим від будь-якого іншого державного діяча своєї – але напевно й пізнішої – доби. Найнебезпечніший риф він навчився обминати у такий спосіб, що завжди тоді, коли виходив новий указ, його не було в країні або ж йому вдавалося переконувати царя в тому, що авторитет держави зміцнюється, коли його накази передаються прямо через московське військо, гейби через голову гетьмана. Так він уникав дилеми бути запідозреним у непослуху або ж стати ненависним народові.

Останній він зумів прихилити якомога чіткішим законодавством і управлінням, особистим дотриманням народних звичаїв, вимогами абсолютного послуху в дрібних речах, утриманням спокою. Обом він імпонував своєю могутньою особистістю, своїми заслугами як державний діяч і полководець у війнах проти турків, татар і поляків. Немає сумніву в тому, що він, хто так успішно захищав свою провінцію від зовнішнього ворога, зміг відвернути від неї не одну несправедливість її господаря. Якщо ж він цього не чинив, то це відбувалося не лише з обережності, але й тому, що воно вписувалося в його власні плани призвичаїти народ до „дисципліни” й насамперед зламати норовливості козаків. Бо якими б тенденційними не були барви, якими російські історики, зокрема Соловйов, змальовують політику Мазепи, – докази того, що він вже доволі рано почав носитися зі „зрадницькими планами”, вони навели. Він прагнув здійснити те, що не вдалося здійснити великодушному, безкорисливому Хмельницькому: заснувати незалежну малоруську державу, в якій він був би абсолютним правителем, а не „*primus inter pares*”, як Хмельницький. Те, що це можливо лише за чужоземної підтримки, було для нього зрозумілим, він шукав контактів зі своїми сусідами. Дипломатичний чаклун, який водночас видавався цареві приборкувачем малоросів, а їм самим їхнім оплотом, досяг того, що Петро Великий називав його мечем Росії, а поляки й татари розглядали його як свого таємного союзника. Ця подвійна гра тривала довго, позаяк Мазепа хотів діяти цілком певно. Коли восени 1707 року повстання під проводом Булавіна досягло свого апогею, а Карл XII вирушив із Саксонії, як союзник посадженого ним на польський трон короля Станіслава Лещинського, на Москву, гетьман вирішив, що саме на часі укласти з поляками й шведами також формальний військовий союз, проте для активної дії він ще не дозрів і тому не відреагував на благальні прохання повстанців очолити їх, востаннє навіть у липні 1708, коли Карл XII стояв уже під Могилевом. Можна спокійно твердити, що година, в яку Мазепа відповів на благання козаків оцим „ні”, мала історичне значення, бо той, хто знає народний характер малоросів, не сумніватиметься, що це був саме той момент, у який назавжди визначилася політична доля Малоросії. Мазепа зволював, тому що він хотів вичекати, чи зможе Петро стримати наближення Карла XII, зволював, тому що для

нього заповіді глузду означали все, а заповіді національного відчуття – ніщо, тому що для його розрахунку мало важило, „буде на землі на кілька тисяч козаків більше або менше.” Якби він тоді зважився діяти, то його захоплено підтримав би весь народ, і тоді вирішальна битва між Петром і Карлом XII також завершилася б інакше – і наслідки цього годі зміряти. А так Росія виграла час, щоб придушити повстання, і коли Карл, заledве чотири місяці по тому, ступив на землю Малоросії, в той час як Меншиков, за завданням Петра, поспішав до Мазепи, зрада якого стала очевидною, щоб заарештувати його, і коли гетьман почав нарешті діяти й з військом у 7000 чоловік прибув до Карла XII й водночас (22 жовтня 1708 р.) видав свій маніфест до народу, в якому йшлося про те, що настала година визволення, то було вже запізно: не тільки тому, що віднині „на кілька тисяч козаків стало менше”, але й тому, що нація була вже глухою до його голосу, як і він кілька місяців до цього – до її голосу. Із жахом він спостерігав, як лише мізерна кількість вояків відгукнулася на його поклик і стала під шведські знамена, в той час як інша частина залишилася апатичною або й перейшла на бік царя. „Самогубці!” – вигукнув він, і в цьому розпачливому крикові є велика доля правди. Того, чим цей одинак був обдарований надто щедро, – насамперед тверезим політичним глуздом, – його народ був геть позбавлений, і дана мить стала незаперечним підтвердженням цієї істини. У той червневий день 1709 року, коли під Полтавою то тут, то там стояли озброєні малороси, а Петрові за допомогою донських козаків удалося розбити ватаги вершників Мазепи, в історії цього народу ще раз повторилося явище, сповнене високого трагізму. Колись братерська ворожнеча вже забезпечила перемогу монголам, внаслідок чого народ виявився настільки ослабленим, що навіть під орудою Хмельницького не зміг уже завоювати свободу власними силами. Разом з Мазепою, який помер 22 вересня 1709 року на чужій землі, назавжди канула в Лету також і мрія про малоруську державу.

Наступним „вільно обраним” гетьманом став російський полковник Скоропадський. Ця деталь вельми промовиста. З Малоросією почали обходитися так, немовби вона боролася не проти, а за Мазепу. Навіть після того, як цей мілітаристський деспотизм припинився, почалася енергійна й нещадна централізація, було змінено військовий статут, населення

примусово переселялося, щоб звільнити простір для великоруських колоністів, старий общинний порядок відмінено, введено кріпацтво, дворянство перемішано з московитськими елементами. Гетьманський чин надалі означав не більше, ніж звичайний титул, який уряд надавав якому-небудь благонадійному провінційному магнатові. Такою людиною був також останній гетьман, Кирило Розумовський, але оскільки він попри все був ще й вірним сином свого народу, то імператриці Катерині це видалося підозрілим. Коли ж вона якось отримала з України надзвичайно наївне клопотання зробити гетьманський титул у домі Розумовських спадковим, то тут відразу запахло державною зрадою і гетьмана негайно було викликано до Петербурга. Події, які відбулися там у 1764 році, ще й досі не зовсім зрозумілі (пор. Bruckner. Katharina II., S.516 ff.). Найневинніша з версій стверджує, що Розумовського морально змусили подати у відставку. Однак ще до його приїзду в Петербург Катерина II писала одній зі своїх близьких подруг: „Коли в Малоросії більше не буде гетьмана, то потрібно буде подбати про те, щоб доба та ім'я гетьманів зникли з ужитку, і не тільки тому, що нікого більше на цю посаду не призначатимуть.” На місце гетьмана прийшов „генерал-губернатор”, Румянцев. Хоч якою незначною була насправді ця зміна, країна сприйняла це остаточне скасування своєї автономії боляче, і коли три роки по тому Катерина II здійснила ту надзвичайно курйозну, при її строго абсолютистському способі думки й низькому культурному рівневі імперії заздалегідь марну спробу створити свого роду дорадчий парламент і оголосила вибори до „законодавчої комісії”, то малороси відмовилися від участі в них: всезагальні імперські збори їх мало цікавлять, потрібно виконувати стару, підписану ще царем Олексієм, угоду. Це все, чого вони бажають. Воно звучить, наче поганий жарт, але це правда: Румянцеву довелося заганяти населення на вибори силою зброї та батога. Тому подвійної похвали заслуговує те, що обрані за таких обставин делегати все-таки зуміли щиро виразити погляди своєї вітчизни. Вони висловилися й проголосували проти прав дворянства, за послаблення кріпацтва, але насамперед за особливі права своєї країни, при цьому їх найактивніше підтримали у подібних прагненнях також представники прибалтійських провінцій. В 1768 році „комісія”

була розпущена й відправлена по домівках. Для малоросів вона мала лише один результат: уряд зрозумів, що „в Україні треба ще багато чого зробити.” А тим часом Польща лежала в смертельній агонії. Ще раз, в 1770 році, на цій землі, не так з національних чи релігійних мотивів, як радше через російські інтриги, дійшло до страшної різанини між поляками й малоросами. Ми присвячуємо цьому повстанню „гайдамаків” під проводом козака Гонти більше уваги у нарисі „Тарас Шевченко”, позаяк геніальний поет цього народу зробив його об’єктом свого видатного твору. Відтак відбувся „Перший поділ” (1772). За винятком Галичини, майже вся, а з 1795 таки вся нація була об’єднана під російським скіпетром, і так воно залишилося донині. З приводу цього об’єднання зросла строгість уряду – відтепер всі вони були вкупі, і в недавно здобутих, завдяки слабкому управлінню фаворизованих у багатьох відношеннях частинах країни, було ще більше роботи, ніж в інших. Віднині кріпосне право було запроваджене офіційно й повсюдно. Щоб стерти всякі сліди історичної автономії, країну було поділено на ряд свавільно розмежованих губерній, запорозьке козацтво розпущене, вивчення великоруської мови стало обов’язком, а вивчення української – злочином. Позаяк ці заходи й розпорядження дуже нагадували заходи й розпорядження поляків, то й ефект від них був той самий: дворянство й вище духовенство денаціоналізувалися повністю, міщани частково. Народ хоча й бурчав, проте вже не бунтував. Активна участь малоросів у Пугачовському повстанні (1773-74) не є, звичайно ж, випадковістю, хоча по суті своїй воно було соціальною війною, війною рабів, а не боротьбою за національну свободу. Коли Катерина II подорожувала Україною, потрібні були надзвичайні строгості, щоб примусити населення виражати „своє захоплення”, як це буквально приписував указ, „за допомогою відповідних дій і вітальних жестів”. Захоплення в деяких місцях і справді можна було викликати лише небезпечним наближенням гармат, але стовпотворіння не спостерігалось ніде. У рік смерті Катерини (1796) „доба гетьманів” і справді завершилася, нація знову стала, як і два століття тому, купкою кріпаків та їхніх священників, а мова – знову зневаженою „lingua rustica”.

IV

Література цілковито всохла тут вже десятиліття тому. Не без підстав ми спочатку окреслили політичну долю нації, перш ніж розповісти про долю її літератури. І не лише тому, що перше зумовлює останнє, але й тому, що лише з цієї перспективи можна судити про тактику, яку взяв собі на озброєння супроти суто духовних прагнень московитизм.

В перші десятиліття це була тактика вдаваного сприяння. Авторів "другої доби розквіту" всіляко підносили, їхні літературні заслуги винагороджувалися чинами й титулами. Уряд дозволяв собі при цьому тільки одну, щоправда, вельми суттєву фікцію: офіційно проголошувати їх великоросами. Це було цілком логічним, адже якщо малороси, як ми бачили, політично вважалися росіянами, мова яких була зіпсута деякими полонізмами, то тоді й їхня література належала усій нації, а їхні поети й учені були світочами усієї вітчизни. Проте ця анексія була не тільки найпростішою, але і єдино можливою, а з точки зору московитизму навіть єдиною цілющою метою. Двома шляхами, як свідчить історія, могутній народ, який хоче вчинити проти слабшого святотатство денаціоналізації, може вбити його літературу. По-перше, фізичним насиллям: слід закрити друкарні й переслідувати письменників – але так чинити тут не було змоги, позаяк друга доба розквіту розвинулася переважно на польському, а не на російському ґрунті. Або ж душити слабшу літературу перевагою власного духу, але й на це держава, некультурність якої, за визначенням одного тогочасного дипломата, була „дивиною й жахом Європи”, виявилася неспроможною. Адже тут панівна нація стояла не незрівнянно нижчому культурному рівні, ніж нація упокорена, що переконливо засвідчують кілька цифр: з періоду до 1650 року, коли почалася політична анексія, відомі 275 великоруських і близько 300 малоруських друкованих творів; в останніх у це число не входять листівки та брошури. Отож малороси навіть під чужим пануванням кількісно досягли вищих результатів, ніж об'єднані національним державним утворенням великороси, які тоді переважали їх числом щонайменше у п'ятеро. Тим паче, коли брати до уваги якість! Ті великоруські твори складалися великою мірою з богословських трактатів, молитовників і т. д.; їх

переважна більшість була перекладена з малоруської мови, менша частина з церковнослов'янської, болгарської та грецької. Оригінальних праць майже не було; так само були відсутні твори світського характеру, не кажучи вже про поезію. Ми не переоцінили „другу добу розквіту”, однак яке багатство освіти й вільного духовного розвою означає вона супроти цієї по-чернецькому затхлої і тупої „літератури”, що по-рабському перекладає ортодоксальний формальний крам! Проте цей контраст добре відчувався вже у XVI столітті у Москві. В той час, як тамтешні ченці, щоб замаскувати свою неосвіченість, намагалися звинувачувати представників Київської академії, де викладалися латинська і давньогрецька мови, як „єретиків” і „заражених папізмом”, перші Романови та їхні бояри запрошували вихователів для своїх синів з Малоросії. Думка про те, щоб запровадити подібний рівень освіти у більших масштабах, ширяла в повітрі й мусила бути особливо близькою тому цареві, за правління якого й відбулася політична анексія, Олексію Михайловичу, батькові Петра Великого. Він сам був вихований київським ченцем, знав малоруську мову і, подібно до обох найближчих спадкоємців трону, Федора й Софії, сповнений прагнення до освіти, інстинктивної поваги до культури. Ідея донести до Півночі завоювання прогресивної культури Півдня мусила видаватися цим регентам сама по собі привабливою. На цей шлях вказувала також прадавня традиція: адже вже п'ятсот років тому Москва і Новгород запозичували все те, що створював Київ – так само, як і чар свого віровчення: наставником тут міг бути лише православний Південь, а не папістсько-лютеранський Захід. Отож коли цар Олексій знову й знову славив „російські писання, які створені на Півдні” як „гордість Росії”, то хоча це й було політичною тенденційною брехнею, але водночас і демонстрацією його освітніх намірів.

Подібну подвійну гру мотивів і стимулів ми бачимо також при виборі першого й основного засобу для досягнення поставленої мети: запрошення найвидатніших малоруських письменників і священиків до Москви, де на них з надлишком чекали гроші й слава. Позаяк це відбувалося в той самий час, коли почалося згвалтування народності на Півдні, то великоруські історики звикли часто робити з цього висновок, що з останнім все було не так вже й зле. І все-таки ці запрошення являли собою лише

ланку одного й того ж ланцюга, бо найважливіше полягало в тому, що нація втрачала своїх найкращих людей у час, коли вони були їй найбільше потрібні. Так, наприклад, як церковні князі на Північ відправилися, якщо згадати лише найвидатніших, Симеон Полоцький і Дмитро Ростовський, обидва богослови й драматурги, перший до Москви, а другий до Тобольська; так високоосвічений чернець Медведєв, згодом перший бібліограф Росії, був запрошений як вихователь до царського двору. Так само широке поле діяльності знайшли на Півночі пізніші найближчі сподвижники Петра Великого Омелян Українцев і Феофан Прокопович, перший як дипломат, останній як митрополит Пскова, або ж голова Синоду Стефан Яворський. Всіх менших діячів духу, які верстали той самий шлях, я не можу згадати тут поіменно – їхня кількість обчислюється десятками. Тому нас зовсім не дивує, коли ми чуємо, що при всіх цих запрошеннях постійно робився наголос – не тільки для північного чернецтва, яке, цілком зрозуміло, опиралося такій інвазії з мотивів конкуренції, але й нерідко без усякого очевидного приводу – : запрошені за своєю вірою й мовою є абсолютно чистими росіянами. Ще менше нас дивує, що в гострій суперечності з цим твердженням до цих людей висувалася вимога: говорити й писати так, „щоб вас можна було розуміти” – хоча це доволі несподіване явище, яке потребує пояснення, адже всі вони відгукнулися на заклик уряду, а відтак, з більшим чи меншим завзяттям, діяли в указаному їм сенсі. Ще два мотиви варто взяти тут до уваги, один зовнішній, інший внутрішній. Всі ці діячі мусили зносити у себе на батьківщині тиск жажливих матеріальних і соціальних обставин. Вони були погано оплачуваними священиками або вчителями, які в очах панівної касты належали до плебсу. Воєвода, католицький прелат, полонізований шляхтич дивилися на них глузливо. Нерідко траплялися й випадки відвертого насильства. Тож як мусила подіяти на них спокуса раптом позбутися усіх турбот і за ту ж саму діяльність, яка досі приносила їм лише клопіт і небезпеку, отримати в могутній сусідній імперії блискуче поле діяльності, що перевершувало їхні найсміливіші честолобні плани! Проте ще важливішою видається та обставина, що вони не усвідомлювали масштабних наслідків свого рішення для власного майбутнього і для майбутнього свого народу, ба в силу

своїх поглядів і стану тодішніх відносин і не могли усвідомлювати. Вони були борцями з народом, який за своєю вірою й мовою відрізнявся від їхнього. Те, що при цьому найбільшу увагу вони приділяли вірі, було цілком звичним, позаяк саме вона піддавалася жорстоким атакам, відтак вони ж бо були священиками або напівсвящениками (вчителями братських шкіл). Але в Росії їхня церква вважалася панівною. Не можна, щоправда, твердити, буцімто національна відрубність від їхніх північних єдиновірців не відчувалася ними, проте вони не розглядали її як нездоланну. Тому одні вирішили продовжувати свою літературну діяльність обома мовами, інші, причому найздібніші, плекали ще сміливіші мрії, чому також є чимало переконливих свідчень: адже їхня мова була розвинута набагато краще. Мабуть, нічого неможливого не було в тому, щоб зробити її домінуючою літературною, ба й державною мовою, адже колись Південь суттєво впливав на Північ не тільки в літературному, але й у мовному сенсі. Словом, багато з цих діячів відправлялися на Північ не як свідомі ренегати, навпаки, вони були сповнені найкращих сподівань використати свій вплив на користь своєї народності, і те, що згодом воно повернулося інакше, лише до певної міри є їхньою виною. У суто політичних справах уряд заздалегідь обмежував їх голос – лише проти поляків та єзуїтів вони мали право проповідувати й писати, що й скільки їм заманеться – коли ж вони наважувалися згадувати про привілеї російської України, то їм вельми настійливо нагадували, що царство поета і священика не від світу цього, що вони мусять замовкнути, коли не хочуть потрапити зі своїх теплих єпископських і професорських покоїв до холодного Сибіру. Це правда, що жодного з них не наражали на таку небезпеку, проте принаймні на ранньому етапі не вдається знайти й протилежного прикладу. Лише починаючи з 1750 року достойний таємний радник Теплов, який, незважаючи на своє малоруське походження, подбав про русифікацію своєї вітчизни, знаходить старанних послідовників.

Не без підстав ми спробували пояснити це явище так докладно, адже воно само по собі нечуване – де й коли упродовж двох поколінь один народ анексував письменників, літературу, культуру іншого народу? Не варто забувати: йдеться про дві різні мови, два різні народи, відмінність між якими ніколи не

стиралася, навіть у цей період їхнього розвитку. Перше покоління пише спочатку малоруською, відтак продовжує свою діяльність обома мовами, у другого покоління ситуація схожа, хіба що пізніше воно творить вже тільки великоруською. Лише третє покоління починає писати відразу чужою, вивченою мовою, позаяк воно отримало її насильницьким чином вже у школі, і відтепер кожне друковане слово рідною мовою стає об'єктом глузування. Бо після того, як мирні засоби вичерпали свою дію, на арену виходить відверте насилля. Вже в 1721 році з'являються гострі випадки проти „особливого діалекту”. Згодом малоруським творам дедалі більших прикромців починає завдавати цензура, відтак русифікується Київська академія, аж поки врешті-решт, уже без всякого маскуванню, не лунає брутальний клич: „Пишіть великоруською або взагалі не пишіть!” Друкування малоруських книжок забороняється, кожен письменник, що пише цією мовою, карається як злочинець, як людина, що прагне „вернути добу гетьманів”.

На запитання, що від цього виграла Північ, ясну відповідь дає погляд на великоруську літературу 17-18 століть. Звідки походять її письменники? У богослов'ї ще до Петра Великого виділяються Полоцький, Ростовський, Славінецький, у сфері анналістики Медведєв, духовну драму першими плекають Полоцький і Ростовський. Всі вони малороси. Хто виконує, після того, як Петро Великий дає розпорядження про раптове й масове здійснення перекладів, цю роботу? Поряд з деякими іноземцями – малороси Бузинський, Кохановський, Лопатинський і Кролік. Хто виступає у 18 столітті як перший представник західного Просвітництва, як справжній засновник національно-російської освіти поряд з Петром? Киянин Феофан Прокопович, автор знаменитого „духовного регламенту”. А на чолі його теологічних противників знову стоїть малорос, Стефан Яворський. Інтерлюдії також приходять у Москву кружним шляхом через Київ, і хоча перший видатний поет Великої Росії, Дмитрій Кантемір, є народженим у Константинополі румуном, він, будучи апостолом Феофана Прокоповича, цілковито стоїть у фарватері Київської школи. Від неї він запозичує форму: силабічний вірш, від неї ж – схоластичний, псевдокласичний напрям, до якого він згодом, щоправда, долучає й інші елементи. І навіть великоруський драматург Ломоносов знаходиться ще

під впливом схоластичної риторики другої доби розквіту. Навіть великоруські історики, тою мірою, якою вони здатні бути об'єктивними, змушені визнати це. „Ця література, – говорить Пипін, – безслідно не зникла, а влилася в російську літературу задля загальноруської користі, що становить її історичне право й заслугу.” Це останнє речення обертається проти тих, хто загальною хоча й не заперечує цієї концепції, проте нападає на неї як на згубну, тому що саме малороси стояли на схоластичних, на Заході давно вже подоланих позиціях, які вони відтак прищепили молодій російській літературі. Але проти цього можна заперечити, що ця „вже віджила позиція” все одно означала неабиякий прогрес у порівнянні з автохтонним варварством, і що вона не заважала прямому впливові гуманізму, так само як і реальній освіті, а сприяла їм. Без цих „ортодоксальних” вихователів вухо народу залишилось би для їхніх протестантських і католицьких спадкоємців закритим.

У той час, як малороси в такий спосіб ставали вчителями й будителями Півночі, їхня власна література дедалі більше уподібнювалася висохлому руслу, води якого насильно відвели вбік: коли ж інколи ще й просочується вода, то вона проступає зі джерел у гальці. Наприкінці минулого століття малороси знову стали, як я вже згадував вище, купкою кріпаків і священників, їхня мова перетворилася на зневажений діалект. Навіть ремісник соромився свого рідного звичаю і своєї мови, не кажучи вже про солдата, чиновника, шляхтича. Жоден рядок не виходив більше друком, – але народ ще співав мелодії з предківських часів і додавав до них нові, ще жила й квітнула народна пісня.

Народна пісня малоросів є найціннішим і найкращим, що витворив народний дух. Тому в цій книзі їй також присвячено спеціальний розділ.

Жоден інший народ не знаходився на початку цього століття у гіршому становищі, ніж малороси. Тут прийнято робити виняток для болгар, хоча насправді лише із застереженням, що їхній гнобитель був водночас фанатичним ворогом їхньої віри. А тут царя й народ zelotів об'єднувало те ж саме православ'я. Все це правильно, але водночас це і єдина відмінність. Бо коли далі зауважують, що болгарин страждав під гнітом чужої, а малорос – спорідненої раси, то з цього випливає, що гніт був

однаково важким, без жодного пом'якшення, можливо, якраз навпаки, бо він означав ще більше випробування долі. Згадаймо тут чудову східну притчу: березове дерево мовчить, коли по ньому проходить залізний рубанок, але коли в нього ввігнати клин із твердішого дерева, то воно стогне від болю. І коли далі стверджується, що малоруський селянин несе той самий тягар сваволі й несправедливості, що й великоруський, в той час як болгарин щоденно бачить, які переваги має турецький селянин, то це також надто слабка втіха. Ні, якою б неприємною не видавалася ця паралель москвитизмові, внутрішньо вона виправдана: на Балканах, як і в Україні народ, у якого відібрали його дворянство, його міщанський стан, занепадає до рівня юрби кріпаків, у якій народне почуття продовжує жити лише як інстинкт, а не як ясне, усвідомлене відчуття. Як тут, так і там народний дух виражає себе лише у пісні, а не в друкованому слові. Отож єдина відмінність, яка тут простежується, аж ніяк не обґрунтовує якоїсь переваги російського ярма над турецьким. Болгарам залишилися бодай честь і слава їхньої давньої літератури, у малоросів і її було викрадено й спотворено. Що стосується другої доби розквіту, то про це вже говорилося, про першу ще піде мова трохи згодом.

Близько 1800 року не з'явилося жодної книжки ні болгарською, ані українською мовами. Історики Симоновський та Кониський, які відтворили історію своїх уявлених племінних братів загалом об'єктивно, ба навіть, наскільки це дозволяла цензура, з певною симпатією, писали великоруською мовою. Рідкісні витвори малоруської художньої літератури мусили вже через те залишатися в рукописі, що за цих обставин вони не отримували дозволу на друк. Лише через півстоліття або й ще пізніше народ, що знову пробудився від своєї сплячки, виніс ці реліквії на світло денне, і це було актом справедливості: це не великі поети, однак вони були славними хлопцями, які залишилися вірними тоді, коли всі стали невірними, й перед лаврами, що кивають кожному перебіжчикові, вони надали перевагу скромному визнанню небагатьох патріотів, які переписували їхні вірші. Таким славним хлопцем був у першій половині 18 століття чернець Климент Зіновійв, який правдиво зображує народне життя, проникнення великоруських звичаїв у вищі сфери; у другій половині століття це Григорій Сковорода.

Незмірно видатніший за Зінов'їва, він вже у способі свого життя й поетичній манері є однією з найсамобутніших постатей цієї літератури. Селянський син, що отримав освіту в Київській академії, гнаний спрагою знань, він прочанином обійшов майже всю Європу аж до Сицилії, заробляючи собі під час цих піших мандрів на хліб насущний духовною та фізичною поденщиною, а повернувшись назад на батьківщину, супроводжуваний захопленими поглядами за свої знання, він відмовляється від запропонованих йому професорських посад у Харкові й Москві, щоб не бути змушеним служити „високому, що утискує нижчого, й сильному, що терзає слабкого”, й присвячує себе пробудженню свого нещасного народу, з року в рік, упродовж усього свого життя проповідуючи, застерігаючи й співаючи, вбраний у лахміття, він бродить від села до села. Не треба великого розуму, щоб оголосити такого чоловіка дурнем, хоча диваком Сковорода, безперечно, був, але при цьому він був і шляхетним, високоморальним, сповненим полум'яного волелюбства й народного почуття чоловіком, вплив якого на душі людей терпіли тільки тому, що уряд вважав його божевільним. Однак цей вплив мусив бути, за свідченням Костомарова, вельми глибоким. Його байки й діалоги набули поширення в численних списках, його пісні співалися як кобзарями, так і самим народом. Їхнім основним лейтмотивом є заклик до вірності й моралі, до терпіння перед лицем утискувача. Натомість історичні твори Олександра Рідельмана залишилися майже невідомими. Відтоді, як вони були надруковані в 1847 році, „німецьке ім'я стоїть у ряду найкращих малоруських патріотів”. Про життя Рідельмана, на жаль, відомо тільки те, що він, народжений і вихований у Німеччині, прибув до України як інженер і провів там потім своє життя. Але й про спонукальний мотив, який вклав йому в руку перо, щоб записати пісні пригнобленого народу та його історію, сам він нічого не сповістив, хоча між рядками все це досить чітко читається. Це було співчуття, розуміння справедливості й той космополітичний дух, який охоплює чужу народну сутність з такою ж любов'ю, як і власну. Докладнішу характеристику праць Рідельмана ми, на жаль, не можемо дати, не зруйнувавши рамок цього нарису. Він заслуговує на неї і німецькою мовою, подібно до того, як українською це зробив Бодянський.

Проте не тільки цей одинак, але й увесь німецький народ має великі заслуги в оживленні інтересу до малоросів. Німецький романтизм, відродження німецького середньовіччя шляхом досліджень і поетичної діяльності також суттєво вплинули на слов'янський світ, подібно до заклику воскресіння, спершу на чехів і поляків, а відтак і на всі інші племена. Вони знову почали цікавитися своєю історією, збирати свої пісні. Не були тут винятком і малороси. Десь із початку тридцятих років свіжий вітер повіяв скрізь, де тільки мешкали малороси. Найінтенсивніше цей вплив проявив себе, доволі відчутно, серед малоросів Галичини, насамперед з двох причин, одна з яких політична, а друга культурна. Перебуваючи до 1772 року під польським гнітом, причому не тільки таким же нестерпним, але, як уже зазначалося, ще нестерпнішим, ніж їхні одноплемінники, що жили у прилеглих з Росією губерніях, вони мали відтоді набагато прихильнішу долю. Габсбурги були для них лагіднішими господарями, ніж царі. Тут селянин уже з політичних мотивів був захищений, на противагу полякам, від сваволі свого пана. Та й національним освітнім прагненням галицьких малоросів австрійський уряд не чинив ніяких перепон, ба навіть вельми активно підтримував їх, виховуючи із варварів, за допомогою зразкових німецьких шкіл, культурних людей. І це є другою причиною, чому саме в Галичині Ренесанс виростив таких видатних представників. Отримавши поспіль німецьку освіту, глибоко пізнавши досягнення німецького духовного життя, ці діячі краще, ніж їхні соратники на Сході, розуміли, якими засобами можна збудити народний дух, знову оживити вмираючу літературу. Маркіян Шашкевич, котрий отримав освіту в заснованому в 1784 році Львівському університеті, „першим видобув чарівні звуки рідного слова“, збирав народні пісні, легенди й звичаї. Так само в лоні німецької освіти зростали його соратники Григорій Ількевич, Іван Вагилевич, Йосип Левицький та ін., які після ранньої смерті Шашкевича (він помер 1843, у віці 32 років) відважно продовжили розпочату ним справу. Із жахом поляки спостерігали це духовне життя селянського народу. Вони доносили на молодих літераторів урядові, називаючи їх „московитами“, ким вони насправді ніколи не були. Однак лише перша книга мусила бути надрукована, внаслідок цих інсинуацій, в Угорщині. Після того, як уряд трохи

зорієнтувався в ситуації, він повністю відкрив українській книзі шлях до читача.

Набагато більші труднощі випали в цих двох напрямках на долю малоросів у царській імперії. В той час, як галицький селянський син, отримавши німецьку освіту, залишався освіченим малоросом, а не перетворювався на німця, український селянин після московитської школи ставав великоросом. Водночас тій мізерній кількості інтелектуалів, котрі залишилися вірними, так само як і перебіжчикам, бракувало, зважаючи на тодішній стан російського шкільництва, ґрунтовної освіти. Не забуваймо при цьому й позиції уряду! Той, хто розмовляв малоруською мовою, був селяком, якого не допускали в жодне порядне товариство – з нього глузували й виштовхували його на вулицю. Тому той, хто наважувався писати цією мовою, був бунтарем, який, поштиво подавши на суд цензури свій рукопис, здійснював державну зраду, для якого просте ігнорування рукопису його твору вважалось недостатньою карою. Московитизм не зупинявся й перед грубішими випадками. „Ти служиш дияволу!” – кричав на такого молодого поета цензор. „Хлопче, ти маєш талант, чому ти не пишеш правильною російською, а вдаєшся до цього зіпсутого діалекту, якого ніхто не розуміє?!”

Тож хіба дивно, що більшість слухалася цієї поради? „Поети не схильні мовчати, їм кортить себе показати.” Той, хто писав переслідуваною мовою, залишався невідомим. Його читали, захоплювалися ним і були йому вдячними кілька попів та вчителів. А коли його вірші читали селянам, то вони, можливо, запитували, як його звати й благословили його, це було все, однак для честолюбних душ цього замало. Тоді вони переходили в табір сильніших і ставали великоросами. Їх приймали з відкритими обіймами, славили, ба обожнювали. Їхні твори купували, хвалили, перекладали. Щоправда, вони змальовували в них і малоруське життя, проте московитською мовою. А це було чимось зовсім іншим!... Аж ось у Полтавській губернії виріс малоруський хлопець, який дуже рано почав демонструвати великі літературні здібності. Його дід, який в ранній юності брав участь в останніх битвах запорожців за свободу, запалив його фантазію, його патріотизм. Його батько також, незважаючи на те, що був поміщиком, залишився добрим малоросом. Він навіть

писав мовою свого народу літературні твори, щоправда, цілком таємно, лише для власного задоволення та для своїх друзів. Тільки коли він одного разу написав комедію, вона стала доступною ширшому колові. Багатий родич бідного шляхтича мав домашній театр – там він і ставив п'єси свого кузена. Сусіди й домашня челядь були глядачами. Вони щиро аплодували й мали рацію. Ми можемо судити про це за одним зразком, п'єсою „Простак”, що була надрукована в 1862 році. Якось знайшовся навіть один добрий порадник, який мовив прихованому драматургові: „Василію Панасовичу, чому Ви не перекладете Ваші п'єси на російську? Ви могли б незабаром стати знаменитим чоловіком і заробити багато грошей.” Хворобливий, старіючий чоловік посміхнувся й скрушно похитав головою: „Дозвольте мені, упертому віслюкові, йти своєю дорогою. Це триватиме вже недовго.” Але коли його обожнюваний хлопчик дедалі чіткіше давав зрозуміти, що і в ньому живе поет, він доклав усіх зусиль, аби той не став „упертим віслюком”. Однак це не допомагало. Одного разу син передав йому рукопис народного оповідання, яке він написав під впливом „Простака”. Сльози потекли старому чоловікові з очей, коли він прочитав його. Професійний інстинкт підказав йому, що небо подарувало цьому юнакові значно більший хист, ніж йому самому. Однак це були не тільки сльози радості. Він згадав також своє власне темне, самотнє життя і, дочитавши до кінця, покликав сина до себе, розповів йому історію цього життя, розірвав рукопис і змусив його поклястися, що той ніколи не писатиме іншою мовою, окрім великоруської. Юнак дотримав свого слова – в його оповіданнях все малоруське: пейзажі й люди, світогляд і національне почуття, тільки мова великоруська. І про це може судити цілий світ, тому що цей автор звався Микола Васильович Гоголь.

Автор „Тараса Бульби”, „Ревізора” і „Мертвих душ” був, мабуть, найвидатнішим малоросом, який писав московитською мовою, проте аж ніяк не єдиним. Він – вождь цілої плеяди, яка налічує сотні імен. Малоросами, причому не тільки за своїм походженням, але й за своєю первісною народною свідомістю, були найбільший лірик екатерининської доби Гаврило Романович Державін, творець російського літературного епосу Михайло Матвійович Херасков, його соратник Іпполіт Теодорович Богданович, автор вельми популярної, вельми

уславленої й вельми висміюваної „Сентиментальної подорожі по Малоросії” Шаліков, грубуватий, життєрадісний „Тенірс російського роману” Василь Нарєжний та багато ін. – якби я прагнув до повноти, то мусив би заповнювати іменами цілі сторінки. Це явище не припинилося і в новітній час – так, наприклад, два видатні сучасні романісти Росії Євгеній Саліас і Григорій Данилевський є, як і Гоголь, малоросами не тільки за своїм тематично-сюжетним колом, але й за світовідчуттям, хоча вони й пишуть московитською мовою.

Всі ці письменники стали знаменитими й дістали право показати, що вони можуть. Як малоросам їм би цього не дозволили, а якби вони все-таки зважилися на це, то померли б у Сибіру. Навіть поляки були в Росії щасливішими від малоросів. Польського поета карали тільки тоді, коли він писав політичні вірші, пейзажні й любовні пісні він міг безкарно друкувати. Саме цим, як і темною ненавистю, яку мусило пробуджувати в душах друкування таких творів, пояснюється, що багато малоросів, які не бажали переходити до табору гнобителів, вдовольняли свої поетичні амбіції польською мовою, позаяк тим самим вони здобували більшу публіку, більшу популярність. Група полонізованих українців не є такою поважною, як плеяда русифікованих, хоча й вона доволі велика. Якщо в період до 1795 року, себто до того часу, коли малороси відчували ще польський гніт, подібний переступ у ряди визискувачів був надзвичайно рідкісним, то, починаючи з 1820 року, ми зустрічаємося з цим явищем частіше. Малоросом до самих кісток, який щасливо наслідував у своїх віршах думи й думки, абсолютно національним у формі, тематиці й народній свідомості, справжнім українським козаком, який коли-небудь існував, і все-таки за своєю мовою польським поетом був Богдан Залеський. Ця суперечність ще більше вражає, позаяк мова Залеського, з одного боку, майже вільна від українізмів, в той час як, з іншого боку, його серце цілком і повністю належить народові, з якого він вийшов. Ніхто не уславлював добу свободи й боротьби проти поляків з більшим захопленням, і лише Шевченко оспівував її поетичніше. „Думи” Залеського також вважаються взірцем простого, вірного поетиці народної пісні стилю. Тож немає нічого дивного в тому, що розлад між внутрішньою і зовнішньою сутністю так глибоко вразив цього

поета в саме серце. Він намагався його подолати, іноді мріючи, як, наприклад, в ліричному епосі „Дух степу”, про той час, коли всі слов’яни стануть одним народом. Таким же видатним і таким же національним є Антон Мальчевський, автор українського епосу „Марія”, що став однією з тих слов’янських поем, які найчастіше перекладаються. У політичному сенсі Малчевський, аристократ за народженням, стоїть ближче до поляків, ніж Залеський, хоча він завжди дуже справедливий до своїх одноплеменників, в той час як Северин Гоцинський у своєму гайдамацькому епосі „Замок у Каневі” так відверто стоїть на боці малоросів, що це спроможне зіпсувати всю насолоду від читання. Немає сумніву в тому, що Гоцинський, перебуваючи під впливом Байрона, цілком чесно намагався досягти правди в зображенні подій, однак представник поляків у цьому польському епосі, управитель канівського замку, показаний страховиськом, якому чужа навіть крихта людяності, в той час як малоруські ватажки повстання, незважаючи на всі звірства, які вони творять у поемі, завжди залишаються пристойними людьми, непомірне жадання помсти яких пояснюється тільки злодіяннями поляків. Навіть в особі Шевченка, який, як уже згадувалося вище, розробляв цю ж саму тему, поляки мають справедливішого суддю, ніж у цьому малоросі, що пише польською мовою. Серед інших видатних авторів цього напрямку слід назвати ще Тимка Падуру, який писав також українською, Міхала Грабовського, Томаша Олізаровського і, нарешті, Александра Грозу. Останній, наполегливий і рішучий поет, який, без сумніву, міг досягти неабиякого злету, був убитий нищівним відгуком якогось критичного дурня. Цей критик спаплюжив двома рядками в одному журналі поему Грози „Канівський староста”:

Любий Грозо,
Пиши краще прозу!

Ці слова стали крилатими, вони переслідували поета на кожному кроці, щоправда, він не перейшов на прозу, а зовсім замовк.

Деякі пісні, деякі твори цих польських, як і раніше згаданих великоруських поетів, читаються нині, немовби вдалі переклади

з малоросійської. Але хто може сказати нам, у скількох випадках це враження неправдиве! Отож все це було наслідком того прокляття, що тяжіє над цим народом, який втрачав своїх найздібніших синів на користь щасливіших націй, і справжнім дивом виглядає те, що дехто все-таки залишився вірним йому.

Першим твором малоруської літератури, якому вдалося пройти через рогатки російської цензури, стала видана в 1798 році „Енеїда”, травестія знаменитої Вергілієвої поеми в дусі Алоїза Блюмауера. Упродовж десяти років книга витримала три видання великим накладом, що для народу, число інтелектуалів якого налічувало заледве сотні, було величезним, можливо, навіть безприкладним успіхом. Її купував кожен учитель, кожен заможний селянин, щоб мати змогу читати рідне слово в надрукованому вигляді. За винятком Шевченка, жоден малоруський поет не мав такої популярності, як автор цієї травестії, Іван Котляревський. Чимало рядків „Енеїди” стали крилатими словами, ба навіть приказками. Вже це доводить, що її успіх не був геть незаслуженим. Книга Котляревського нерідко груба аж до цинізму, проте дотепна й народна. Оскільки тут тавруються і викриваються слабкості й нерішучість, недовіра й пияцтво „хохлів”, себто національні вади малоруського народу, то уряд вирішив дозволити друк книги, позаяк поема не сприяє зміцненню народності, а насміхається над нею. Також політична лояльність, яку автор продемонстрував як державний чиновник, відіграла тут свою роль. За своїми переконаннями Котляревський і справді був великоросом, проте у прийнятній для уряду формі він доволі суттєво замаскував свою травестію: мовляв, він лише послідовник Блюмауера, а тому не без підстав вважає діалект особливо придатним для досягнення комічних ефектів. Виходячи з наміру бути зрозумілою всім росіянам, мова поеми також хоча й малоруська, проте густо перемішана з північними елементами. Проте вплив, який мала ця поема, був зовсім іншим, ніж той, на який сподівався сам автор, і зовсім протилежний тому, на який розраховувала цензура. Отож тут, як і в багатьох інших країнах, духовна поліція виявилася інстанцією, яка характеризує себе як „тої сили часть, що робить лиш добро, бажаючи лиш злого”. Однак сам Котляревський не заслуговує ані тих дифірамбів, які співалися йому як

патріотичному оновлювачеві літератури, ні прокльонів за те, що він буцімто хотів уразити свій народ у саме серце.

Зло рясно зійшло й принесло добрі плоди. Щоправда, спершу цензура не хотіла більше нікому давати дозволу на друк, але принаймні вона не могла вже покликатися на принцип, і так після 1816 року зміг видати деякі зі своїх гумористичних картин з народного життя інший автор, який був на доброму рахунку в уряді, ректор Харківського університету Петро Гулак-Артемовський. Вони були невинними або, принаймні, виглядали такими. Коли, наприклад, цей поет у своїй байці „Пан і собака” змальовує бідування собаки, який, як винагороду за свою вірність, отримує лише удари й навіть не сміє гавкати, то це здавалося дуже смішним, але й було водночас гіркою алегорією, яку кожен розумів. Не будемо задавати тут запитання, чи розумів це й уряд. У всякому разі, Михайлу Максимовичу, упорядникові першого малоруського зібрання народних пісень, вдалося в 1827 році отримати дозвіл на друк не без тривалої боротьби, хоча він був російським державним службовцем, ба навіть професором російської літератури. Лише після того, як (після 1830 року серед галицьких малоросів почало, як уже згадувалося, інтенсивно розвиватися духовне життя, і австрійський уряд взявся навіть його підтримувати, російський уряд був змушений, принаймні офіційно, зняти заборону на друк українських книжок. Отож відтепер українська книжка не могла більше переслідуватися лише через мову, жоден автор не міг бути віднині покараний, але змісту це, ясна річ, не стосувалося. Так між 1830 і 1846 рр. склалася вельми хистка практика. Один цензор забороняв кожну книгу, навіть буквар чи біблійну історію, якщо цим він сподівався здобути собі прихильність генерал-губернатора. Інший обмежував заборону лише на ті твори, які містили в собі будь-який, навіть найслабший, натяк на сучасний стан або ж минуле пригноблених. Третій дозволяв навіть це, ба він дозволяв друкувати й вільнолюбні вірші, що, звичайно, не заважало урядові карати нещасного автора як злочинця. Австрійський уряд почав з 1840 року вручати премії за добрі народні книжки українською мовою. Преміями, які вручав за добрі вірші цією мовою російський цар, були батоги, солдатські мундири, праця на уральських рудниках. Незважаючи на ці несприятливі зовнішні обставини, ми бачимо до 1846 року,

себто протягом півтора десятиліття, раптову появу сильних талантів, і серед них одного генія.

Те, що ці поети були мужніми, готовими до самопожертви людьми, доводить уже сам факт їхньої поетичної діяльності. „Історія нашої літератури, – скаржився колись росіянин Герцен, – є списком мучеників або реєстром каторжників.” Більше, ніж до московитів, ці слова підходять до малоросів, а з погляду грубого, невмолимого деспотизму Росія мала рацію, розтоптуючи цих вільних шляхетних співців. Вони були її найнебезпечнішими ворогами, адже основною рисою їхньої поетичної творчості було захоплення своєю народністю, ненависть до гнобителів. Коли вони створювали історичні поеми й підносили в піснях великі діяння предків, то звіди на сумну сучасність віяв живий, освіжаючий подих. Предок перемагав московита й поляка, предок був вільним! – „А ти, правнуче?” – цього питання не було в пісні, та воно читалося поміж рядками. Або ж вони оспівували в ніжних, зворушливих словах чари рідної мови, або багатство своєї народної душі, з якої зродилося безліч пісень. І знову жодного прямого слова скарги, а все ж кожен поетичний рядок містив полум’яний протест проти брутальної тиранії. Те ж саме стосувалося картини звичаїв, зображення сільського життя колись і тепер. Проте не бракувало в цих полум’яних піснях і відвертих скарг та звинувачень, й коли відтак поет умирав у сибірській глушині чи під нагаєм – пісня продовжувала жити й несла на своїх крилах національний ентузіазм по уярмленій країні.

Проте ми маємо право уславлювати тут не тільки переваги шляхетної й виправданої тенденції цієї поетичної школи. Якщо вже народні пісні демонструють, на яку поетичну силу здатна ця народна душа, то літературна поезія служить ще одним доказом цього. Вона вкорінена в народній пісні, спирається на неї, зберігає її цнотливу силу й глибину, проте додає до неї ще й талант композиції, багатство освіти, чар сильної і самобутньої особистості. Щоб випробувати ці обдарування й милості, тут немає нестачі в чудових сюжетах. Це колишня могутність, нинішня злиденність, бідна, самотня і все-таки така загадкова пейзажна картина степу, самобутні люди, давні зворушливі звичаї і спогади. Ніжність відчуття, скромна, неприкрашена, проте справжня поетична мова й особливо рідкісний дар пластичного

втілення характеризує всі ці таланти. У них немає інших взірців і зразків, окрім чудових пісень свого народу, тому заледве можна уявити собі більший контраст, ніж між ними й сучасними ліриками Великоросії, Пушкіним і Лермонтовим. Тут інтимна довіра до Бога, тепле відчуття природи, здорова чуттєвість, там – модна розчарованість, холодний сумнів стосовно Бога й людини, афективна або й глибоко відчута світова скорбота. Тому ці великороси зазвичай цікавіші, багатші в тонах і нюансах і зрозуміліші витонченій культурній людині, в той час як пісня малоросів буде для них чужою, часто загадковою і гнітючою у своїй монотонній піднесеності, як, наприклад, краса степу. Ці росіяни хворі – *sit venia verbo* – від культури, вони пишуть свої вірші в сутінках дивного, хворобливого культурного життя; суспільство, в якому вони живуть, демонструє, заледве вийшовши з дитячого віку наївного дикунства, вже старечі риси втоми від роботи й задоволень. Звідси – їхня природна вибіркова спорідненість із західними поетами світової скорботи й залежність від „розірваних” співців, від Байрона, Мюссе, Гайне, з масою свого народу вони не мають ніякого зв’язку. Наскільки все це інакше у малоросів! Вони оригінальні, позаяк всі вони народні, вони відрізняються від поетів Заходу так само, як їхній народ відрізняється від західних народів. Коли вони скаржаться, то це викликано очевидним, відчутним болем. Вони пишуть свої вірші з перспективи народності, в якій ще панує глибока ніч, проте ніч, осяяна зорями славних спогадів. Їхній соціальний горизонт вузький, їхня загальна освіта невисока. Вони наївні, як у позитивному, так і в негативному значенні цього слова. В основі своїй їхня поетична творчість – це не що інше, як ушляхетнена, поглиблена народна поезія – але вже це так несказанно багато, що ці поети, безперечно, заслуговують пильної уваги, і особливо найбільший серед них, Тарас Шевченко. Якою вагомою є творчість цього поета, свідчить нарис, присвячений йому в окремому розділі цієї книги.

V

Коли Шевченко виступив у 1840 році зі своїм „Кобзарем”, малоруською мовою вже багато писали, ба й друкували. Найвидатнішим поетом цієї першої групи є Основ’яненко

(Григорій Квітка). Якщо розглядати Шевченка як месію цієї літератури, то його слід вважати Іваном Хрестителем. Він прокладає новий напрям, не будучи його засновником, і різко відрізняється як від своїх попередників, та і від своїх послідовників. Котляревський, як великоруський патріот, тільки використовує народний діалект, щоб досягати комічного ефекту. На градус теплішим є Гулак-Артемівський – хоча зовні так само русифікований, він вже тримає дулю в кишені. Основ'яненко вже від самого початку не виступав ані мало-, ні велико-, а радше південноросом. Свою специфічність він виражає не в національному, а певним чином у географічному моменті. Він любить свою вітчизну й змальовує її звичаї, проте малоруським патріотом його можна було б назвати лише в тому сенсі, в якому Фріц Рейтер є для нас мекленбурзьким. Так само, як Ройтер показує німецькому народові, які прекрасні люди живуть на узбережжі Балтійського моря, так і Основ'яненко уславлює росіянина як мешканця України. Лише плеяда борців, що виходить на літературну арену, спонукає його до сміливіших кроків – несподівано він опиняється за своїм віком їхнім очільником. Його смерть (1843) захищає його від наслідків цієї небезпечної честі. На Шевченка він дивиться з чесним захопленням, проте коли той публічно вшановує його, то для нього це доволі неприємно. До того ж правда й те, що він починає писати великоруською мовою, відтак творить обома й врешті-решт лише рідною. Його життєвий шлях також відбиває подібну еволюцію: він служить у війську, відтак стає повітовим предводителем дворян, себто чимось середнім між чиновником і приватною особою. Естетична вартість його творів багатьма його земляками дещо переоцінена. Принаймні, смішно звучить, коли його ставлять навіть вище Гоголя. Як художник, він не надто визначний, проте вправний оповідач з багатою фантазією і правдивий зображувач добре знаного йому народного життя. Окрім нього, в цьому ряду можна ще назвати Євгена Гребінку, Іська Матиринку, Кирила Тополю й Амвросія Могилу. Їхня політична позиція збігається з позицією Основ'яненка, що, однак, не захищає їх від спорадичних, доволі відчутних переслідувань.

Шевченків „Кобзар” знаменує собою нову еру молодії літератури: гостре акцентування національної сутності, відверто задекларована тенденція бути рупором і проводирем

уярмленого народу. Суттєво міняється також зміст – він стає не лише сміливішим, але й зрілішим, вагомим і глибшим. До цієї другої групи належать, окрім Шевченка, ще Пантелеймон Куліш і Микола Костомаров. Їхню поетичну творчість ми вже характеризували. Вони уподібнюються Шевченкові, не сягаючи, однак, навіть близько до його висот, проте вирізняються також тим, що час від часу нападають на ворога в його власному таборі, себто пишуть великоруською або польською мовами, врешті-решт також своєю вченою діяльністю, яку вони розгортають поряд з поетичною.

За своїм характером ніхто не був рівний Шевченкові, крім Костомарова. Вихований у великоруському середовищі, він, починаючи від свого двадцятого року життя (1837), відчув себе сином свого народу й випустив у світ одну за одною дві трагедії, збірку балад і любовних пісень, згодом низку перекладів. Його докторська дисертація „Про унію” була знищена цензурою. Друга дисертація про народну поезію його племені принесла йому, крім магістерського звання, ще й публічне визнання, яке він потім зумів закріпити низкою історичних досліджень. Призначений в 1845 році професором історії Київського університету, він написав спершу працю про слов'янську міфологію, яка, хоча й пройшла цензуру, проте відтак була знищена, й зазнав у 1847 році, незадовго до Шевченка, такої ж суворої кари: зміщений зі своєї посади, він був доправлений у Петропавловську фортецю в Петербурзі. Водночас така ж сама доля спіткала також поета Пантелеймона Куліша, 1819 року народження, після того як він опублікував у 1840 році історичний роман („Михайло Чарнишенко”), поему „Україна” і низку новел, так що для своїх одноплемінників він був немовби „Шевченком у прозі”, щоправда, це стосується лише тенденції, а не художньої вартості його творів. Завчасно попереджений, Куліш збирався утекти, однак був затриманий у Варшаві й так само заарештований. Проте й низка менших талантів також потрапила в руки російської поліції. Різдво 1847 року всі малоруські письменники царської монархії святкували у в'язниці. Жоден з них не уник цієї долі. А які тортури довелося їм витримати! Незадовго до цього знову було відновлено указ про заборону друку малоросійських книг, якого суворо дотримувались, хоча й цензурі, позаяк всіх авторів закували в кайдани, не було кого утискати.

Існувало дві причини, які привели до цих жорстоких переслідувань: Шевченкова відвага, за яку помстилися також його друзям, та їхній спільний злочин, заснування в 1846 році „Кирило-Мефодіївського товариства”, київського літературного об’єднання. Це товариство, яке продовжувало традиції старого малоруського „братства”, не мало відверто політичних, а радше національні й культурні цілі: організацію малоруського шкільництва, видання народних творів, збирання народних пісень, давніх звичаїв, рукописів і т. д. Спільною для всіх членів була також певна риса релігійної екзальтації, так само й ідея, що лише свого роду панславізм спроможний забезпечити підтримку одного племені іншим задля формування своєї власної мови, освіти й літератури. Попри це висловлювалися, щоправда, дуже обережно, також ліберальні ідеї: про ліквідацію кріпосного права, відміну тілесних кар у судочинстві й армії. Дехто мріяв також про те, щоб мирним шляхом зміцнити малоруське плем’я до такої міри, аби під егідою тої самої династії утворити самостійну державу в персональному союзі з Великоросією, як він, наприклад, існує між Швецією та Норвегією. Інші цілковито задовольнились би державно-правовою автономією, як у Фінляндії. Доказів республіканських ідей тут не було виявлено, хоча й у виразах російських судів це стверджувалося. Одна це були лише тенденційна брехня, яка мала на меті дещо виправдати суворість кари. Про те, яка доля випала Шевченкові, котрого також звинуватили у приналежності до київського братства, можна прочитати в його біографії. Костомаров і Куліш відправились в еміграцію; останній був амністований вже в 1850 році, Костомаров лише в 1856-му. Інших, *dii minorum gentium*, чекало дво- або трирічне ув’язнення. Усім їм перед звільненням давалася дружня порада: „Не пишіть більше малоруським діалектом, а то ми знову засадимо вас до бучегарні.”

Це застереження мало, незважаючи на те, що у царській Росії нічого більше не сміло виходити, все-таки свій позитивний ефект, адже в Галичині дорога була відкрита, там після 1848 року суттєво зросла народна свідомість, яку не могла стримати й реакційна політика віденського міністра Баха, з тим щоб унеможливити подальше існування польської фікції, за якою Галичина була їхньою вотчиною. Позаяк малоруський діалект,

яким розмовляють у Галичині, дещо відрізняється від українського й сильніше пересипаний полонізмами, то тут спочатку постало завдання створити писемну мову. При цьому між собою конкурували два напрямки. Те, що їх розділяло, мало також політичні мотиви. „Святоюрці” (прихильники святого Георгія, малоруського патрона Галичини) виступали, позаяк були панславістами, у мовному питанні як захисники найтіснішого зв'язку з великоросійською. „Обидві мови, як московитська, так і українська, – аргументували вони, – однаково далекі від нашого діалекту. Ми повинні вибрати, куди нам іти, й нерозумно було б іти до ковальчука, в той час коли відкрита дорога до коваля.” Насправді ж на цьому шляху треба було лише обійти параграф австрійського карного кодексу про державну зраду, і ця дорога була тим приємнішою, що її затінювали дерева з рублів, срібні плоди яких можна було тут же зривати. Інакше міркували народовці („національні”), яких називали також українофілами. „Це правда, – відповідали вони, – що ковальчук не має ще достатньої сили і в даний час, крім того, страждає у в'язниці. Однак ми приписані до нього, ми є мало-, а не великоросами. Наш народ насправді добре розуміє українську книжку, а великоруської зовсім не розуміє. Якщо ми почнемо писати великоруською, то хоча й нам, завдяки рублю, не бракуватиме друкарень, проте бракуватиме читачів, і тоді найважливіше завдання, народна просвіта, залишиться невиконаним.” Неважко визначити, котра з двох партій мала рацію. Але той факт, що „святоюрці” тривалий час домінували, та й сьогодні ще не зовсім розбиті, пояснюється лише політичними причинами. Але про це й галицьких письменників дещо пізніше. Тут варто лише зазначити, що австрійська коронна земля все-таки зуміла надати в розпорядження малоруської літератури кілька друкарських верстатів, в той час як у царській Росії її намагалися зробити безмовною. Тут до 1856 р. у все нових і нових виданнях публікувалися твори Шевченка, Костомарова й Куліша, які відтак таємно ввозилися до Росії.

З початком правління Олександра II здавалося, що й для малоросів настали кращі часи, як і для цілої імперії. Друк малоруських книжок було знову дозволено, один за одним поверталися з еміграції поети, але позаяк вони й там не сиділи склавши руки, то тепер змогли в короткий термін опублікувати

низку змістовних творів. Так, наприклад, Куліш видав свої „Записки о Южной Руси”, свій роман „Чорна рада”, відтак свої оповідання й вірші. Особливі заслуги він здобув виданням своєї „Граматки”, яка з’явилася в 1857 році й остаточно врегулювала проблему української орфографії. Так само й Костомаров видав, окрім однієї трагедії й кількох оповідань, нові плоди своєї музи, зокрема низку історичних творів про козаків, деякі з них, щоправда, малоросійською мовою, проте всі наснажені полум’яним патріотизмом, серед яких особливо виділяється його твір „Дві руські народності”, де він, спираючись на багатий історичний, етнографічний та лінгвістичний матеріал, так переконливо довів самодостатню національність своїх одноплемінників, що відтоді хіба що російський уряд, проте аж ніяк не російська наука, зважувалися заперечувати цей факт. І нещасний Шевченко, повернувшись, нарешті, із заслання, знову підніс свій голос. До цього процесу долучилася низка свіжих талантів, серед яких слід назвати Олександра Стороженка, Леоніда Глібова, відтак Степана Руданського, Матвія Номиса і Якова Кухаренка. Особливої шани заслуговує лише один жіночий талант, пані Марія Маркович, яка з 1857 року виступала як оповідачка під псевдонімом Марко Вовчок і швидко звернула на себе увагу завдяки психологічній глибині, актуальності проблем і насамперед своїй зображальній силі. Вона, безперечно, найвидатніший талант, що досі постав малоросам у жанрі новели. На жаль, вона також, як і Шевченко, майже невідома в Німеччині. Те, що її твори гідні перекладу, може засвідчити ім’я людини, яка вважала себе недостойною, щоб перекласти ці оповідання великоросійською – це був не хто інший, як Іван Тургенєв.

В той час, як до 1856 року малоруська преса була репрезентована лише галицькими листками, особливо „Зорею галицькою”, тепер виникли деякі, щоправда, аполітичні газети у Києві, Харкові та інших місцях, серед яких незабаром незвичайної популярності досягла „Основа”, започаткована Шевченком і підтримувана всіма видатними письменниками. Водночас розгорнуло свою продуктивну діяльність нове народно-літературне товариство. Той, хто вмів хоч як-небудь водити пером, брався йому допомагати, і десятикопієчні зошити знаходили шлях до злиднених сільських халуп. Поряд з

популярними повчаннями з усіх галузей знань тут публікувалися також основні твори малоруських поетів, які можна було придбати за цю ж саму ціну. Зошити, що містили вірші Шевченка, досягали величезних тиражів. На жаль, ми не змогли отримати надійних даних про їхню кількість. Між іншим, навіть сам Шевченко не вважав себе гідним написати для цього товариства брошурку зі сфери етнографії. Якщо до цього додати, що малоросійська мова досягла також неабияких успіхів у школах, і що невдовзі тут навіть постав національний театр, то, з одного боку, треба прийти до висновку про незвичайну духовну жвавість нації, а, з іншого боку, слід визнати, що вона, доки тривав цей стан, не мала підстав для особливих скарг проти московитизму: він не сприяв, проте й не заважав її розвитку.

Почини цієї зміненої позиції уряду не можна пояснити самою лише вказівкою на ліберальний напрям перших п'ятнадцяти років правління Олександра II. Не менше значення, ніж прагнення цього так само шляхетного, як і нещасного правителя прихилити до себе любов'ю народи Росії, мав тут також момент внутрішньої політики. Поляки досягли скрізь, де вони мешкали разом з малоросами, великих успіхів, то ж робилися спроби протидіяти їм, розв'язавши руки малоросам. Це не тільки здавалося толерантнішим і успішнішим засобом від колонізації, ніж здійснювана за царя Миколи насильницька русифікація, воно й насправді було таким, і позаяк лише поляки утворювали непримиренний елемент, в той час як малороси поводити себе цілком лояльно, то й держава, напевне, також могла бути задоволена цим. Проте ця практика рекомендувалася й з огляду на галицьких малоросів, оскільки вони й справді виражали царській монархії в межах австрійських кордонів набагато більше симпатій, ніж мільйони рублів за Миколи. Особливо відколи Австрія в 1868 році віддала малоросів на поталу полякам, м'яка політика стосовно перших була найгострішим засобом, який Росія могла використати проти Австрії. Проте вже в 1859 році офіційний звіт петербурзького міністерства народної освіти у надзвичайно прихильній формі виразив думку, що зміцнення малоруської школи, мови й літератури означає для Росії таку ж дрібну проблему, як і збереження німецької національності у прибалтійських провінціях. Як часто малороси мали потім змогу з гіркотою і болем нагадувати російському уряду про цей офіційний звіт!

Не треба нам ніякого сприяння, але й не заважайте нам – це все, чого вимагали малороси. Лише окремі „фантасти” залишилися недовірливими. Інші відважно розпочали в усіх сферах мирну боротьбу, в тому числі й у літературній сфері. Це був час, коли Костомаров та інші повернули знову пробудженому народові також його давні писемні пам’ятки, і принаймні тою мірою, щоби правда була доступна бодай освіченим людям. Якщо відкрити компендіуми світової літератури чи огляди російської літератури, автори яких не навчені самостійно працювати й думати, то можна побачити, що здобутки „другої доби розквіту” ще й досі майже без винятків приписуються великоруській літературі. Подібно до того, як Костомарову серед українців належить та заслуга, що він уперше безстрашно промовив правду, так само можна й ушляхувати Пипіна за те, що він був першим великоросом, який схилився перед фактами. Відтоді кілька дослідників пішли його слідом, і час, коли ці істини стануть загальноновизнаними, вже недалеко. Подібним чином стоїть також питання стосовно першої доби розквіту, тут малороси також цілковито єдині поміж собою і мають в особі Пипіна свого союзника. Однак у великоруському таборі він стоїть самітником, і заledве можна сподіватися, що перемога правди стосовно цих давніх писемних пам’яток буде такою ж безперечною, як стосовно пізніших. Що стосується, щоправда, „Пісні про Ігорів похід” та „Літопису” Нестора, то суперечливими є вже не так і багато *фактів*. Проте їхнє *тлумачення* залишиться, напевне, назавжди різним, залежно від національності. Тут є дві причини: коли з’явилося перше видання „Літопису” Нестора (1802-1809) й перше видання „Пісні про Ігорів похід” (1800), то не існувало більше літератури, ба й самого народу малоросів, а лише „селяни зі своїм зіпсутим діалектом”. І думка про те, що ці писемні пам’ятки могли належати їм, була надзвичайно далекою як першим видавцям, так і першій генерації читачів. Само собою зрозуміло, що все це належало могутньому панівному племені, і знову відібрати у нього цю несправедливо, але беззаперечно цілими поколіннями присвоєну власність було й залишається геркулесовою працею. Проте й за своєю суттю це не надто вдячна справа: „Пісня про Ігорів похід”, найвірогідніше, була створена наприкінці XII століття, „Літопис” – на початку століття, отож обидва твори

виникли в час, коли Південь і Північ у мовному відношенні ще не були розділені, так що тут до певної міри йдеться про спільну власність обох народів, про їхній спадок з часів їхньої єдності, так само, як і мова обох пам'яток, давньоруська, нині не використовується ні велико-, ні малоросами. Виходячи з цього, великороси, у всякому разі, не мають права присвоювати „Пісню” лише собі, але так само не мають на це права і їхні південні брати. Якщо ж зануритися в цю проблему ще глибше, то претензії останніх все ж правомірніші. Обидві пам'ятки виникли на Півдні, обидві відображають погляди тих часів, коли Київ був ще політичним і духовним центром Русі. Проте з іншого боку, і це набагато важливіше, малоруська мова може по праву розглядатися як справжня дочка давньоруської, проте аж ніяк не московитська, яка була, як ми бачили, продуктом пересипання давньоруської фінськими елементами. Давайте спробуємо пояснити стан цього суперечливого питання за допомогою прикладу з нашої історії, який ми, на щастя, можемо навести, і припустимо, що суттєве розмежування між Півднем і Північчю і перемижовування Півночі, починаючи з XIV століття, слов'янськими елементами прогресувало б дедалі більше, так що Північ була б заселена слов'янсько-німецькою, а Південь – суто німецькою народністю, то кому б мала за цих обставин належати створена у XII столітті „Пісня про Нібелунгів”? Так само безсумнівно, як і в цьому вигаданому прикладі, мусить звучати відповідь і тут: все-таки доволі сумнівно, щоби Південь коли-небудь повністю вступив у свої законні права. Але в усякому разі боротьба, яка велася й продовжує вестися тут, була для малоросів гідною, в кожному разі набагато гіднішою, ніж та низка фальшувань і підробок, які часом мали місце й серед них, як це взагалі було ознакою кожного відродження слов'янських народів, коли вони намагалися діяти також і нечесними методами. До таких підробок належить написана, напевне, Бодянським, у всякому разі видана ним буцімто на основі старовинного рукопису „Історія Малоросії”, а також низка народних пісень, серед них і таких, що відносяться до „правічних” часів.

Що більше блідли ліберальні ідеї і що більшої сили набирив розвиток відродженої народності, тим холоднішим, ба й ворожішим робилося ставлення до них російського уряду. Державні мужі, які переживали за непохитну єдність монархії,

національні ревнителі, які ненавиділи кожную іншу мову, окрім власної, реакціонери, які побачили в малоросах „демократичний елемент”, православні фанатики, для яких вільніший напрямок малоруської духовності був, наче більмо на оці, поляки, які хотіли позбутися своїх небезпечних противників – всі вони об’єдналися під гаслом: „Сепаратизм – Південь відривається від Півночі!” І час, у який з’явилося на світ це дурнувате слово, був вибраний вельми вдало: громадянська війна в США огорнула полум’ям новий континент. Можна сказати, що, починаючи вже з 1866, у всякому разі 1868 року, російський уряд частково терпів прагнення малоросів, щоб навіяти галичанам тугу за „матінкою Росією”. Відтоді його ставлення до них ставало дедалі брутальнішим, і в 1876-му, тридцять років після першого пригнічення, відбулося, нарешті, друге. Царський указ заборонив появу малоруських книжок і журналів; були закриті театри, русифіковані школи; знову плекання малоруської мови, ба навіть сама приналежність до нації стала злочином.

1876! – цю дату варто запам’ятати! Це той самий рік, у який Росія уярмила сербів і гострила свій меч, щоб звільнити болгар! Щоправда, малороси вже користувалися повним благом, вони були вже „звільнені”. Чому Росія ілюструвала чесність своїх панславистських фраз таким насильством у внутрішній політиці саме в той момент, коли вона користалася ними задля своїх завойовницьких воєн, залишається загадкою. Якогось очевидного приводу для цього не було. Те, що звинувачення, начебто всі малороси є нігілістами, було брехнею, до того ж погано й бездарно вигаданою брехнею, визнається сьогодні й московитською стороною, так само як і твердження, що малороси є ще лютішими ворогами панівного племені, ніж поляки, і звісно, що ніхто з тих, хто ці звинувачення висловлював, не сприймав їх всерйоз.

Але подвійно дивує за цих обставин те, що всіма можливими способами, як матеріально, так і морально, Росія підтримувала цих непримиренних ворогів, щойно йшлося про те, що вони не є російськими підданими. Авжеж, та ж сама держава, яка в 1876 році водночас намагалася задушити малоросів і визволити болгар, у наступні роки продовжувала карати малоруські літературні прагнення в Росії як злочин, а в Австрії за допомогою грошей і добрих слів усяляко підносити їх як благо!

Про обидві партії серед австрійських малоросів уже згадувалося. На боці „святоюрців” стояв рубль, але частково і влада – тою мірою, якою вона інтегрувалася у власність деяких давніх національних культурних осередків, так, наприклад, Ставропігійського інституту у Львові, спадщини старого могутнього братства. На боці ж українофілів стояв здоровий глузд, а він у сфері духу також є певною владою. Отож вони до того часу також зміцніли й змогли протистояти партії Святого Георгія. Поперемінно міцнішою була то одна, то інша партія – питання стало тут суто політичним. Якщо австрійський уряд захищав, як це мало місце за правління Шмерлінґа, малоросів від поляків, і в циркуляції рубля водночас наставала заминка, то перемогу здобували українофіли. Коли ж уряд захищав, як за керування поліційним міністерством Белкреді, також і поляків, і в країну пливли російські гроші, то тоді перемагала партія Святого Георгія, а те, як упевнено вона часом почувала себе, може засвідчити той пресловутий маніфест, який її основний орган, газета „Слово”, опублікувала в 1866 році, після Кеніґгреца, і в якому партія наважилася повністю відмовитися від Австрії. І та обставина, що й без того слабкі малороси Галичини, замість виступити єдиним фронтом проти поляків, почали політично непримиренно ворогувати й взаємно доносити один на одного – „святоюрці” розповідали байки про підкуп українофілів поляками або урядом, а українофіли, у свою чергу, з набагато більшими підставами й правом говорили про підкуп рублем – стало для них справжнім нещастям у будь-якому, в тому числі й літературному, сенсі. І тут протистояння було спершу надзвичайно гострим, як свідчать наступні вибіркові приклади, запозичені з обох таборів. „Існують, – пише поборник партії Святого Юри Іван Зубрицький, – темні фанатики й низькі ігноранти, які досі жили ледарями, зневажали будь-яку науку, використовували чужий діалект, запозичений лише з низької мови челяді та робітників, і тепер бажають, щоб ми написали нашу історію на провінційному жаргоні галицького плебсу. Дивне бажання! Історія пишеться для освічених і прагнучих освіти класів суспільства. Для людини низького стану доволі молитовника, катехізису й Псалтиря.” На це відповідає „Правда”, головний орган українофілів: „Найпершим кроком до нежиттєздатності староруської партії була публічна відмова від

національної основи, заперечення власного народу та його мови, як це проявилось в „Маніфесті” розпачливого „Слова” в 1866 році. Той, хто лише на якусь мить вчитається у цей акт, повинен визнати, що наші вожді, після того як вони кинулися в обійми загальноруської ідеї, яка, за їхніми ж словами, „вже остаточно сформована й не потребує більше ніякої роботи”, звільнили себе від будь-яких зусиль і сумлінної праці на благо нашого народу, відмовилися від органічного розвитку самостійного життя і тим самим втратили основу всякої життєздатності. Галицький загальноруський рух був безсумнівною ознакою лінощів, хиткості й морального пауперизму.” Ці проби, як я повинен додати, не зовсім характерні, тому що вони вдаються до набагато ввічливішого тону, ніж той, що зазвичай звучав у цій десятиліттями триваючій полеміці. Однак примус необхідності був значно сильнішим, ніж політична твердолобість і впертість вождів. Спочатку відбулося деяке зближення у літературній сфері. Позаяк українофіли могли покликатися на те, що Росія до 1876 року, навіть всередині своїх кордонів, а відтоді принаймні поза ними не розглядала їх як ворогів, і позаяк дедалі чіткіше викристалізовувалася думка про неможливість писати мішаною мовою, що складалася з великоруських та галицьких діалектних слів, то у мовному питанні перемогли головним чином націонал-патріоти. Проте політичні терези схилилися, на жаль, на бік партії Святого Юри. Чим нестерпнішим ставав гніт поляків, тим більше наростало озлоблення засліпленням і невдячністю уряду, який кинув малоросів, котрі до 1848 року були найвірнішими підданими, напризволяще, мов зелотів. Уже десять років серед інтелігентніших малоросів Австрії можна зустріти, на жаль, дуже мало справжніх друзів цієї держави – і це факт незаперечний. Між тим протистояння на політичному поприщі аж ніяк не зникло, воно навіть набрало більшої гостроти. Партія Святого Юри є цілком явно великоруською. Вона стоїть на службі й під протекцією панславізму. Її цілі, безперечно, не поспіль „державно-зрадницькі”, і це хоча б тому, що російське ярмо і справді не видається їй приємнішим, проте вона й не має претензій на назву сили, прихильної до Австрійської монархії. Натомість українофіли, за якими сьогодні стоїть велика маса народу, перебувають у найгострішій опозиції до австрійського

уряду і, зрозуміла річ, вельми озлоблені. Проте в кінцевому рахунку вони не є антиавстрійськими й русофільськими, і якою б важкою не була доля, яку їм, на жаль, готують поляки коштом сили й гідності спільної вітчизни, все ж доля їхніх малоруських братів у царській монархії ще нестерпніша!

Про перше покоління малоруських письменників Галичини ми вже згадували. Слідом за ним прийшло інше, яке намагалося діяти головним чином у дусі партії Святого Юри. На її чолі стояв Яків Головацький, більшою мірою агітатор, ніж учений, проте як і останній, не без заслуг. Лірик Устинович, який співав свіжих, могутніх пісень, допоки послуговувався народною мовою, а прийнявши принципи „святоюрців“, утратив свіжість і безпосередність вислову, Іван Гушалевич, лірик, вчений і політик водночас, який в 1848 році своєю піснею „Мир вам, браття!“ подарував малоросам гімн та ін. Відтак дедалі активніше на арену почали виходити українофіли, особливо, коли вони знайшли собі матеріальну опору в „Товаристві імені Шевченка“. Заснований в 1864 році малоруський театр у Львові вже з самого початку знаходився під їхнім впливом. Вони також можуть уже продемонструвати цілу низку талантів, причому саме в народницькому ключі набагато свіжіших і самобутніших, ніж стара генерація. На першому місці тут слід назвати оповідача Івана Франка, який у своїй повісті „Воа constricator“ явив нам приклад вельми сильного й оригінального обдарування. Образ єврейського нафтового торговця Германа Гольдкремера, який відіграє тут роль протагоніста, є, при всій тенденційності, до якої автора спонукає його відроза до раси, справжнім шедевром. Так само майстерним є зображення життя в індустріальному районі, який через раптове зміщення всіх соціальних стосунків нагадує американський Захід. Якщо ж Франко долучить до того хисту, який він уже має, ще й більшу художню стриманість, то йому забезпечений неабиякий успіх. Його переклад Шекспірових сонетів вважається довершеним. Однак і в ліричній поезії українофіли можуть продемонструвати визначний талант – хоча Юрій Федькович і не був чистокровним малоросом, а гуцулом, себто сином того загадкового за своїм походженням гірського народу, який мешкає в горах Покуття й Північної Буковини й, між іншим, уже століттями послуговується малоруською мовою. Народжений 1834 року в селянській родині,

згодом австрійський солдат, відтак офіцер (помер 1886 р.), він спершу писав, як зазначають усі малоруські, а також і деякі великоруські історики літератури, німецькою, а потім малоруською мовою, проте обома володів досконало. Втім, зазвичай про нього сповіщають не тільки ці сухі факти, знаходяться також серйозні мужі, які зворушливо їх прикрашають. Так, наприклад, Пипін. Хоча, розповідає він, один німецький професор запевняв Федьковича, що в ліриці той „може міряться з кожним німецьким поетом”, одному малоруському авторові, який послухав його вірші, вдалося все-таки повернути його назад до своєї нації. Так Німеччина втратила, а Малоросія здобула лірика першого рангу. Я, звичайно, бажаю малоросам лише добра, так само й Федьковичу, який, як національний лірик, має неабиякі заслуги. Однак та легенда невірна – німецькі вірші Федькович, щоправда, писав, на жаль, навіть публікував їх, але вони просто жадливі, позаяк він не має достатнього відчуття німецької мови, й, очевидно, лише перекладав свої написані малоруською мовою вірші на німецьку. Той, хто не бажає вірити моїм запевненням і, з почуття національного патріотизму, схильний жваво оскаржувати цю втрату для нашої літератури, нехай відкриє поетичну збірку, яку Федькович опублікував у чернівецькому видавництві Г.Пардіні під заголовком „Am Tscheremus! Gedichte eines Uzulen”. Що стосується мене, то я обмежуся двома пробами.

„Was hast du, Iwan, mein Goldkind?! –
Was ist dir?! – Heiliger Gott!...”

„– O Mutter, laß gehen das Fragen!
Ich wollte, ich wäre todt!” –

звучить перша строфа першого вірша цієї книги. Перша строфа другого також не менш вражаюча:

„Juri, Goldkind!... Mein Juri!
Trink das da, mein Bübchen feins!...”
„– O Mutter, laß gehen mich, Mutter!
Mir ist es schon alles eins!”

Можливо, Пипін і товариші дадуть нам заодно відповідь на запитання, як звався той німецький історик літератури, котрий висловив таку думку про Федьковича. – Натомість стосовно іншого австрійського малороса, Григорія Купчанка, слід визнати, що він бездоганно володів також німецькою, проте поетично пробував свої сили, наскільки мені відомо, лише рідною мовою, в той час як основна вага його діяльності обома мовами припадає на етнографію та історію. Як і Федькович, він також походить з Буковини.

Указ 1876 року не застав малоросів у царській монархії зненацька. Перелом у поглядах був помітним уже задовго до того брутального указу, отож мужність не покинула їх. Якщо українські книжки не мали права друкуватися у межах власних кордонів, то це було можливим поза ними, причому не тільки в Галичині, але і в Англії. Нелегальне ввезення книг відбувалося потім так само гарантовано й гладко, як і їхній друк. Нехай театри й були закриті, та ніхто ж не міг заборонити влаштовувати домашні свята й при цьому розігравати підготовлену акторами-любителями виставу. Так само винахідливо навчилися малороси протистояти русифікації в школах, так що й тут можна було уникнути найгіршого. Серед провідних письменників лише один виявився невірним: Пантелеймон Куліш. У 1869 році він ще видав народною мовою свій переклад Нового Заповіту, щоби гідно протистояти русифікації. Він одразу ж був заборонений і зміг бути поширений тільки в Галичині – до речі, великою мірою коштами того самого уряду, який у своїй власній країні заборонив його! Воістину, жоден Оріндур не розв'яже суперечностей, у яких заплутався панславізм! Але що стосується Куліша, то ця подія зробила на нього таке глибоке враження і так похитнула його чоловічу мужність, що він вже в 1874 році перейшов у великоросійський табір і почав публікувати історію Малоросії, яка повністю відповідала московитським інтересам. Проте за винятком кількох *dii minorum gentium*, всі інші залишилися вірними, й до них невдовзі долучилися нові таланти. Визначним оповідачем, який, крім того, заявив про себе також як драматург та народницький історик, є Іван Левицький. Його повісті й оповідання демонструють, подібно до Франкових, чесне прагнення художнього заглиблення. Одне з них, „Бурлачка” могла б зробити честь і значно багатшій літературі.

Серед малоруських письменників він і Франко єдині, хто зображує не тільки селянське життя, але й життя середнього стану, а також великоросів, поляків і євреїв. Серед інших письменників найновішого часу варто назвати автора сільських історій Панаса Мирного, драматурга Михайла Старицького, який переклав на малоросійську також драми Шекспіра, ліриків Устенка й Антоненка.

Чим нестерпнішим ставав гніт, тим сильнішим виявлялося протистояння йому, це було продемонстровано як у Галичині, так і тут. Якщо книга не сміла з'являтися всередині країни, то її друкували за кордоном і читали в країні. Якщо дитині не дозволялося чути малоруське слово у школі, то батьки дбали про те, аби навчання рідною мовою тим ґрунтовніше відбувалося після школи. Словом, „ми скоряємось, але не здаємось” – це було відповіддю, яку малороси дали цареві. І насамперед завдяки цій рішучій позиції царський указ, який офіційно ще й сьогодні не втратив своєї сили, після 1882 року хоча й виконується шкільною владою, проте цензура вже не дотримується його надто буквально. Нині знову друкуються книжки, ба навіть засновано журнал „Киевская старина”, а в 1885 році було дозволене нове видання творів Шевченка, звісно, *editio castigata*, у якому відсутні політичні вірші.

Отож малороси все-таки не забувають, про що співав Шевченко і що було славою їхньої нації. Утискувані поляками в Галичині, великоросами в царській монархії, вони все-таки оберігають свою народність, свою народну поезію, свою літературу. Вони скоряються, але не здаються, і воістину жоден ураган ніколи не зможе змести їх з їхньої предківської землі.

КОМЕНТАР

Вибір текстів для перекладу зумовлений прагненням донести до українського читача найхарактерніші взірці українознавчої публіцистики К.Е.Францоza. Умовно її можна розділити на дві групи: подорожні картини й етнографічно-літературознавчі дослідження. До першої групи належать нариси „Ярмарковий день у Барнові”, „З Відня до Чернівців”, „Свято культури” та „В одеській гавані”. Другу групу утворюють статті та есе, присвячені фольклорній та історико-літературній проблематиці: „Народна пісня малоросів”, „Тарас Шевченко” та „Література малоросів”. Безперечно, що всі ці тексти – як ранні свідчення про Україну та її культуру, зроблені носієм іншої культурної парадигми зі сторонньої перспективи, – мають неабияке історичне значення, проте завдяки пристрасності вислову, оповідній майстерності, непересічній ерудиції та добродушному гумору автора вони не позбавлені й художніх якостей.

На відміну від деяких белетристичних творів Францоza (збірка оповідань „Євреї з Барнова”, романи „Боротьба за право”, „Блазень”, окремі новели), які неодноразово виходили багатьма виданнями й перекладалися іншими мовами, культурологічні нариси письменника після його смерті у повному обсязі ні разу не перевидувалися. Пропоновані переклади здійснені за важкодоступними сьогодні виданнями: *Karl Emil Franzos. Aus Halb-Asien. Culturbilder aus Galizien, der Bukowina, Südrußland und Rumänien. 2 Bde. – Leipzig: Verlag von Duncker und Humblot 1876. – 1.Bd.: XXXVI, 335 S.; 2. Bd.: (6), 331 S. („З Відня до Чернівців”, „Свято культури”, „В одеській гавані”) та Karl Emil Franzos. Vom Don zur Donau I. Neue Kulturbilder aus Halb-Asien. 2 Bde. – Leipzig: Duncker u. Humblot, 1878. – 3. Bd., Zweite, gänzlich umgearbeitete und vermehrte Auflage, 1888. XIV, 371 S. („Ярмарковий день у Барнові”, „Література малоросів”, „Народна пісня малоросів”, „Тарас Шевченко”). Нижче подано коментар до найважливіших імен, понять та історичних реалій, які можуть викликати певні труднощі при рецепції даних текстів і потребують додаткової інформації або пояснень. Враховуючи ту обставину, що подекуди в цих текстах зустрічаються окремі неточності чи фактологічні помилки, зумовлені бідністю джерельної бази, на яку спирався автор, такі експлікації видаються доречними.*

„Ярмарковий день у Барнові”

Нассау – герцогство, яке входило до складу Священної Римської імперії, існувала самостійно до 1866 р., після чого було анексовано Пруссією і увійшло до складу пруської провінції Гессен-Нассау.

вітріоль – хім. елемент, купервасна (купоросна) олія, мідний купорос.

пропінація – монопольне право магнатів і шляхти Речі Посполитої та українських земель, що входили до її складу, на виробництво та продаж горілки. Слугувала важливим засобом грошових надходжень і збагачення панівних верств населення. Ліквідована з початком Визвольної війни. Згодом поновлена для окремих категорій власників — монастирів, козацької старшини тощо. З кінця XVIII ст. на Лівобережжі, а у другій половині XIX ст. на Правобережжі та західноукраїнських землях встановлюється державний контроль виробництва та продажу горілки.

чамара (чамарка) – сурдуг з рядом дрібних гудзиків по обидва боки, довгими петлицями зі шнурків і низьким стоячим комірцем. Вважається чеським національним костюмом.

гульден (від ср.-в.-нім. *guldin* – золота монета) – історична монета (первинно із золота, відтак зі срібла), а також валютна одиниця багатьох країн.

геллер — дрібна німецька розмінна монета.

метреса (франц. *maitresse*, букв. пані, господиня). В буржуазно-дворянському побуті коханка, утриманка.

Тір – знамените фінікійське місто, один із найдавніших торгових центрів. Знаходилося на території сучасного Лівану. Нині – місто Сур з населенням понад 100 чол.

макао – вид азартної гри в карти.

Epitheton ornans (лат.) – декоративний епітет.

обол – дрібна мідна монета в Давній Греції, а також мідна або срібна монета в багатьох європейських країнах в епоху Середньовіччя.

Радецький – Йоганн Йозеф Венцель граф фон Радецький (1766-1858), австрійський воєначальник, маршал. Служив у війську понад 70 років, аж до своєї смерті у віці 91 рік. Відомий перемогами в боях під час перших

років італійської війни за незалежність. Його ім'ям названо відомий військовий марш Йоганна Штрауса („Марш Радецького”) *Кемпен*, Йоганн Франц, барон фон Фіхтенштамм (1793-1863), професійний офіцер. 1849 – генеральний інспектор жандармерії, яку він зміцнив і перетворив на бойовий підрозділ, 1851 – військовий комендант Відня, 1852-59 – начальник верховного командування поліції і важлива опора держави в час неоабсолютизму. Його щоденники є цінним джерелом епохи.

Костюшко – Анджей Тадеуш Боневантура Костюшко (1746-1817), військовий і політичний діяч Речі Посполитої та США, учасник війни за незалежність США, організатор повстання в Польщі, Білорусії та Литві 1794 р., національний герой Польщі, США, Білорусії, почесний громадянин Франції.

Ланґевіч – Маріан Ланґевіч (1827-1887), польський революціонер, генерал з диктаторськими замашками.

Пустовойтова – Генрієтта Пустовойтова (бл. 1860 р.), ад'ютант диктатора Маріана Ланґевіча під час польського повстання 1863 р. Часто зображувалася на картинах і гравюрах у військовому мундирі, з пістолем і шаблею.

noblesse oblige (франц.) – шляхетність зобов'язує.

Боденштедт – Фрідріх Мартін Боденштедт (1819-1892), німецький письменник, вчений-славіст, перекладач. Перекладав сонети Шекспіра, російських поетів (Пушкін, Лермонтов, Кольцов, Фет та ін.), видав збірку українських народних пісень „Die potische Ukraine. Eine Sammlung kleinrussischer Volkslieder„ („Поетична Україна. Зібрання малоруських народних пісень”, Штуттґарт, 1845), де вмістив понад 40 перекладених фольклорних творів, додавши до них велику передмову, в якій Україну було змальовано в дусі романтичних уявлень. Відомий також як автор літературної містифікації „Пісні Мірзи Шафі”.

цісар Фердинанд – Фердинанд I Милосердний (1793-1875), походив з роду Габсбургів. Син цісара Франца I та Марії Терезії, принцеси обох Сицилій. 1835-1848 – цісар Австрії та король Богемії, з 1830 під іменем Фердинанда V – король Угорщини і Хорватії.

Гомеріди – гомерідами називали мандрівних рапсодів (декламаторів), які популяризували гомерівські поеми.

гетьман Гамалія – художній образ запорозького отамана, а не історична особа: в джерелах з історії України не зафіксовано жодного ватажка

чорноморського походу з цим прізвиськом, хоча в „Истории русов”, „Истории Малой России” Д. Бантиша-Каменського та інших джерелах згадується кілька історичних діячів на ім'я Гамалія. Серед них – Григорій Михайлович Гамалія (? – 1702) – український військовий діяч другої половини XVII ст., сотник Пирятинський, полковник Лубенський, який брав участь у національно-визвольній війні українського народу 1648-1657 років під проводом Богдана Хмельницького, в 1655 р. здобув Корсунь. Він був прихильником гетьмана Івана Виговського, від його імені в 1659 році їздив з дипломатичною місією до турецького султана Мегмеда IV.

Скутарі (Скутара) – передмістя Стамбула на малоазійському березі Босфору.

караїми (караїти) – тюркський народ, представники якого сповідують караїмизм – релігію, яка поєднує в собі риси юдаїзму, християнства та ісламу. Кримські караїми є потомками тюркських племен, що входили у VIII-X ст. до складу Хозарського каганату. Багато караїмів мешкають в околицях Тракаю (Литва), колись великі поселення караїмів існували в Галичі, Луцьку, в Києві, Одесі тощо.

липовани – невелика (близько 40 тис.) релігійна група старообрядців, переважно росіян за походженням. Зараз мешкають в українській (Одеська область) та румунській (джудець Тулча) частинах дельти Дунаю, а також в невеликій кількості в районі гирла р. Прут та в кількох інших районах Молдови. Ця релігійна група емігрувала з північної частини європейської Росії після релігійного розколу в російській православній церкві, викликаного реформами патріарха Никона в 1651 році. Мають суворі релігійні настанови та традиційно протистоять Російській Православній церкві. В Україні найбільша липованська громада живе в м. Вілкове Кілійського району Одеської області.

Фонтіна Альба (Біла Криниця) – село Глибоцького району Чернівецької області. Розташоване поблизу прикордонної станції „Вадул-Сірет”, біля румунського кордону. Було центром поселення старовірів на Буковині. Російські старообрядці (за іншими назвами – липовани або філіпони) прибули на Буковину з Причорномор'я, Молдавії, Валахії і Бесарабії у 1760-1780 рр. Австрійська влада, зацікавлена в заселенні Буковини, ставилася прихильно до старообрядців. Цісарським патентом 1783 Йосиф I звільнив їх від податків на 20 років і гарантував свободу віровизнання. За невелику плату переселенці одержали землю і були звільнені від панщини, а також на 50 років від військової служби. – Село стало центром відновлення ієрархії російської старообрядської діаспори (т.зв. поповців, які на відміну від безпоповців мали священників та визнавали таїнства). При матеріальній допомозі одновірців з Росії село збудувало свій

церковний центр: монастир і собор. На базі чоловічого білокриницького монастиря була створена в 1844 р. єпархія, а з 1846 – ієрархія на чолі з митрополитом (Білокриницька митрополія), яка висвячувала священників і єпископів для старообрядців усього світу. У 1940-их рр. митрополія була перенесена в Румунію. Резиденція митрополита Білокриницького зараз знаходиться в румунському містечку Браїли. В Білій Криниці й понині є величезний митрополичий собор. Він побудований у 1900-1908 рр. на кошти князя Олексія Овсянникова в пам'ять про сина, що загинув молодим. В його декоративному оформленні чітко просліджуються риси російської архітектури XVII-XVIII ст.

квієтизм – (від лат. *quies* „спокій”) – рел. течія в католицизмі, що виникла в XVII ст., прихильники якої культивують містико-споглядальний погляд на світ і своєрідну моральну індиферентність. В переносному сенсі – відсторонена, позбавлена афектів пасивна поведінка, безвільна покірність божественному промислу.

Велічка – знаменита соляна копальня в Польщі (неподалік від Кракова). Тут знаходиться підземний собор, видовбаний у покладах кам'яної солі, відомий туристичний атракціон.

піраміди в Гізі – місто в Арабській республіці Єгипет, у Верхньому Єгипті, на лівому березі Нілу, південно-західне передмістя Каїру. Третє за чисельністю населення місто Єгипту. Поблизу Гізи, в Лівійській пустелі, зберігся величний комплекс пірамід-гробниць фараонів Хеопса (Хуфу), Хефрена (Хафра) та Мікеріна (Менкаура), що були побудовані в 1-й половині III тис. до н. е. та відносяться до „семи чудес світу”. Поряд з ними – Великий Сфінкс.

Юліуш Словацький (1809-1849) – польський поет-романтик. Вчився у Віленському університеті (1825–1829), жив у Варшаві, з 1831 р. – на еміграції (у Франції, Швейцарії, Італії). – Помер у Парижі, його тіло перевезене 1927 року до Кракова і поховане у Вавелі. Автор романтичних віршів, революційних поезій, поем „Гуго”, „Чернець”, „Ян Білецький”, „Змій”, „Ламбро”, „Ангеллі”, „Беньовський”, драм „Марія Стюарт”, „Кордіан”, „Мазепа”, „Балладина”, „Лілля Венета”, „Срібний сон Саломеї” та ін.

Сцїлла і Харибда – дві міфологічні потвори, що жили на протилежних берегах Сицилійської протоки й нападали на всіх, хто пропливав мимо. Одиссей проскочив між цими страховиськами, втративши шістьох своїх супутників. У переносному значенні бути між „Сцїллою й Харибдою” – піддаватися водночас загрози двох серйозних небезпек.

Сократ (бл. 469 г. до н. е. – 399 г. до н. е.) – давньогрецький філософ, вчення якого знаменує поворот у філософії – від розгляду природи і світу до розгляду людини. Засуджений до смерті за „розтління молоді” та „неповагу до богів” (за переказами, випив чашу цикути). Своїм методом аналізу понять (майевтика, діалектика) та отождолення доброчесності й знання спрямував увагу філософів на значення людської особистості.

Вольтер (1694-1778), справжнє ім'я Франсуа-Марі Аруе, один з найвидатніших французьких філософів-просвітителів XVIII ст., поет, прозаїк, драматург, сатирик, історик, публіцист, основоположник вольтер'янства. Автор філософських повістей „Мікромегас”, „Кандід, чи Оптимізм”, „Простодушний”, трагедій „Брут”, „Танкред”, сатиричних поем „Орлеанська незаймана”, драм „Едіп”, „Ірена”, історичних творів „Філософські листи”, „Філософський словник”.

Шиллер – Йоганн Крістоф Фрідріх фон Шиллер (1759-1805), великий німецький поет, філософ, історик, теоретик мистецтва і драматург, прихильник романтичного напрямку в німецькій літературі, автор драм „Розбійники”, „Підступність і кохання”, „Змова Фієско в Генуї”, „Марія Стюарт”, „Дон Карлос”, „Валленштейн”, „Вільгельм Телль”, „Орлеанська дівка”, ліричних віршів, балад, а також „Оди до радості”, що була покладена на музику Людвігом ван Бетховеном у його Дев'ятій симфонії і стала гімном Європейського Союзу.

Міцкевич – Адам Міцкевич (1798-1855), найвидатніший польський поет, засновник польського романтизму, діяч національно-визвольного руху білоруського походження. Автор поем „Фарис”, „Конрад Валленрод”, „Дзяди”, „Пан Тадеуш”, „Альпухара”, „Кримських сонетів”, балад „Воевода”, „Варта” та ін. Після раптової смерті в Константинополі від холери його тіло перевезли до Парижа, а через 40 років перепоховали у Вавельських підземеллях Кракова.

Сирокомля – Людвік Владислав Францішек Кондратович, відомий як Владислав Сирокомля (1823-1862), польський і білоруський поет, історик літератури, перекладач. За життя дуже біднував. Переклав польською „Кобзар” Т.Г.Шевченка. Основні твори: „Маргер. Поема з історії Литви”, „Янко-могильщик”, „Ян Демборог”, комедія „Граф Вонторський”, драма „Хатина в лісі”.

Шільтах, Біберах, Гаслах – німецькі міста у долині річки Кінціг (Шварцвальд)

Гайнау – Юліус Якоб барон фон Гайнау (1786-1853), австрійський генерал, жорстко придушував масові заворушення проти австрійського гніту під час революційних подій 1848-49 р. в Італії та Угорщині.

Бах – Александр барон фон Бах (1813-1893), австрійський юрист і політик, 1849-1859 рр. – міністр внутрішніх справ Австрії, прихильник ідей клерикального абсолютизму.

Кемпен (див. вище)

Йосиф II – німецький імператор, австрійський цісар (1741-1790). Син Франца Стефана і Марії Терезії. З 1765 р. співрегент і цісар, з 1780 р. правив самостійно. Завдяки поділам Польщі здобув Галичину, в 1774 р. – Буковину. З початком самостійного правління намагався здійснити свої ліберальні реформи, які отримали назву йозефінізму (едикт про віротерпимість, шлюб як державна установа, відміна станових прерогатив при сплаті податків, полегшення життя селян, проголошення німецької мови як єдиної державної тощо).

Банат – історична область, розділена між Сербією, Румунією та Угорщиною, кордони якої визначаються ріками Мурешем, Тисою, Дунаєм та Карпатськими горами. Економічним та культурним центром румунського Банату є м. Тимішоара.

угорські комітати – комітат (жупа) вважався у старій Угорщині головною одиницею адміністративно-територіального поділу, якою керував жупан.

Арпад (850/855-907) – вождь угорців, засновник династії Арпадів.

„3 Відня до Чернівців”

Ейдкунен (Ейдткунен) – нині Чернишевське, містечко в Нестеровському районі Калінінградської обл. Розташоване на лівому березі річки Лепони, по якій проходить російсько-литовський кордон. Вже у XIX ст. Ейдткунен був прикордонним селищем, через яке проходив німецько-російський кордон, оскільки в той час Литва належала до Російської імперії. В Ейдткунені мандрівники пересажувалися з російського потяга на німецький і навпаки (через різну ширину колії). Завдяки своєму прикордонному становищу Ейдткунен згадується у творах багатьох російських літераторів (Чехов, Достоевський, Маяковський).

князь Меттерніх – Клемент Вензель, князь фон Меттерніх (1773-1859), австрійський політик і державний діяч. Був одним з найвпливовіших дипломатів свого часу („Віденський конгрес”). Архітектор австрійського абсолютизму.

Санкт-Маркс – частина 3-го району Відня Ландштрассе. Тут у XIII ст. знаходився шпиталь, каплиця якого, присвячена святому Маркові, дала

назву місцевості. З 1846 р. до кінця XX ст. Санкт-Маркс був відомий насамперед своєю різницею і центральним ярмарком худоби. Сьогодні ця частина Відня є важливим вузловим транспортним пунктом.

морлаки (мавровалахи) – романська етнічна група, яка проживала на узбережжях Боснії, Хорватії та Чорногорії. Більшість морлаків ще у Середньовіччі асимілювалася зі слов'янами. Сьогодні існують їхні нащадки – т. зв. істрорумуни.

Дзедзіц – містечко в польському воєводстві Сілезія неподалік Бельско-Бяли, що в 1847-55 рр., завдяки прокладанню австрійської Північної залізниці з Відня до Кракова, стало вузловою станцією, з якої можна було добратися до Бельско-Бяли і Катовіце.

Снятин – старовинне місто на Покутті (Івано-Франківська область), розташоване на ріці Прут. Збудоване як опорний пункт князівських дружин для захисту торгового шляху до місць видобування солі поблизу м. Коломия. Згадується в Іпатіївському літописі. В 1138 р. ця територія належала синові князя Ярослава на ім'я Коснятин, звідки місто й отримало свою назву.

Сучава – місто в північно-східній Румунії, історична столиця Молдавсько-Волоського князівства, а згодом Південної Буковини. Славиться руїнами своєї середньовічної фортеці, численними православними храмами. Тут у церкві святого Георгія зберігаються мощі православного святого Івана Сучавського.

Підволочиськ – містечко в Галичині (нині Тернопільська обл.). Розташоване на правому березі ріки Збруч, навпроти міста Волочиська (Хмельницька обл.). Через нього проходив давній торговий шлях. Завдяки прокладеній австрійцями у другій половині XIX ст. залізниці Підволочиськ – Тернопіль – Львів почало бурхливо розвиватися, проте Перша світова війна і зміна державної приналежності надовго загальмували його процвітання.

Марієнбад (Маріанське Лазне) – курортне місто в Чеській республіці, розташоване на заході історичної області Богемія. До Першої світової війни вважалось одним із фешенебельних курортів Австро-Угорщини.

Іцкани – містечко в північно-східній Румунії, неподалік від Сучави, через яке в австрійські часи проходила залізниця Чернівці – Ясси.

Францесбад (Франтішкове Лазне) – місто в західній Чехії (Карловарський край), знаменитий курорт.

Одерберг – місто в Німеччині, земля Бранденбург.

Прерау (Преров) – місто в Чеській республіці (Оломоуцький край). Вперше згадується в 1141 р. З будівництвом Північної залізниці Відень – Прерау почалася новітня ера розквіту міста.

Genova la superba (італ.) – Генуя горда.

Firenze la bella (італ.) – Флоренція прекрасна.

Cracovia la stincatoria (італ.) – Краків смердючий.

„*Lasciate ogni speranza...*” (італ.) – „Лишайте сподівання всі, хто входить...” – Цитата з „Божественної комедії” Данте Аліг’єрі („Пекло”, пісня третя).

Велічка (див. вище).

Пшемишль – стародавнє місто в південно-східній Польщі на річці Сян, засноване у VIII ст. Завдяки прокладеній в 1861 р. залізниці, місто почало відігравати важливу роль як транспортний вузол між Краковом і Львовом, а також як стратегічний пункт неподалік кордону з Російською імперією.

corpora delicti (лат.) – речовий доказ.

à la carte (франц.) – на свій розсуд, за власним вибором.

„Свято культури”

Йозеф II (див. вище)

Енценберг – генерал Карл барон фон Енценберг, другий військовий губернатор Буковини (після генерала фон Сплєні), який обіймав цю посаду в 1778-86 рр.

Андреас Мікуліч – буковинський архітектор, автор книги „Die Kulturstände im Herzogtum Bukowina (1775-1875)”, Czernowitz: Pardini, 1878 („Стан культури у герцогстві Буковина (1775-1875), Чернівці: Пардіні, 1878).

гарнець (*гарець*) – давня міра сипких тіл, приблизно 61,5 літрів.

йох – міра площі, приблизно 30-55 арів.

А. С., Н. С. – абрєвіатура від „Augsburger Confession” та „helvetische Konfession”, тобто протєстанти Аугсбурзької конфєсії (послїдовники Мартїна Лютера) та протєстанти швейцарської конфєсії (послїдовники Жана Кальвіна та Ульріха Цвінглі)

Герман, Герман Херускер (Армїній, 18 р. до н. е – 19 р. н.е.), вождь германського племенї херусків. У 9 р. н.е. розгромив римські легїони полководця Вара у Тевтобурзькому лїсі.

Катон, Катон Молодший (95-45 рр. до н. е.), давньоримський республїканець, противник Юлія Цезаря, прихильник Гнея Помпея. Пїсля перемоги Цезаря в 46 р. до н. е. при Тапсі наклав на себе руки.

Гґрабен – назва однієї з головних вулиць Відня, що прилягає до собору Святого Стефана.

Chidher, Хїдгер Гґрюн – лїтературна фігура, втілення безсмертного, вїчно юного, неспокїйного мандрївця. Це ім’я ввів у лїтературу в одному з своїх вїршів нїмецький поет Фрїдрїх Рюккерт. Оскїльки в бїльш ранніх версіях наявні асоціації з Агасфером, то Хїдгера можна розглядати як варіацію образу „вїчного жида”.

загубленого, загадкового племенї уцїв, яке колись прийшло зі Сходу й пішло на Захід, так що лише у гїрській долині залишилася частина цієї великої хвилї – Француз виступає тут прихильником „половецької” теорії походження гуцулів („уцїв”), які буцїмто прийшли в Карпати з-за Уралу. Цю теорію активно підтримував і пропагував гїмназїальний наставник Францо́за, професор Ернст Рудольф Нойбауер (1828-1890), від якого її, ймовїрно, запозичив і Юрїй Федькович. Етимологія слова „гуцули” не має переконливих аргументів. Найбїльш поширене етимологічне пояснення виводить його від румунського „hoț” – злодій, розбїйник. Український лїнгвіст Б.Кобилянський на основі аналізу гуцульсько-покутського діалекту та історичних даних висунув гіпотезу про те, що предками населення Гуцульщини й Покуття були племена східних слов’ян – уличів (південь Наддніпрянщина від Дністра) і тиверців (край між Дністром і Карпатами), які переселилися в Карпати і асимїлювалися з місцевим населенням.

Tusculum – римське місто в Албанських горах. За свідченнями різних джерел, було забудоване віллами, власниками яких були Цицерон, Лукулл, Меценат. В „Тускуланських бесїдах” Цицерон називає Тускулум місцем спокою і роздумів.

лендлер – популярний в Австрії та Південній Нїмеччині народний танець (муз. розмір $3/4$), попередник вальсу.

Lanner – Йозеф Ланнер (1801-1843), австрійський композитор, автор багатьох вальсів і лендлерів.

ціпфери – етнічна група німецького (саксонського) походження, що проживала у Словаччині та Угорщині.

шеклери – мадярське плем'я, що проживало в румунській Трансильванії.

elien! (угор.) – хай живе!

пушта – угорська степова рівнина.

pro tempore (лат.) – тимчасово, у відповідності з вимогами часу.

Гогенварт – Франц Йозеф Ганнібал граф Гогенварт (1771-1844), австрійський політик і натураліст, один із засновників читалень німецьких студентів.

Ананке (гр.) – необхідність, невідворотність, фатум, доля. Також ім'я богині долі. Одне з основних понять філософії Платона.

Quem Deus perdere vult, dementat (prius) (лат.) – Кого бог хоче покарати, відбирає (розум)!

Яфет – один із трьох синів біблійного Ноя (Сім, Хам і Яфет).

faciles, formosae (лат.) – слова студентського гімну „Gaudeamus”: „Vivant omnes virgines, / Faciles, formosae!” (Хай живуть усі дівчата, / Ласкаві, вродливі!)

„Одеська гавань”

Меркурій – римський бог торгівлі, пізніше ототожнений з давньогрецьким Гермесом.

герцог Ришельє – Арман Еммануель Софія-Септимані де Він'єро дю Плессі, граф де Шинон, герцог де Ришельє (в Росії відомий як Еммануїл Осипович де Ришельє, 1766-1822), французький і російський державний діяч. Небіж знаменитого кардинала Ришельє у четвертому поколінні. В роки Великої французької революції 1789 р. емігрував спочатку до Австрії, потім до Росії. З 1803 р. – градоначальник Одеси, з 1805р. – генерал-губернатор Новоросійського краю. Зробив великий внесок у розбудову Одеси й розвиток Новоросії. З 1815 р., за наполяганням царя Олександра I, – прем'єр-міністр французького уряду Людовіка XVIII.

Понт Евксінський – давньогрецька назва Чорного моря.

„Бачив міста багатьох людей і страждав там немало” – рядок із Гомерової „Одіссеї”.

мінгер (гол. *mynheer*) – пан (перед прізвищем голландця), голландець.

караїми (див. вище)

Фальмераєйр – Якоб Філіп Фальмерайєр (1790-1861), тірольський мандрівник, журналіст, політик, історик, відомий своїми суперечливими (частково расистськими) теоріями стосовно расового походження греків.

наргіле (або кальян) – прилад для куріння, що дозволяє фільтрувати й охолоджувати дим. Роль фільтру виконує резервуар з водою, вином або іншою рідиною.

„Народна пісня малоросів”

письменник Боднанський – це друкарська помилка або ж очевидна неточність Францоza. Напевне, мається на увазі Осип Максимович Бодянский (1808- 1877) – український і російський філолог-славист, історик, фольклорист і перекладач. Закінчив Переяславську духовну семінарію, Московський університет, де згодом тривалий час був професором. Секретар (з 1845 р.) Московського товариства історії й старожитностей російських, редактор його органу „Чтения Московского общества истории и древностей российских”. Тут було опубліковано багато цінних матеріалів з історії Росії й України, втч. „Історію Русів, або Малої Росії”, „Реєстр усього війська Запорізького...”, „Народні пісні Галицької і Угорської Русі” та ін. За редакцією Бодянского було видано також „Літопис Самовидця”. Крім того, він був автором праць з історії, фольклору й слов'янських мов: „Про народну поезію слов'янських племен” (1837), „Про час виникнення слов'янських письмен” (1855). Переклав російською мовою і опублікував низку праць чеських, польських, та українських істориків. Підтримував дружні стосунки з М.Гоголем, Т.Шевченком, М.Максимовичем.

Тальві (Talvj) – під цим псевдонімом, що є аббревіатурою повного імені, писала німецька славистка Тереза Альбертіна Луїза фон Якоб (Therese Albertine Louise von Jakob, 1797-1852), яка вже в 1825-1826 рр. опублікувала німецькою мовою „Сербські народні пісні”, що викликали свого часу значний розголос в науковому світі і захопили навіть самого Гете. Її батько був університетським професором у Харкові, а відтак у Петербурзі, своє дитинство вона провела в Україні. Їй належить також „Übersichtliches Handbuch einer Geschichte der slawischen Sprachen und

Literatur, nebst einer Skizze ihrer Volkspoesie, („Оглядовий підручник слов'янських мов і літератури, з нарисом їхньої народної поезії”, Ляйпціг, 1852). Однак інформація про Україну, що міститься в цьому виданні, часом дуже далека від реальності. Очевидно, що авторка черпала її з других рук, можливо, з польських джерел, де про Україну писалось багато неправдивого й фантастичного. Також її добірка українських народних пісень, репрезентованих у цьому виданні, ґрунтується на публікаціях (а частково й фальсифікаціях) інших авторів, які вона сприймає некритично.

Боденштедт (див. вище)

Іван Богуславцев – про ренегата Івана Богуславця і його втечу з жінкою-туркенєю згадується в „Історії Русів”. Цілком імовірно, що автор „Історії” скористався або сюжетом думи, або сюжетом якоїсь іншої пісні на подібну тему. Дві думи про Івана Богуславця подає видання: *Думи* / Упор. текстів, вступна стаття, примітки та коментарі Г.А.Нудьги. – К.: Рад. письменник, 1969.

Піпін – Олександр Миколайович Піпін (1833-1904), російський літературознавець, професор Петербурзького університету, академік, представник культурно-історичної школи. Співпрацював з такими часописами, як „Отечественные записки”, „Современник”, „Вестник Европы”. Автор бл. 1200 праць з історії російської та слов'янських літератур. В капітальній „Історії слов'янських літератур” (1859) простежено розвиток письменства західних і південних слов'ян, в тому числі й української літератури. Переклав „Загальну історію літератури XVIII ст.” Г. Геттнера, „Мистецтво з погляду соціології” Ж.М.Гюйо та ін.

Костомаров – Микола Іванович Костомаров (1817-1885), визначний український та російський історик, громадсько-політичний та культурний діяч, письменник, публіцист, критик, етнограф і фольклорист, чл.-кор. Петербурзької Академії наук. Син російського поміщика та українки з кріпаків. Закінчив у 1837 р. історико-філологічний факультет Харківського університету. Служив у війську, викладав історію в гімназіях Харкова, Рівного, Києва, з 1846 р. – ад'юнкт-професор кафедри російської історії Київського університету. Один із засновників Кирило-Мефодіївського братства. В 1847 р. заарештований, ув'язнений в Петропавловській фортеці, відтак висланий до Саратова. Амністований в 1856 р., працював екстраординарним професором кафедри російської історії Петербурзького університету. Співробітничав у журналах „Современник”, „Вестник Европы”, „Отечественные записки”, „Русское слово”, „Киевская старина”, „Колокол” та ін. Автор праць переважно з вітчизняної історії („Іван Свирговский, украинский гетман XVI века”, 1855, „Богдан Хмельницкий и возвращение Южной России”, 1857, „Начало Руси”, 1860, „Две русские

народности", 1861, „Руина", 1879-80, „Мазепа", 1882 „Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей", тт. 1-7, 1873-88 та ін.). Як письменник-романтик видав віршовані збірки „Украинские баллады" (1839), „Вітка" (1840), історичні трагедії „Сава Чалий" (1838), „Переяславська ніч" (1841), романтичні драми „Кремуций Корд" (1849), „Эллины Тавриды" (1883). Відомий також як прозаїк („Син", „Кудеяр", „Холуй" та ін.). Перекладав твори Шекспіра, Байрона тощо.

Штауфе – Людвіг Адольф Сімігінович-Штауфе (також Штауфе-Сімігінович або тільки Штауфе, 1832-1897), перший автохтонний німецькомовний письменник Буковини, по батьківській лінії українського, по материнській – німецького походження. Виростав у Сучаві, навчався у гімназії в Чернівцях, студіював германістику й історію у Віденському університеті. Опубліковані в „Zeitschrift für deutsche Mythologie und Sittenkunde" „Казки Буковини" були позитивно оцінені Вільгельмом Гріммом. Після завершення своєї студії працював професором чернівецької гімназії, в 1857 р. заснував як додаток до „Буковинського домашнього календаря" альманах „Familienblätter, („Сімейні листки"). В 1858 р. отримав посаду професора гімназії в Кронштадті (Трансільванія), де його літературна діяльність розгорнулася на повну силу. Він пише для провідних німецьких журналів („Illustrierte Monatshefte", „Deutsche Romanzeitung", „Über Land und Meer"), перекладає з румунської, працює над етнографічними й культурно-історичними дослідженнями. В 1865 р. у Відні виходить його антологія „Romanische Poeten" („Румунські поети"). Після повернення до Чернівців працював професором учительської семінарії. В цей період свого життя він займався головним чином перекладами й етнографічно-фольклористичними дослідженнями („Етноси Буковини", 1884, „Народні перекази Буковини", 1885, „Малоруські народні пісні у метричному перекладі", 1888 тощо).

Гельбіг – Friedrich Helbig (1832-1896), німецький юрист і письменник, автор трагедій („Вавилон", „Григорій VII"), комедій („Університетська комедія"), поем („Кунігунда Орламюндська"), поетичних переказів („Зелінда, русалка Шпрінґа", „Життя Тюрінгії в піснях та легендах"), літературознавчих досліджень („Легенда про Вічного жида").

Григорій Купчанко – Григорій Іванович Купчанко (1849-1902), український фольклорист, етнограф і письменник, родом з Буковини. Навчався у Віденському університеті. В 1888-93 видавав газету „Руська правда". Був членом Російського географічного товариства, збирав матеріали з історії, фольклору й етнографії українців. Видав кілька фольклорно-етнографічних збірників („Сборник песен буковинского народа", 1875). Автор досліджень „Сільське весілля на Буковині", 1870, „Некоторые

историко-географические сведения о Буковине”, 1875. Виступав у пресі також з віршами, оповіданнями, проте без особливого успіху.

Сан-Стефанський мирний договір – попередній мирний договір, укладений у містечку Сан-Стефано (західна околиця Константинополя, нині Єшілхей у Стамбулі) 19 лютого (3 березня) 1878 р. між Росією та Османською імперією, що завершив російсько-турецьку війну 1877-78 рр. Договір визнавав незалежність Сербії, Чорногорії й Румунії (їх території суттєво зростали). Боснія і Герцеговина повинні були утворити автономну область. Створювалася нове автономне слов'янське князівство на Балканах – Болгарія, яке значно розширювало свої володіння. Туреччина зобов'язувалася виплатити величезну контрибуцію, більша частина якої погашалася за рахунок територіальних поступок (Ардаган, Карс, Батум, Баязет в Азії, Добруджа, Зміїний острів у Європі). Як винагорода за повернуту Росії південну частину Бессарабії, території, якими турки поступилися в Європі, переходили до Румунії (за винятком острова Зміїний). – Європейські держави не хотіли погоджуватися з цими умовами. Великобританія і Австро-Угорщина прагнули будь-яким способом завадити Росії отримати вихід до Середземного моря через свого сателіта Болгарію. В обмін на Кіпр Великобританія гарантувала Туреччині захист. Назріваючу нову війну вдалося відвернути скликанням Берлінського конгресу, на якому були майже повністю переглянуті результати Сан-Стефанського договору на шкоду Росії, Болгарії та Чорногорії. – День підписання Сан-Стефанського мирного договору вважається національним святом Болгарії.

битви під Манжентою, Сольферіно, Кенігтресом – битви під Маджентою та Сольферіно були вирішальними битвами Сардинської війни між Австрійською монархією, з одного боку, та королівством Сардинією і її союзником Францією за правління Наполеона III, з іншого боку. Сардинська війна спалахнула внаслідок підтримки королівством Сардинія італійських борців за свободу в тодішніх австрійських провінціях Ломбардія та Венеція. В битві під Маджентою, яка відбулася 4 червня 1859 р., австрійські війська під командуванням фельдмаршала Ференца Йозефа Гюлаї зазнали першої серйозної поразки. Друга невдача спіткала австрійців 24 червня 1859 р. у битві під Сольферіно, внаслідок якої був відкритий шлях до об'єднання Італії. – Обидві битви відзначалися надзвичайною жорстокістю. В битві під Сольферіно було убито близько 6.000 вояків, від 30.000 до 40.000 поранено, понад 10.000 пропали безвісти. Тисячі вояків з обох боків померли від ран, антисанітарних умов, нестачі води та харчів. Битва при Сольферіно була найкривавішим воєнним зіткненням після Ватерлоо. Водночас вона була першою поразкою молодого австрійського цісаря Франца-Йосифа I й завершилася підписанням Цюрихського мирного договору, за яким Австрія віддала Наполеону III Ломбардію, яку той передав Сардинії. Жорстокість битви й безпомічність поранених вояків спонукали

швейцарського комерсанта Анрі Дюнана, який був очевидцем битви, до створення організацій Червоного Хреста й Червоного Півмісяця (Женевська конвенція 1864 р.). – Битва під Кенігґресом (місто в Богемії), що відбулася 3 липня 1866 р., була вирішальною битвою у т.зв. Німецькій війні між Австрією та Пруссією. В ній австрійська армія так само зазнала поразки.

Ерцгерцог Фердинанд Макс (Фердинанд Максиміліан, 1832-1867) – молодший брат австрійського цісаря Франца-Йосифа I з роду Габсбургів. Під час мексиканських інтервенційних воєн, завдяки сприянню французького імператора Наполеона III, був посаджений на мексиканський трон (1864-1867). У Мексиці він мріяв здійснити свої модернізаційні реформи. Однак після закінчення Громадянської війни в США французькі війська змушені були під тиском американців покинути Мексику. Скинutoму кілька років тому президентові Беніто Жуаресу, який користувався великою підтримкою народу, вдалося знову відновити свою владу. 14 травня 1867 р. Фердинанд Максиміліан був заарештований і засуджений військовим судом до смерті. 19 червня 1867 р. його було розстріляно разом з кількома мексиканськими генералами неподалік від міста Кверетано.

„Тарас Шевченко”

німецький поміщик Енгельгардт – Василь Васильович Енгельгардт (1755-1828) – поміщик, генерал-лейтенант, власник родини Шевченків. Володів багатьма селами, зокрема Моринцями й Кирилівкою. На Київщині мав понад 8 тисяч кріпаків. У 1816 р. до ревізького реєстру кріпаків Енгельгардта вписано дворічного Тараса.

Лисянка – містечко Звенигородського повіту Київської губернії (тепер селище міського типу, районний центр Черкаської області).

Тикич – річка, на якій розташоване містечко Лисянка.

Тарасівка – село Звенигородського повіту Київської губернії (тепер Черкаської області)

Евмей – пастух-свинопас із „Одіссеї”, в якого Одіссей переховувався після свого повернення на острів Ітаку.

петербурзький художник Чераєв – тут Француз допустив неточність у транскрипції імені. Мається на увазі художник Василь Григорович Ширяєв (1795 – р. см. невід.), що походив з кріпаків і був відпущений на волю. Вважався одним з відомих майстрів декоративного живопису і виконував внутрішні розписи у приватних та громадських спорудах. Поміщик Павло

Енгельгардт, син Василя Енгельгардта, законтрактував Шевченка на чотири роки до Ширяєва на навчання, щоб мати свого дворового маляра. У своєму „Щоденнику” Шевченко згадує про Ширяєва як про людину „грубу й жорстоку”.

священик на ім'я Сошенко – Іван Максимович Сошенко (1807-1876), український педагог, художник, друг Шевченка. Вчився в петербурзькій Академії мистецтв (1834-38). Одним з перших звернув увагу на художній хист Шевченка, познайомив його з Є.Гребінкою, В.Григоровичем і О.Венеціановим, а через них із К.Брюлловим, В.Жуковським і М.Вієльгорським, які організували викуп поета з кріпацтва. Деякий час Сошенко і Шевченко жили на одній квартирі. В 1861 р. супроводив домовину Шевченка до Канева. Про знайомство й приятелювання з Сошенком Шевченко розповів у повісті „Художник”. – Твердження про те, що він був священиком, хибне.

знаменитий поет Жуковський – Василь Андрійович Жуковський (1783-1852), російський поет, один з основоположників російського романтизму. Належав до діячів російської культури, які оцінили талант Шевченка і взяли безпосередню участь в організації викупу поета з кріпацтва. Портрет Жуковського, створений К.Брюлловим, було розіграно в лотерею і за вилучені від неї кошти (2.500 рублів) Шевченка викупили в поміщика П.Енгельгардта. Шевченко присвятив Жуковському свою поему „Катерина”.

Карл Брюллов – Карл Павлович Брюллов (1799-1852), російський художник, професор Петербурзької Академії мистецтв. Автор картин на історичні теми („Останній день Помпеї”), жанрових акварелей і портретів діячів культури (портрети В.Жуковського, І.Крилова). Брав активну участь у викупі Шевченка з кріпацтва. Під час навчання в Академії мистецтва Шевченко став одним з улюблених учнів і другом Брюллова, 1839 деякий час мешкав на його квартирі. Завдяки своєму вчителю Шевченко познайомився з багатьма визначними діячами культури Петербурга. Вплив художньої манери Брюллова помітний у ранніх мистецьких роботах Шевченка, за офорт „Вірсація”, скопійований з картини Брюллова, йому було надано звання академіка. З великою шаною згадував Шевченко свого старшого друга в автобіографії та „Щоденнику”, відтворив його образ у повісті „Художник”.

поет Гребінка – Євген Павлович Гребінка (1812-1848), український і російський письменник. З 1834 р. жив у Петербурзі, де створив гурток, який об'єднував українську мистецьку й літературну інтелігенцію. Підтримував Шевченка матеріально, допомагав йому в самоосвіті, брав безпосередню участь у його викупі з кріпацтва, сприяв виданню „Кобзаря”. Шевченко намалював портрет Гребінки, присвятив йому вірш „Перебендя”.

Щепкін – Михайло Семенович Щепкін (1788-1863), російський актор, основоположник критичного реалізму в театральному мистецтві, реформатор російської та української сцени. В 1821 р. був викуплений з кріпацтва. Працював у театрах Харкова, Полтави, Києва, у Малому театрі в Москві. Шевченко захоплювався грою Щепкіна, вважав його одним з найближчих друзів, присвятив йому поему „Неофіти”.

Піпін (див. вище)

граф Яків де Бальмен – Яків Петрович де Бальмен (1813-1845), український художник-аматор, офіцер. Ілюстрував твори Шевченка. Загинув на Кавказі. Шевченко присвятив йому свою поему „Кавказ”.

графиня Толстая – Анастасія Іванівна Толстая (1817-1879), дружина скульптора і живописця, віце-президента петербурзької Академії мистецтв Федора Петровича Толстого. Разом зі своїм чоловіком клопоталася про звільнення поета від солдатчини, листувалася з ним з цього приводу. 13 квітня 1857 р. влаштувала в Академії мистецтв аматорську виставу й зібрала 500 рублів для допомоги поетові. У листах і „Щоденнику” Шевченко називав її „сестрою” і „святою заступницею”. Поет бував частим гостем Толстих, відвідував їхні літературні вечори.

Він плакає думку збудувати собі на старість хату над Дніпром, хоче також одружитися з кріпачкою – наймичкою свого родича Харитею – про намір Шевченка одружитися й збудувати собі хату над Дніпром відомо з багатьох джерел. Очевидно, що тут ідеться про Ликеру Іванівну Полусмакову (Полусмак) (1840-1917), колишню кріпачку, яка, діставши волю, наймитувала у Петербурзі й справді якийсь час вважалася нареченою Шевченка. Поет присвятив їй поезії „Ликері” та „Л.” („Поставлю хату і кімнату”). Однак надії Шевченка на родинне життя не справдилися – після нетривалої ейфорії їхні стосунки були розірвані (див. вірш „Барвінок цвів і зеленів”). Згодом Л.Полусмакова одружилася з перукарем Яковлевим і жила в Царському Селі, а після смерті чоловіка (1904) переїхала до Канева, де часто навідувалася на могилу Шевченка.

16-го лютого 1861 року, в 47-літньому віці, поет помер у Петербурзі – тут, очевидно, друкарська помилка. Шевченко помер у Петербурзі 26 лютого за старим або ж 10 березня за новим стилем 1861 р.

Йоганн Георг Обріст (1843-1901) – австрійський поет, який декілька років працював гімназійним учителем на Буковині й залишив у культурі краю помітний слід. В 1870 р. він опублікував у Чернівцях невеличку книжечку „Taras Grigoriewicz Szewczenko. Ein kleinrussischer Dichter. Dessen Lebensskizze samt Anhang, bestehend aus Proben seiner Poesien, in freier

Nachdichtung" („Тарас Григорович Шевченко, малоросійський поет. Нарис його життя з додатком, що містить проби його поезії у вільному перекладі"). Видання включало в себе 14 переспівів віршів і поем Шевченка. Це було перше чужомовне видання Шевченка, здійснене у книжковій формі, яке з'явилося в час, коли український поет був ще майже незнаний на Заході.

Віктор Умлауф фон Франквель (1836-1887) – австрійський чиновник і адвокат, що принагідно займався літературною діяльністю. Виростав у Чернівцях, куди його батьки переселилися з Галичини. Студіював право у Відні й Будапешті. До кола його знайомих належали не тільки німецькі, але й румунські діячі культури (М.Емінеску, І.Славич, Ч.Порумбеску). Часто звертався у своїх творах до румунських мотивів („Буковинський ліс", „Битва у Козминському лісі", „Звуки вітчизни", „Румунські пісні"). Перекладав румунську, українську, угорську поезію, зокрема поезію Т.Шевченка („Кавказ"), В.Александрі, Ш.Петефі.

обох солідних томів чудового львівського видання повного зібрання творів 1866 року – стараннями О.Барвінського, Г.Боднара та Г.Рожанського в 1866-69 рр. окремими випусками, а потім двома томами у Львові вийшли „Поезії Тараса Шевченка" (датовані 1867 р., фіктивний видавець – К.Сушкевич). Цим виданням найімовірніше користувався Француз. До них увійшло 216 творів, серед яких значну частину становили політичні вірші й поеми, що не друкувалися в Росії або ж були спотворені цензурою. Деякі твори не належали поетові. Не позбавлене текстологічних хиб, це видання все ж відіграло важливу роль у поширенні Шевченкових творів на західноукраїнських землях.

Георг Гервег (1817-1875) – німецький поет. Студіював теологію і право в Тюбінгені. Співпрацював у „Рейнській газеті". У зб. „Вірші живої людини" (т.1-2, 1841-43) відбулося демократичне піднесення в Німеччині. Автор сатиричних поезій, статей, фейлетонів, а також гімну Німецького робітничого союзу. З 1866 – почесний кореспондент І Інтернаціоналу.

наш найбільший лірик – мається на увазі великий німецький поет Й.В.Гете.

„Не сподівайся вже нічого" („Erwarte nichts") під таким заголовком в альманасі „Buchenblätter" (Чернівці, 1870) був опублікований у перекладі Француза вірш Шевченка „Минули літа молодії".

поет Основ'яненко – Григорій Федорович Квітка-Основ'яненко (справжнє прізвище Квітка, літературний псевдонім – Грицько Основ'яненко, 1778-1843). український письменник і культурно-громадський діяч, основоположник художньої прози в новій українській літературі. Походив

з козацько-старшинського роду. Писав українською і російською мовами. Шевченко познайомився з творами Квітки-Основ'яненка в бібліотеці Є.Гребінки. Особисто не зустрічалися, проте якийсь час листувалися. Шевченко присвятив своєму старшому другу вірш „До Основ'яненка”, високо цінував його твори, зокрема нарис „Головатий”, повісті „Маруся”, „Сердешна Оксана”. „Салдацький патрет” та ін., створив до деяких з них ілюстрації („Знахар”, „Панна Сотниківна”).

Шафарик – Павел Йосеф Шафарик (1795-1861), чеський і словацький філолог, історик, діяч чеського й словацького відродження, професор Празького університету. Прихильно ставився до української культури. В низці розвідок дав характеристику української мови, літератури, народної творчості, пропагував єдність слов'ян, намагався дати порівняльний огляд історії, літератури й етнографії слов'ян. Шевченко присвятив Шафарикові поетичний зачин до поеми „Єретик”.

Ян Гус (1371-1415) – ідеолог чеської Реформації, національний герой чеського народу. В 1402-1403, 1409-1410 рр. – ректор Празького (Карлового) університету. Натхненник народного руху в Чехії проти німецького засилля й католицької церкви (ганив торгівлю індульгенціями, вимагав повернення до принципів раннього християнства, зрівняння у правах мирян з духовенством). Засуджений церковним собором у Констанції й спалений на вогнищі. Шевченко присвятив йому свою поему „Єретик”.

Єремія Готгельф (справжнє ім'я Альберт Бітціус, 1797-1854) – німецькомовний швейцарський письменник. Навчався в теологічній академії в Берні, Геттінгенському університеті. Був священником. Автор романів про тяжку долю селянина-наймита „Дзеркало селянського життя, або Історія життя Єремії Готгельфа”(1837), „Улі-наймит” (1841), „Улі-орендар” (1849). У романах „Гроші і дух” (1844), „Дух часу і дух Берна” (1852) ідеалізував патріархальну старовину.

лорренівський туман – французький художник Клод Лоррен (1600-1682) вважається творцем величного „ідеального” пейзажу класицизму, в якому використано ефекти розсіяного світла, що тане в золотистому серпанку.

Вітер спочиває в осяяному місяцем нічному степу – насправді у Шевченковій баладі „Утоплена” згадується не степ, а гай: „Вітер в гаї не гуляє – // Вночі спочиває...”

Краса й аморальність росіянки – з тексту балади не впливає, що мати Ганнусі – росіянка.

річка у місячному сяйві – у Шевченка не річка, а ставок: „Душно мені; ходім, дочко, // До ставка купатись”.

водяне латаття – у Шевченка немає згадки про латаття (себто водяну лілію) – молодий рибалка „несе на сорочку / баговиння зеленого”.

Лілея зізнається троянді – у Шевченковій баладі йдеться про лілею й королевий цвіт (*Phaseolus multiflorus*) – декоративну трав'янисту рослину з витким стеблом і червоними або блідо-рожевими квітками. Суть Шевченкової алегорії в тому, що Королевий цвіт, квітка чоловічого роду, закоханий у Лілею, квітку жіночого роду. У переказі Францоza ця важлива для народнопоетичної свідомості особливість не витримана.

Олександр Герцен – Олександр Іванович Герцен (літ. псевдонім – Іскандер, 1812-1870), російський революційний демократ, філософ-матеріаліст, письменник і публіцист. Вчився на фізико-математичному відділі Московського університету, де разом з М.Огарьовим організував гурток революційного напрямку. В 1834 р. Герцена заарештували й вислали до Пермі, згодом – до Вятки і Владимира, а 1841, після другого арешту – до Новгорода. З 1847 р. жив за кордоном, де організував російську друкарню й видавав спрямовану проти царизму нелегальну літературу (літературно-політичний альманах „Полярная звезда”, газету „Колокол”, неперіодичний збірник „Голоса из России”). Шевченко, ймовірно, ще до заслання познайомився з деякими творами Герцена, які публікувалися в журналі „Отечественные записки”. Йому були близькі ідеї Герцена. Особливо вразила поета „Полярная звезда”, на обкладинці якої були зображені профілі п'ятиох страчених декабристів. Поет згадував Герцена у своєму „Щоденнику”, перемалював собі його портрет, передав йому через знайомих примірник „Кобзаря”. Герцен вміщував у газеті „Колокол” замітки про життя і творчість Шевченка, опублікував тут некролог про його смерть.

Дуня та Любінка (Любонька) – персонажі роману О.Герцена „Хто винен?": поміщик Негров спокусив селянську дівчину Дуню, що народила йому позашлюбну доньку Любоньку, яка живе в домі Негрова й піддається всіляким знущанням. Ця констеляція мовби повторює колізії Шевченкової „Лілеї”.

Тарас Трясило – Тарас Федорович (дати народження і смерті невідомі), гетьман нереєстрових козаків (з 1629). У березні 1630 став на чолі селянсько-козацького повстання проти Польщі. У боях під Корсунем та Переяславом повстанці розбили польське військо гетьмана Конецпольського.

Мицкевич – (див. вище)

козацьке повстання під проводом Гонта – Іван Гонта (рік смерті 1768) – один з проводирів селянського повстання, т.зв. Коліївщини, родом з Уманщини. Був сотником козацької уманської надвірної міліції Ф.Потоцького. При наближенні керованих М.Залізняком гайдамаків дістав наказ виступити проти них, однак перейшов з усією міліцією на бік повстанців і 20 червня 1768 р. взяв Умань. Був проголошений уманським полковником. Проте 28 червня російський генерал Кречетников розбив гайдамаків і полонив Гонта, після чого передав його полякам, які після жорстоких катувань стратили його в с. Сербах біля Могилева. Події Коліївщини відтворені в поемі Шевченка „Гайдамаки”.

маршал Романцов – очевидно, Француз має на увазі російського військового і державного діяча, активного учасника російсько-турецької війни, графа, фельдмаршала Петра Рум'янцева-Задунайського (1725-1796), який у 1760-1770 рр. був президентом Малоросійської Колегії і генерал-губернатором Лівобережної України й провадив рішучу централістичну політику російського уряду щодо Гетьманщини. За його ініціативою було проведено низку реформ, здійснено ревізію економічного стану Гетьманщини („Рум'янцівський опис”), але водночас ліквідовано рештки української автономії.

німець Гаммард – в 1787 р. німецький інженер К.Ф.Е.Гаммард, який служив офіцером у російській армії і під командуванням графа Рум'янцева брав участь у російсько-турецькій війні, здійснив мандрівку Україною, враження від якої описав у своїй книзі „Подорож через Верхню Сілезію в Україну до російської імператорської армії фельдмаршала Рум'янцева-Задунайського”.

Костомаров – (див. вище)

„Література малоросів”

„Слово про Ігорів похід” („Слово о полку Ігореві, Ігоря сина Святославля, внука Ольгова”) – героїчна поема кінця XII ст., поетичний твір невідомого автора княжої доби. Останнім часом стали популярними теорії, за якими ця поема є літературною містифікацією пізніших часів.

„Літопис” Нестора („Повість временних літ”, поч.. XII ст.) – Нестор Печерський (бл. 1056—57, Київщина – бл. 1116-21, похований у ближніх печерах Києво-Печерського монастиря), агіограф і літописець, основоположник давньоруської історіографії, чернець Києво-Печерського монастиря. „Повість временних літ” вважається першим літописним зведенням історії Русі.

„Патерикон” Києво-Печерської лаври („Києво-Печерський патерик”, XIII ст.) – збірник оповідань з життя святих отців, визначних ченців Києво-Печерської лаври, що супроводжувались релігійними повчаннями.

проповіді Кирила Туровського – єпископ Кирило Туровський (до 1182 р.), блискучий проповідник (збереглося бл. 10 проповідей), автор молитов і повчальних оповідок. Його проповіді були самостійними обробками творів Іоана Хризостома (Златоуста) та інших грецьких джерел і відзначалися віртуозною ораторською технікою.

Пипін (див. вище)

поляни – українське плем'я, що жило на правому березі Дніпра, між ріками Россою та Ірпенем. Вигідне положення на перехресті важливих торгових шляхів спричинилося до їх економічного й культурного розвитку і забезпечило їм роль організатора Київської держави. Вже від IX-X ст. мали назву Русь, яка згодом поширилася на інші племена, що увійшли до складу Київської держави.

за словами великого італійця – мається на увазі Данте Аліґ'єрі.

козаки на Сході, галичани на Заході – тут і далі Француз розглядає українських козаків не як соціальну верству чи вільну воєнно-промислову людність, а як певну етнічну спільноту („плем'я”). Це характерна помилка багатьох тогочасних авторів, які писали про Україну. Цю думку Француз міг запозичити, напр., із книги барона Гвідо де Батталья про Т.Г.Шевченка, що вийшла 1865 р у Львові польською мовою й була доступною йому (*Gwido br. Battaglia. Taras Szewczenko, życie i pisma jego. Lemberg 1865*).

литовський князь Гедимін – великий князь литовський (бл. 1315-41); за його панування більша частина білоруських земель увійшла до складу Великого Князівства Литовського. Титулувався „королем литвинів і русинів”. Його політичний вплив відчувався і в Києві, а його син Любарт-Дмитро через одруження став галицько-волинським князем.

Respublica Polonia (лат.) – Республіка Польща.

lingua rustica (лат.) – селянська (мужицька) мова.

Іван Вишенський (бл. 1550-1620-ті рр.) – письменник, чернець, православний полеміст, родом із Судової Вишні в Галичині. Перебував у жвавих зв'язках з Львівським братством, жив на Афоні. Відомо всього 16 творів, у яких він найчастіше критикував католицизм та унію.

Брестська унія (Берестейська унія) – церковно-історична подія (1596), порозуміння між українсько-білоруською Православною церквою та Римським престолом, визнання Римського папи главою Церкви при збереженні адміністративної, обрядової, дисциплінарної автономії, внаслідок чого утворилася уніатська (греко-католицька) церква. В 1945-1950 вона була знищена Радянською владою. Після проголошення незалежності України в 1991 р. знову відродилася.

Боденштедт (див. вище)

ландскнехти (нім. Landsknechte) – наймані вояки в Західній Європі XV-XVII ст. Перші ландскнехти з'явилися в Німеччині.

волохи – загальна назва середньовічного населення Придунайських князівств і Трансильванії, з якого в другій половині XIX ст. сформувалися румунська та молдавська нації.

moscovitica fides (лат.) – московська віра.

Наливайко – Северин Наливайко (1560-1597), козацький провідник кінця XVI ст., родом з Гусятина на Поділлі. В молоді роки козакував на Запоріжжі, згодом служив у князя Острозького. 1594 став отаманом незалежної козацької дружини. Після кількох вдалих походів на Молдавію разом з Григорієм Лободою та Матвієм Шаулою очолив повстання проти поляків, яке поширилося на Поділлі, Волині, частково Київщині й Білорусі. Навесні 1596 р. під Лубнами козаки були оточені переважаючим польським військом. Після жорстоких тортур у квітні 1597 був страчений поляками у Варшаві.

гетьман Лобода – Григорій Лобода, козацький гетьман (1593-1596, з перервами), родом з Київщини. Під час козацько-польської війни 1596 р. разом з Наливайком робив наїзди на Київське воєводство та Білорусь. В ході міжкозацьких сутичок був забитий прихильниками Наливайка.

палаш – холодна зброя з довгим прямим і широким двосічним клинком на кінці, яка нагадує шаблю.

Фердинанд (див. вище)

Контрреформація – церковно-політичний рух в Європі сер. XVI-XVII ст. на чолі з папством, спрямований проти Реформації. В основу програми Контрреформації лягли рішення Тридентського собору (1545-1563). Головні знаряддя Контрреформації – інквізиція, чернечі ордени.

Тарас Трясило (див вище)

Павлюк – Павло Павлюк, також Бут, Павло Михнович (помер 1638 р.), гетьман і провідник козацького повстання 1637 р. проти поляків на Лівобережній Україні. У грудні 1637 р. повстанці зазнали поразки під Кумейками від польського війська гетьмана М.Потоцького й після оточення під Боровицею (біля Черкас) капітулювали. Павлюк був виданий полякам і страчений у Варшаві у квітні 1638 р.

битва під Доровіцею – тут друкарська помилка. Француз, очевидно, має на увазі битву під Боровицею у грудні 1637 р.

Богдан Хмельницький – Богдан (Федір) Зіновій Михайлович Хмельницький (бл. 1595-1657), гетьман Війська Запорозького (1648-57), вождь Української національно-визвольної революції XVII ст. й засновник Козацько-Гетьманської держави (1648-1782) – Війська Запорозького, видатний полководець, політик і дипломат.

Владислав IV (1595-1648) – польський король. Вспереч опозиції в сенаті домогся компромісного задоволення козацьких вимог у церковному питанні: на сеймі 1632 р. було визнано дві українські митрополії – уніатську й православну. Однак після закінчення війни з Московією польський уряд не виконав своїх обіцянок про пільги козакам. В 1646 р. провадив таємні переговори з козаками, зокрема з Б.Хмельницьким, і обіцяв відновити козацькі привілеї. Помер на початку повстання Б.Хмельницького.

Зборівський мир – угода Б.Хмельницького з Польщею, укладена 8 (18).08.1649 під Зборовом, за якою польський король стверджував усі козацькі вольності; козацький реєстр збільшувався до 40.000; під козацьку управу на чолі з гетьманом Б.Хмельницьким переходили воєводства Київське, Брацлавське й Чернігівське; православний київський митрополит діставав місце в сенаті тощо. Хоч Зборівський мир був затверджений польським сеймом (січень 1650), але Польща його не додержала.

Ян Казимир (1609-1672) – польський король, кардинал, був обраний на польський престол після смерті свого брата короля Владислава IV. Підписав Зборівський мир. Майже все своє правління мусив провадити війну. Намагався реформувати державний устрій Польщі. Після смерті дружини зрікся престолу (1668). Помер у Франції, де дістав у довічне користування абатство Сен-Жермен-де-Пре.

Переяславська угода – договір військово-політичного союзу, укладений гетьманом України Богданом Хмельницьким і московським царем Олексієм Михайловичем. За цією угодою Україна визнавала протекцію московського

царя як „царя Малої Росії”, а Москва визнавала гетьмана й Військо Запорозьке за єдину державну репрезентацію України та її уряд. Україна, на чолі з вільно обраним гетьманом, зберігала державну самостійність і незалежність, були гарантовані права й вольності козацтва та ін. станів. Москва зобов'язувалася боронити Україну збройно й негайно виступити проти Польщі в разі українсько-польського конфлікту. Багато пунктів угоди залишилися на папері. Москва надалі, особливо після смерті Б.Хмельницького, чимраз більше втручалася у внутрішні справи України, обмежуючи її суверенні права, а невдовзі (1654) звела угоду нанівець.

Олексій Михайлович (1629-1676), російський цар з 1645 р. Син царя Михайла Федоровича, батько Петра I. За його правління посилилася централізована влада й оформилося кріпосне право (1649), відбулося возз'єднання з Російською державою України (1654), повернені Смоленськ, Північна земля та ін., подавлені повстання у Москві, Новгороді, Пскові і Селянська війна під проводом С.Разіна, відбувся розкол російської церкви.

син і спадкоємець Юрій – Юрій Хмельницький (1641-1685), молодший син Богдана Хмельницького, гетьман України (1657, 1659-63) і Правобережжя (1677-81, 1685). Уклав т.зв. Переяславські статті, які обмежували суверенні права України й давали право Москві призначати своїх воєвод і мати свої залоги, крім Києва, ще у п'яти містах України. 27.10.1660 р. уклав з Польщею т.зв. Слободищенський трактат, який розривав союз з Московією, скасовував Переяславські статті, відновлював союз з Польщею й гарантував автономію України. На початку 1663, під тиском політичних обставин, склав булаву й постригся в ченці. Був багаторазово ув'язнений поляками, татарами, турками, кілька разів втрачав і знову здобував гетьманство. Загалом був слабкою, невірніюваною людиною. 1685 р. Туреччина призначила його „гетьманом України”, але через півроку за непослух турецькому урядові його було страчено в Кам'янці-Подільському.

Іван Самойлович (помер 1690) – гетьман України (1672-1687), син священика, вчився в Києво-Могилянській Колегії, був писарем, сотником, генеральним суддею. Ставши гетьманом, прагнув об'єднати під своєю орудою Лівобережну й Правобережну Україну, проте нерідко йшов на поступки Москві. У внутрішній політиці – прихильник сильної авторитарної гетьманської влади монархічного типу. За наказом Москви був позбавлений гетьманства й засланий до Сибіру, де невдовзі помер у Тобольську.

Андрусівський договір – договір про перемир'я, укладений 13.01.1667 р. в селі Андрусові біля Смоленська між Польщею і Московією після війни, що почалася 1654 р. За цим договором Лівобережна Україна залишалася під Московією, а Правобережна переходила до Польщі. Київ мав лишатися в російських руках два роки, що, однак, перетворилося на постійне

володіння. Запорізька Січ потрапляла під спільну протекцію Польщі і Москви. Це був перший поділ України, потверджений т.зв. „вічним миром” 1686 р.

Самійло Величко (1670 – не раніше 1728) – видатний козацький літописець. Вчився в Київській Академії, володів латинською, німецькою і польською мовами. Автор літопису, який охоплює події на Україні 1648-1700 рр. Це перший систематичний виклад історії козацької держави.

„Синопис” українця Інокентія Гізеля – огляд української і східноєвропейської історії, скомпонований у другій пол. XVII с. Починається від давніх слов’ян і сягає другої пол. XVII с., присвячуючи особливу увагу Київській Русі. У додатку вміщено перелік князів, гетьманів і митрополитів. Автор достеменно невідомий, але історики приписують його архімандритові Інокентієві Гізелеві.

Іван (Іоанн) Максимович (1651-1715) – український церковний і освітній діяч, письменник, перекладач. Писав церковнослов’янською мовою з численними українізмами й білорусизмами. Автор повчальних книг та поетичних творів („Богородице діво”, „Молитва отче наш...” та ін.).

Полоцький – Симеон Полоцький (1629-1680), церковний діяч, письменник, проповідник, просвітитель. Навчався в Києво-Могилянській, потім у польсько-єзуїтській колегії. Прийняв чернецтво в Полоцькому монастирі й став викладачем місцевої „братської” школи. Писав білоруською, російською та українською мовами – проповіді, силабічні вірші (переклав віршами „Псалтир”), драми („Комедія притчі про блудного сина”, трагедія про біблійного царя Навуходоносора та ін.).

Ростовський – святий Димитрій Ростовський (Дмитро Туптало, 1651-1709) – церковний діяч і вчений письменник, народився на Київщині в козацькій родині, вчився у Київсько-Братській Колегії, після постригу жив у багатьох монастирях. В 1701 р. Петро I призначив його митрополитом Тобольська, через слабе здоров’я був переведений до Ростова, де жив і працював до кінця життя. Головним твором вважається 4-томний збірник життя святих „Четы-Мінеї” – найвидатніший твір української агіографії.

інтерлюдії – музичні композиції, що виконувалися між актами вистави. В ширшому значенні – словесні чи мімічні сценки, які переривають основну дію (напр., в українській шкільній драмі XVII XVIII ст.).

патріарх Діонісій – патріарх Константинопольський Діонісій, який в 1686 р. задовольнив прохання Москви передати Київську митрополію Московському патріархату за хабар у „три сорока соболів і двісті

червонців". Наступного 1687 р. Константинопольський Собор засудив патріарха Діонісія за цей акт, оцінивши його як симонію (торгівлю церковними посадами) й позбавив Діонісія патріаршого престолу. Таким чином, дії патріарха Діонісія були визнані незаконними.

князь Четвертинський – у 1685 р. Москва звернулася до Константинопольського патріарха Якова з проханням передати Київську митрополію Московському патріархатові, однак патріарх Яків відмовив їй у цьому. Тоді самочинно, без відома Константинопольського патріарха, Москва проводить на чужій канонічній території Собор, на якому неканонічно вибирають неканонічного митрополита Київського Гедеона Святополка Четвертинського – родича промосковського гетьмана Івана Самойловича. Українське духовенство не хотіло переходу в юрисдикцію Московського патріархату і всіляко опиралося цій незаконній акції, проте Москва насильно примусила його змиритися з новим порядком.

князь Долгорукий – Юрій Володимирович Долгорукий (1090-1157), князь Ростово-Суздальський і великий князь Київський, шостий син Володимира Мономаха. Вважається засновником Москви.

Кіндрат Булавін (1660-1708) – донський козак, вождь антифеодального повстання. Учасник походів проти кримських татар. В жовтні 1707 р. підняв козацько-селянське повстання на Дону, Лівобережній Україні і Північному Поволжі. Убитий в Черкаську козацькою старшиною.

Карл XII (1682-1718) – король Швеції, полководець. На початку Північної війни отримав ряд значних перемог, проте вторгнення в Росію в 1708 р. завершилося його поразкою в Полтавській битві 1709 р., після чого він втік до Туреччини. В 1715 р. повернувся до Швеції. Убитий під час завоюницького походу в Норвегію.

Іван Мазепа (1639-1709) – гетьман України, великий діяч української державності. Вчився у Києво-Могилянській Колегії та в єзуїтській колегії у Варшаві. Був „покойовим” у короля Яна Казимира, який послав його для завершення освіти за кордон (Німеччина, Італія, Франція, Нідерланди), де він вивчав, між іншим, артилерійську справу. Як „покойовий дворянин” виконував низку дипломатичних доручень. Повернувшись на Україну, служив у війську, брав участь у війні Дорошенка як союзника Туреччини проти Польщі, був „гетьманським дворянином” у Самойловича. В 1687 р. обраний гетьманом. Стояв на захисті української державності й соборності. Дбав про розвиток української науки, освіти й культури. Спочатку підтримував Петра I у Північній війні. Проте довідавшись про плани царя, який прагнув звести нанівець самостійність української держави й скасувати її козацький устрій, розпочав таємні переговори з польським королем

Станіславом Лещинським, а згодом зі шведським королем Карлом XII, які завершилися 1708 р. угодою про прилучення України до антимосковської коаліції. Після Полтавської битви подався на еміграцію до Туреччини, проте, зламаний поразкою, віком і хворобою, помер у Бендерах. Могила в Галаці згодом була знищена.

Соловійов – Сергій Михайлович Соловійов (1820-1879), російський історик державницької школи, академік Петербурзької Академії наук, ректор Московського університету (1871-77). Праці з історії Новгороду, епох Петра I та Олександра I, зовнішньої політики Росії. Основна праця „Історія Росії з найдавніших часів” (1851-79; т.1-29).

primus inter pares (лат.) – перший серед рівних.

Станіслав Лещинський (1677-1766) – польський король в 1704-11, 1733-34 рр. Вибраний на трон під тиском Швеції, не визнавався шляхтою. Відновлений на престолі французькою дипломатією (з 1725 донька Лещинського – дружина Людовіка XV). Вигнаний з країни в ході війни за польську спадщину (1733-35).

Меншиков – Меншиков Олександр Данилович (1673-1729), сподвижник Петра I, найсвітліший князь, генераліссімус (1727). Син придворного конюха. Видатний воєначальник під час Північної війни 1700-21 рр. За Катерини I фактичний правитель держави. Засланий імператором Петром II в Березів (нині Березово Тюменської обл.).

російський полковник Скоропадський – Іван Ілліч Скоропадський (1646-1722), гетьман Лівобережної України в 1708-22 рр. Учасник боротьби проти шведів у Північній війні. Активно проводив політику закріпачення українських селян.

Кирило Розумовський – Кирило Григорович Розумовський (1728-1803), граф, останній гетьман України (1750-1754), президент Петербурзької Академії наук (1746-98). Після скасування гетьманства – генерал-фельдмаршал.

Румянцев (див. вище).

Перший поділ – Петербурзькими конвенціями 1770-1790-х рр. територія Речі Посполитої була поділена (три поділи – 1772, 1793, 1795) між Пруссією, Австрією та Росією.

Пугачовське повстання – Омелян Іванович Пугачов (1740 або 1742-1775), провідник Селянської війни 1773-75 рр., донський козак, учасник

Семилітньої (1756-63) та російсько-турецької (1768-74) воєн, хорунжий. Під іменем Павла III в серпні 1773 р. підняв повстання яйцьких козаків, виявивши при цьому видатні військові й організаторські здібності. У вересні 1774 р. виданий змовниками властям. Страчений у Москві на Болотній площі.

Федір і Софія – Софія Олексіївна (1657-1704), російська царівна, правителька Російської держави в 1682-89 рр. при двох царях – її малолітніх братах Іванові V й Петрові I. До влади прийшла за допомогою В.Голіцина. Скинута Петром I, ув'язнена в Новодевічий монастир; Федір Олексійович (1661-1682), російський цар з 1676. При ньому правили різні групи бояр, остаточно закріплено об'єднання Лівобережної України з Росією.

Симеон Полоцький, Дмитро Ростовський (див. вище)

чернець Медведєв – Сильвестр (в миру Сімеон) Агафонникович Медведєв, 1641-1691), російський письменник, вчений-богослов, просвітницький діяч. Автор записок про повстання 1682 р., богословських творів, силабічних віршів. Найімовірніший укладач першої російської бібліографічної праці „Оглав книг, хто їх уклав”. За підтримку Софії Олексіївни в 1689 р. заарештований і страчений.

Омелян Українцев – Омелян Гнатович Українцев (1641-1708), дипломат, думний дяк, посол у Швеції, Данії, Голландії, Туреччині, Польщі. Учасник важливих міжнародних переговорів.

Феофан Прокопович (1681-1736) – архієпископ Православної Церкви, церковний діяч, письменник. Народився в Києві, освіту здобув у Києво-Могилянській Академії, у Польщі й Римі. Спершу був прихильником Мазепи (присвятив йому свою „трагікомедію” „Владимир”), після поразки Мазепи ревно служив російському цареві Петрові I, був його вірним сподвижником. Автор проповідей, ліричних віршів, праці „De arte poetica” – підручника піітики.

Стефан Яворський (1658-1722) – церковний діяч, митрополит, походив з м. Яворова в Галичині. Освіту здобув у Києво-Могилянській Академії та єзуїтських школах речі Посполитої. Був професором Київської Академії, митрополитом рязанським і муромським. З прихильника Мазепи після його падіння перетворився на його очорнювача. Залишив багато проповідей, трактатів, віршованих творів, втч. й латинською мовою.

таємний радник Теплов – Григорій Теплов (1711-1779), російський державний і культурний діяч, ад'юнкт Петербурзької АН. Був вихователем молодого К.Розумовського, їздив з ним за кордон. Коли Розумовський

став гетьманом, був його дорадником і наглядав за його маєтками. Брав участь у державному перевороті 1762 на боці Катерини II і став її статс-секретарем, а потім сенатором. Вважається автором записки „О непорядках в Малороссии”, що відіграла певну роль в ліквідації гетьманату 1764 р.

Славінецький – Єпіфаній Славінецький (? – 1675, Москва), чернець Києво-Печерського монастиря, ієромонах, виходець з України. Навчався в Київській братській школі, а також за кордоном. Був одним із лідерів „грецького” напрямку в освіті й богослов’ї, брав активну участь у книжній справі патріарха Никона. В 1649 р. був запрошений царем Олексієм Михайловичем до Москви для підготовки нового видання Біблії, яке було здійснене в 1663 р. з його передмовою. Жив в Андріївському та Чудовому монастирях, брав участь у підготовці реформ патріарха Никона. Надалі був главою всіх перекладачів московського Друкарського двору. Уклав „Лексикон греко-слов’яно-латинський” і „Лексикон філологічний” – пояснення термінів Святого Письма.

Дмитрій Кантемір – Дмитрій Костянтинович Кантемір (1673-1723), молдавський вчений і політичний діяч (з 1710 – господар), письменник (лат., рум, та ін.). Член багатьох академій світу. З 1711 в Росії, радник Петра I, князь. Учасник Персидського походу 1722-23. Праці з історії Молдавії („Опис Молдавії”, „Хроніка стародавності романо-молдоволохів”, „Історія піднесення й занепаду Оттоманської імперії”). Алгоричний роман „Ієрогліфічна історія”.

Ломоносов – Михайло Васильович Ломоносов (1711-1765), перший російський вчений-природознавець світового значення, поет, який заклав основи сучасної російської мови, історик, поборник вітчизняної освіти. Син помора. Навчався в Слов’яно-греко-латинській академії в Москві, в Академічному університеті в Петербурзі, в Німеччині. В 1755 за його ініціативою засновано Московський університет. Його відкриття збагатили багато галузей знань і випередили науку того часу. Заклав основи фізичної хімії, створив ряд оптичних приладів, описав будову Землі, пояснив походження корисних копалин. Автор творів з російської історії (критикував норманську теорію). Один з найвидатніших російських поетів XVIII ст., основоположник силабо-тонічного віршування. Творець російської оди, автор поем, поетичних послань, трагедій, сатир, автор фундаментальних філологічних праць.

зелоти (гр.) – ревнителі, ревні поборники, фанатики.

Симоновський – Петро Симоновський (бл. 1717-1809), історик, правник і державний діяч походить зі старшинського роду, вихованець Київської Академії і університетів у Галле, Віттенбергу і Кенігсбергу. Один з

найвченіших людей Лівобережної України того часу, автор „Краткого описания о козацком малороссийском народе и о военных его делах” (1755)

Кониський – Юрій (світське ім'я Григорій, 1717-1795), визначний український письменник, проповідник і церковний діяч, вихованець Київської Академії, з 1745 її професор, з 1752 – ректор. Єпископ Могилівський і Білоруський, з 1783 архієпископ. Автор віршів, драми „Воскресеніє мертвих”, проповідей, філософських та історичних праць.

Климент Зіновій (середина XVII ст. – після 1712), український поет і етнограф. Рано залишився сиротою, навчався у дяківській школі, потім, ймовірно, в Києво-Могилянській колегії. Замолоду став ченцем, був монастирським писарем. Багато мандрував. Автор рукописної збірки, укладеної між 1700-09 (вперше видана 1912), що містить бл. 400 соціально-побутових і філософсько-релігійних віршів, бл. 1600 прислів'їв та приказок.

Григорій Сковорода – Григорій Савович Сковорода (1722-1794), видатний український філософ, поет, педагог. Навчався в Києво-Могилянській Академії, був співаком придворної капели в Петербурзі, викладачем поетики в Переяславському й Харківському колегіумах, домашнім учителем. З 70-х рр. вів мандрівне життя. Автор збірки віршів „Сад божественних пісень”, прозового циклу „Басни харьковские”, філософських діалогів і трактатів. Перекладав Цицерона і Плутарха, Горация й Овідія, писав також латинською мовою. Створив свою філософську систему (вчення про „дві натури” і „три світи”). Його ідеї й думки мали великий вплив на творчість І.Котляревського, Г.Квітки-Основ'яненка, Т.Шевченка і багатьох інших українських письменників.

Олександр Рідельман – тут, очевидно, друкарська помилка. Француз, напевне, має на увазі українського історика Олександра Рігельмана (1720-1789), військового інженера, вихідця з німецько-шляхетського роду, який навчався в Сухопутному Шляхетському корпусі в Петербурзі й 1738 р. був відряджений на Україну для топографічно-інженерних робіт, які провадив здебільшого на Півдні. Він залишив низку праць про історію України, опублікованих пізніше („История или повествование о Донских казаках”, 1846, „Летописное повествование о Малой России и ее народе и казаках вообще”, 1847 та ін.)

Бодяньський (див. вище)

Маркіян Шашкевич (1811-1843) – поет і речник відродження Західної України, родом з с. Підлисса Золочівського повіту (Галичина), син священика. Закінчив Львівську духовну семінарію, був вільним слухачем

Львівського університету, священиком по селах Львівщини. Ще під час навчання в семінарії спільно з Я.Головацьким та І.Вагилевичем („Руська трійця“) згуртував національно свідому молодь на боротьбу за національно-культурне відродження (альманах „Русалка Дністрова“, 1837). Його поетична спадщина кількісно невелика, але вона високо оцінена істориками літератури.

Григорій Ількевич (1803-1841) – етнограф, видавець галицьких приповідок і загадок. Належав до гуртка М.Шашкевича.

Іван Вагилевич (1811-1866) – діяч галицького відродження, поет-романтик, чл. т.зв. „Руської трійці“, співавтор „Русалки Дністрової“. В 1846-48 – священик, в 1848 р. покинув церкву й перейшов до польського табору. Був кустосом Оссолінеуму, коректором його видань, директором архіву у Львові. Переклав прозою „Слово о Полку Ігореві“. Багато друкувався польською мовою, цікавився народним побутом, збирав український фольклор.

Йосип Левицький (1801-1860) – греко-католицький священик, в 1847-53 рр. професор богослов'я в Перемишлі, письменник і публіцист, автор граматики української мови „Grammatik der ruthenischen oder kleinrussischen Sprache“, 1834), українсько-польського словника. Складав байки й риторичні вірші, перекладав балади Шиллера (з великими домішками язичія).

І про це може судити цілий світ, тому що цей автор звався Микола Васильович Гоголь – у відомостях про Гоголя, особливо в зображенні його стосунків з батьком, Француз дав волю своїй вигадливій фантазії. Наведені ним епізоди біографії Гоголя не підтверджуються реальними фактами.

Державін – Гаврило Романович Державін (1743-1816), російський поет. Навчався в Казанській гімназії. Займав різні державні посади. В ранніх творах продовжував традиції класицизму, в пізніших творах наближався до реалізму. В його одах поєднуються високий стиль і просторіччя. Уславлював Катерину II, хоча водночас викривав жорстоких монархів і розбещених вельмож. Майстер анакреонтичної лірики. – Твердження про його українське коріння хибне.

Херасков – Михайло Матвійович Херасков (1733-1807), російський письменник, автор епічної поеми „Росіяда“ (1779), написаної в дусі класицизму. – Твердження про його українське походження помилкове.

Іпполіт Теодорович Богданович (1743-1802) – російський поет українського шляхетського походження, автор популярної в свій час поеми „Душенька“ (1783).

Петро Шаліков – Петро Іванович Шаліков (1767-1852), російський письменник і журналіст, виходець з грузинського князівського роду. Був на військовій службі. Вийшовши у відставку, присвятив себе літературній діяльності. Перші поетичні збірки засвідчили приналежність до сентименталізму карамзінського типу. У прозових творах „Подорож до Малоросії” (1803-04) та „Подорож до Кронштадту” (1805) ідеалізує кріпосництво. Епігонські риси його творів викликали численні пародії та епіграми. – Твердження про його українське коріння хибне.

„Тенірс російського роману” Василь Нарезний – Василь Трохимович Наріжний (Нарежний, 1780-1825), російський письменник українського походження, представник „української школи” в російській літературі поч. XIX ст., автор роману „Російський Жіль Блаз” (1814). Писав також на українські теми („Арістїон”, „Запорожець”, „Бурсак”, „Два Івани”, „Гаркуша”). Його твори позначені інтересом до соціальних проблем і багаті матеріалом з українського побуту, тому Француз порівнює його з фламандським художником Давидом Тернірсом Молодшим (1610-1690), майстром жанрових сцен та ідилічних побутових картин.

Євгеній Саліас – Євгеній Андрійович Саліас-де-Турнемір (1840-1908), граф, російський письменник. За участь в студентських демонстраціях був виключений з Московського університету. В 1862-69 жив за кордоном (Іспанія). Автор повістей „Ксаня чудна”, „Темрява”, „Манжажа”, „Єврейка”. Його перу належать також „Подорожні нариси Іспанії” (1864), історичний роман „Пугачовщина” (1874), який вважається вершиною його творчості. Написані пізніше романи й повісті „Петербурзьке дійство”, „Весільний бунт”, „Бариня-селянка”, „Владимирські Мономахи” свідчать про занепад таланту.

Григорій Данилевський – Григорій Петрович Данилевський (1829-1890), російський письменник, родом зі Слобожанщини. Романи „Втеклі в Новоросії” і „Воля” („Втеклі повернулися”) пов’язані з Україною. Автор історичних романів „Потьомкін на Дунаї”, „Мирович”, „Княжна Тараканова”, „Спалена Москва”, „Чорний рік” („Пугачовщина”). Українським реаліям присвячені також збірники „Українська старовина” (1869) з біографічними відомостями про Сковороду, В.Каразіна, Квітку-Основ’яненка, „Слобожанці”. Писав також оповідання й казки з українською тематикою.

Богдан Залеський – Богдан Юзеф Залеський (1802-1886), польський поет-романтик, родом з Київщини, головний представник „української школи” в польській літературі. Зб. віршів „Поезії”, „Дух степу”, „Думи і думки”, в яких даються описи української природи, зображуються картини козацької минувшини, звучить туга за рідним краєм. На смерть Шевченка написав вірш „Тарасова могила”.

Антон Мальчевський – Антоні Мальчевський (1793-1826), польський поет, представник „української школи” в польській літературі. Дитячі роки провів на Волині, освіту здобув у Кременецькому ліцеї. Головний твір „Марія, українська повість” (1825) написана під впливом української народної творчості.

Северин Гощинський (1803-1876) – польський поет-романтик, народився й виріс на Київщині. Представник „української школи” в польській літературі. Його поема „Канівський замок” (1828) присвячена гайдамацькому повстанню 1768 р.

Байрон – лорд Джордж Ноел Ґордон Байрон (1788-1824), англійський поет-романтик, учасник національно-визвольної боротьби грецького народу від турецького іґа. Автор поем „Паломництво Чайлд-Гарольда”, „Шильонський в’язень”, „Гяур”, „Корсар”, „Лара”, „Бронзовий вік”, віршованої епопеї „Дон Жуан”, любовно-філософських поетичних циклів („Єврейські мелодії”), політичної лірики („Пісня луддитів”), драматичних творів („Манфред”, „Каїн”, „Сарданапал”) та ін.

Тимко Падура (1801-1871) – поет і музикант польського походження, народився на Київщині. Закінчив Кременецький ліцей, підтримував зв’язки з декабристами, був ув’язнений російською владою (1830-32). Під впливом українського фольклору писав (латинкою) ліричні вірші й пісні зі слов’яно-і полонофільською концепцією історії України („Лірник”, „Запорожець”. „До Дніпра”). Деякі його вірші покладені на музику М.Лисенком.

Міхал Грабовський (псевдонім Едвард Тарша; 1804-1863) – польський письменник, літературний критик і публіцист, представник „української школи” в польській літературі. Навчався в Умані, в Одеському ліцеї, постійно жив в Олександрівці (тепер смт. Кіровоградської обл.), Києві. В повістях з українського життя „Коліївщина і степи”, „Гуляйпільська станиця”, „Пан канівський староста”, „Заметіль у степах” та ін. показував соціальну боротьбу між українським народом і шляхтою. Автор статей „Українські мелодії”, „Про українські пісні”, „Про українську школу в поезії”, „Про українські народні легенди”, „Україна давня і сучасна” та ін.

Томаш Олізаровський – Томаш-Авґуст Олізаровський (1811-1879), польський поет, драматург, публіцист. Походить з Галичини. Навчався в Кременецькому ліцеї. В 1836-45 рр. жив у Лондоні, де брав участь в житті польської еміґрації, згодом переселився до Парижа. Його літературний доробок великий і різнобічний, проте багато творів досі залишаються в рукописах. Перша збірка віршів „Поезії” (1836) містила поему „Завірюха”, на основі якої його зараховують до „української школи” в польській літературі. Автор бл. 30 драм, з яких лише декілька надруковані.

Александр Гроза – Александр Кароль Гроза (1807-1875), польський поет і драматург, представник „української школи” в польській літературі. Народився на Вінниччині, навчався в Умані й Вінниці, у Віленському й Дерптському університетах. Автор поем „Пан канівський староста”, „Сорока”, „Перша покута Залізняка”, „Про вмерлі душі”, „Мартин”, „Пан Григір”, „Нежданий гість”, „Заклад”, „Смецінський”, драми „Гриць” на теми з українського життя.

Алоїз Блюмауер (1755-1798) – австрійський поет, автор перелицьованої Вергілієвої „Енеїди”, що, на думку дослідників, мала вплив на „Енеїду” Котляревського.

Котляревський – Іван Петрович Котляревський (1769-1838), визначний український поет і драматург, родоначальник нової української літератури. Навчався в Полтавській духовній семінарії, працював домашнім учителем у поміщицьких родинах. 1796 р. вступив до війська, брав участь у поході на Туреччину. Після відставки був наглядачем „Дому для виховання бідних дворян”, директором Полтавського театру. Автор бурлескно-травестійної поеми „Енеїда”, п’єс „Наталка Полтавка”, „Москаль-чарівник”, які знаменували початок нової доби в українській літературі. У своїх поглядах керувався не так соціально-політичними, як моральними критеріями, і тому співчуття до соціального й національного поневолення поєднувалося у нього з лояльністю до російського самодержавства. – Оцінка Французом ролі й значення Котляревського в історії українського письменства явно занижена.

„тої сили часть, що робить лиш добро, бажаючи лиш злого” – цитата з „Фауста” Гете, частина I, дія I, сцена „Кабінет Фауста” (Й.В.Гете. Фауст / З нім. переклав Микола Лукаш. – К.: Дніпро, 1981. – С.54.).

Петро Гулак-Артемівський – Петро Петрович Гулак-Артемівський (справжнє прізвище Артемівський, 1790-1865), український поет. Народився в сім’ї священика, вчився в Київській академії, учителював у приватних пансіонах, закінчив Харківський університет, де здобув титул магістра історії. 1829-41 – декан словесного факультету, 1841-49 – ректор. Відомий передусім як байкар („Справжня добрість”, „Пан та Собака”). У своїх переспівах балад А.Міцкевича („Твардовський”) і Гете („Рибалка”) торував шлях до романтизму.

Михайло Максимович – Михайло Олександрович Максимович (1804-1873), український вчений-енциклопедист, член-кореспондент Петербурзької АН. Навчався у Новгород-Сіверській гімназії, закінчив Московський університет (словесний і природничий відділи), з 1833 – ординарний професор і зав. кафедрою ботаніки. 1834 дістав професуру російської словесності в

нововідкритому Київському університеті й того ж року був обраний його ректором. Через поганий стан здоров'я 1845 пішов у відставку й решту свого життя присвятив науково-літературній діяльності. Численні праці з ботаніки, фольклору, етнографії, історії, археології, філософії, літературознавства, лінгвістики тощо.

Герцен (див. вище)

sit venia verbo (лат) – „хай це слово буде сприйнято поблажливо” (у значенні „якщо мені дозволено так висловитися”).

Мюссе – Альфред де Мюссе (1810-1857), французький письменник-романтик, член Французької академії з 1852 р. Автор поетичних збірок „Іспанські та італійські повісті” (1830). „Спектакль у кріслі” (1832), байронічної поеми „Ролла” (1833), сатиричної поеми „Закон про пресу” (1835), комедії „Венеціанська ніч” (1830), п'єс „Андреа дель Сарто” (1833), „З коханням не жартують” (1834), роману „Сповідь сина віку” (1836).

Гайне – Генріх Гайне (1797-1856), видатний німецький поет, публіцист. Студював право в університетах Бонна, Геттінгена, Берліна. Зб. „Книга пісень” (1827) стала помітним явищем німецького романтизму. „Подорожні картини” (т.1-4, 1826-31) – зразок нового художньо-публіцистичного жанру в німецькій літературі. Привітав Липневу революцію 1830 р. у Франції. З 1831 р. жив у Парижі. Виступав як політичний поет-сатирик, викривав у своїх творах феодальні пережитки, монархію, церкву (поема „Німеччина. Зимова казка”, 1844, зб. „Сучасні вірші”, 1843-44, „Романсеро”, 1851). До кінця життя залишався революційним демократом. Похований на цвинтарі Пер-Лашез у Парижі.

Оснoв'яненко (див. вище)

Фріц Ройтер (1810-1874), німецький письменник, один з видатних представників обласницької літератури. Студював право, за участь у студентському русі засуджений до смертної кари, яка була замінена тривалим ув'язненням (амністія 1840). Писав на нижньонімецькому діалекті. Роман „Без даху” (1857) присвячений важкій долі батрака. Славу оповідача-гумориста йому принесла серія повістей і романів „Старі історії”. Реалістично зображував провінційний побут свого мекленбурзького краю, створивши галерею яскравих і самотніх образів.

Євген Гребінка (див. вище)

Ісько Матиринка (Запорожець Ісько Матиринка) – літературний псевдонім Осипа Бодяняського (див. вище)

Кирило Тополя – український письменник першої пол. ХІІ ст. Біографічних відомостей немає. Ймовірно походив з Правобережжя і жив на Київщині. Залишив дві п'єси – „Чари” (1837) і „Чур-чепуха” (1844), написані за фольклорними мотивами (зокрема „Чари” побудовані на основі народної пісні „Ой не ходи, Грицю...”).

Амвросій Могила – псевдонім Амвросія Лук'яновича Метлинського (1814-1870), українського поета й етнографа, фольклориста, перекладача, видавця родом з Полтавщини. Був професором Харківського (1848-1849) та Київського (1849-1854) університетів. У 1839 році видав збірку оригінальних поезій та перекладів „Думки і пісні та ще дещо”, позначених рисами романтизму. До фольклорного збірника „Народные южно-русские песни” (1854) ввійшли зібрані ним українські народні пісні. Свої поезії друкував у багатьох альманахах і збірниках („Молодик”, „Сніп”). Перекладав на українську мову поезії чеського поета Франтішека Челаковського. Останні роки життя провів у Криму (Ялта), де, тяжко хворий, 17 липня 1870 р. покінчив життя самогубством.

Пантелеймон Куліш – Пантелеймон Олександрович Куліш (1819-1897), видатний український письменник, історик, етнограф, літературний критик, публіцист і громадський діяч. Навчався у Новгород-Сіверській гімназії, в Київському університеті, де зблизився з членами Кирило-Мефодіївського товариства. 1847 був заарештований і після 5-місячного ув'язнення засланий до Тули. Після звільнення 1850 повернувся до Петербурга, де незабаром розгорнув широку літературну, наукову й видавничу діяльність („Записки о Южной Руси”, роман-хроніка „Чорна Рада, хроніка 1663 року”, 1857). В 1859 р. заснував друкарню, де видавав твори українських письменників. Був російським урядовцем у Польщі, жив у Варшаві, Львові, Відні, видав низку праць з історії козацтва, в яких показував козацчину й гайдамаччину як рухи деструктивні. Докоряв українцям за чвари й нездатність до державотворення і в цьому сенсі часом ставав на русофільські позиції. Висловлені в гостро-полемічній формі, ці й подібні думки посварили його з усім українським громадянством. У художньо-публіцистичному циклі „Листи з хутора” (1861) ідеалізував хутір як осередок національної своєрідності й моралі. В 1877 р. поселився на хуторі Мотронівці на Чернігівщині, де й помер. Зб. віршів „Хуторна поезія” (1882), „Дзвін” (1893). В останній період життя багато перекладав – Біблію, Шекспіра (перекладено 15 п'єс), Байрона, Гете, Шиллера, Гайне та ін.). Свої переклади згодом об'єднав у зб. „Позичена кобза” (ч.1-3).

Микола Костомаров (див. вище)

dii minorum gentium (лат.) – боги молодших родів, другорядні боги.

реакційна політика віденського міністра Баха – Александр барон фон Бах (див. вище).

Олександр II (1818-1881) – російський імператор з 1855 р. Старший син Миколи I. Під впливом поразки у Кримській війні 1853-56 рр. змушений був відмінити кріпосне право й провести ряд ліберальних реформ. Після Польського повстання 1863-64 рр. перейшов до реакційного внутрішньополітичного курсу. На його життя було здійснено низку замахів. Убитий народовольцями.

Олександр Стороженко (Олекса Стороженко, 1805-1874) – український письменник, етнограф, художник. Походив з давнього козацько-старшинського роду. Закінчив Петербурзький кадетський корпус, служив у війську, був чиновником. Почав публікуватися російською мовою („Українські оповідання”, 1863). З появою журналу „Основа” перейшов на українську. Його твори близькі до народних переказів і легенд.

Леонід Глібов – Леонід Іванович Глібов (1827-1893), видатний український байкар, поет, журналіст, родом з Полтавщини. Вчився в Ніжинському ліцеї, вчителював на Поділлі, викладав географію у Чернігівській чоловічій гімназії. Писати почав російською мовою („Стихотворения”, 1847), в 50-их рр. перейшов на українську. Автор ліричних віршів, елегій і, головним чином, байок (понад 100), витриманих в дусі ліберальної сатири.

Степан Руданський – Степан Васильович Руданський (1833-1873), український поет. Народився на Поділлі в сім’ї священика. Закінчив духовну семінарію, Петербурзьку медико-хірургічну академію. Працював лікарем у Ялті, де й помер. Автор романтичних балад, громадянської поезії, історичних поем. Невмирущу славу здобув своїми „Співомовками” – зб. гумористичних віршів, жартів, приказок і сміховинок. Окремі ліричні поезії стали народними піснями („Повій, вітре, на Вкраїну”).

Номис – літературний псевдонім Матвія Симонова (1823-1901, також Василь Білокопитенко), українського етнографа, письменника й педагога, родом з Лубенщини. Вчителював у гімназіях Ніжина й Немирова, з 1873 – директор гімназії в Лубнах. Автор статей про народні звичаї й обряди, першого в українській етнографії корпусу „Українські приказки, прислів’я і таке інше. Зб. О.В.Марковича і др. Спорудив М.Номис” (1864), оповідань з народного життя, зібраних у кн. „Рассказы М.Т.Симонова (Номиса)” (1900).

Яків Кухаренко – Яків Герасимович Кухаренко (1799-1862), український письменник, етнограф, військовий діяч. Автор п’єси „Чорноморський побит на Кубані” (1836, опубл. 1861), на основі якої М.Старицький створив лібрето опери „Чорноморці” (музика М.Лисенка), незавершеної історичної поеми

про колонізацію Кубані запорожцями „Харько, запорозький кошовий” (опубл. 1913), етнографічних нарисів „Чабанський словник” (1861), „Пластуни” (1862) та ін. Підтримував дружні стосунки з Т.Г.Шевченком, який присвятив йому поему „Москалева криниця”.

Марко Вовчок – справжнє прізвище Марія Олександрівна Вілінська (1833-1907), видатна українська й російська письменниця. Народилася в Орловській губернії в родині дрібного поміщика, вчилася в пансіоні в Харкові. 1851 одружилася з засланим в Орел українським етнографом О.Марковичем і переїхала в Україну. Її „Народні оповідання” (1857) здобули високу оцінку в українських літературних колах. 1859 виїхала до Німеччини, жила в Парижі, Петербурзі, на Північному Кавказі. Цензурні заборони українського слова спонукали її писати також в російських журналах („Живая душа”, „Записки причетника”, „В глуши” та ін.). Українські твори стоять на межі романтизму й реалізму („Козачка”, „Горпина”, „Інститутка”, „Максим Гримач”, „Три долі”, „Кармелюк” та ін.). Піднесла на вищий щабель розповідну манеру української прози, поглибила зображення психології персонажів. Померла в Нальчику.

„Зоря галицька” – перша українська тижнева газета, провідний часопис українців Австро-Угорщини. Виходила у Львові народною мовою (1848-51 і 1854-57) і язичієм (1851-54). Проголошувала гасла окремішності та єдності українців, багато уваги приділяла літературі.

„Основа” – літературно-науковий місячник, виходив у Петербурзі від січня 1861 до жовтня 1862 рр. (українською та російською мовами) книжковими випусками за редакцією В.Білозерського, П.Куліша і М.Костомарова. Тут публікували свої твори провідні українські письменники й учені. Доноси, переслідування цензури, фінансові труднощі примусили припинити його видання. Як перший український суспільно-літературно-науковий журнал, який сприяв розвитку національної свідомості, посідає важливе місце в історії української культури.

„Пісня про Нібелунгів” – німецький народно-героїчний епос, названий за ім'ям міфічних карликів, охоронців скарбу. Записаний бл. 1200 р., вперше опублікований 1757 р. Й.Бодмером.

Царський указ заборонив появу малоруських книжок і журналів; були закриті театри, русифіковані школи – мова йде про таємний Емський указ, виданий 18-го травня 1876 р. російським царем Олександром II у місті Емс (Німеччина, поблизу Вісбадена), який забороняв друк і поширення книжок, а також театральні вистави українською мовою. Указ завдав дошкульного удару українській культурі.

„Історія Малоросії” Бодянського (див. вище)

Ставропігійський інститут у Львові – культурно-освітня установа в Галичині, створена на базі Львівського Успенського (Ставропігійського) Братства декретом цісаря Йосифа II. У другій половині XIX ст. був опанований москвофілами. У своїй діяльності і публікаціях відстоював позиції єдиного „руського” народу і не визнавав українства.

Шмерлінг – барон Антон фон Шмерлінг (1805-1893), австрійський юрист і політик, обіймав після революції 1848 р. важливі державні посади (міністр юстиції, прем'єр-міністр тощо).

Белкреді – Ріхард граф Белкреді (1823-1902), австрійський чиновник і політик, депутат парламенту, таємний радник і намісник Богемії.

„Слово” – громадсько-політична і літературна газета, орган москвофілів, виходила у Львові 1861-87 (до 1872 двічі, згодом тричі на тиждень, з численними додатками („Галичанин”, „Письмо до Громади” та ін.). З 1876 р. була субвенціонована російським урядом, займала позиції, ворожі до українського руху.

Кеніггрец (див. вище)

„Правда” – літературно-науковий і політичний часопис, що виходив у Львові, з різною періодичністю, у 1867-79 рр. (з перервою у 1871 р.). 1880 – як літературно-науковий збірник, 1884 – за ред. І.Франка. У 1888-96 рр. – як місячник і півмісячник. У свій перший період, аж до заснування „Діла” (1880), була провідним органом народовців й одночасно загальноукраїнською трибуною літературного й наукового життя. Тут співпрацювали видатні громадські, літературно-мистецькі й наукові сили. Відіграла визначну роль у поборюванні москвофільства й поширенні української національної свідомості, а також розвитку української літератури й літературної мови.

пауперизм (лат. pauper – бідний) – збіднення, злиденне існування широких народних мас.

Яків Головацький – Яків Федорович Головацький (1814-1888), український поет, учений-славист, педагог і громадський діяч, один із зачинателів нової української літератури на західноукраїнських землях. Навчався у Львівській духовній семінарії, належав разом з М.Шашкевичем та І.Вагилевичем до „Руської трійці”. У 1834-35 рр. навчався в духовній академії в Кошиці та університеті в Пешті. Організував в Угорщині випуск альманаху „Русалка Дністровна” (1837). Був священиком, викладачем і ректором Львівського

університету (1863-64). Після поразки революції 1848-49 рр. примкнув до слов'янофілів. 1867 переїхав до Вільна, де працював головою Археографічної комісії. Автор статей про українську літературу, „Граматики руського язика” (1849). Видав „Народные песни Галицкой и Угорской Руси” (1878).

лірик Устиянович – Микола Леонтійович Устиянович (1811-1885), український письменник. Закінчив філософський і богословський факультети Львівського університету, був парохом у с. Славсько (Стрийщина). Один з організаторів „Собору руських учених” Галичини, на якому утверджувалося право на розвиток української мови і культури. Редагував газету „Галичо-руський вісник”, де опублікував свої перші прозові твори („Старий Єфрем”, „Месьť верховинця”, „Страсний четвер”). Єдина прижиттєва зб. віршів „Поезії” вийшла у Львові в 1860 р.

Іван Гушалеви́ч – Іван Миколайович Гушалеви́ч (1823-1903), український письменник „московільського” напрямку. Навчався на теологічному факультеті Львівського університету. Був священиком, учителем Львівської академічної гімназії, інспектором народних шкіл. Писав переважно „язичієм” (зб. „Стихотворения”, 1848, „Галицки отголосы”, 1880 та ін.).

Товариство імені Шевченка (Наукове Товариство ім. Шевченка) – найстаріше, довгий час єдине і провідне українське наукове товариство, засноване 11 грудня 1873 р. у Львові з метою створити базу для вільного розвитку української літератури й науки поза сферою російської цензури й адміністративних утисків. Воно повинно було стати попередником „будущої українсько-руської академії наук”, для чого організовано три секції: філологічну, історико-філософську та математично-природописно-лікарську. Першим головою НТШ був О.Барвінський. В 1894 р. його очолив М.Грушевський. У керівних структурах НТШ активно працювали В.Гнатюк, І.Франко, Ф.Вовк, Ф.Колесса, В.Щурат, К.Студинський, В.Левицький, І.Раковський та ін. Видавнича діяльність Товариства найповніше втілювалась у виданні „Записок НТШ”, „Літературно-Наукового вісника” та ін. Після Другої світової війни діяльність НТШ була продовжена в еміграції.

Юрій Федькович (1834-1888) – видатний український письменник, провісник українського національного відродження на Буковині. Народився в родині дрібного шляхтича на Гуцульщині. Вчився в Чернівецькій реальній школі, відбував військову службу в австрійському війську. Після звільнення був війтом у рідному Сторонці-Путилові, шкільним інспектором Вишницького повіту, редактором видавництва „Просвіта” й театру „Руська бесіда” у Львові. Заснував у Чернівцях першу українську газету „Буковина”, 1885-88 був її редактором. Автор ліричних поезій, оповідань, драматичних

творів („Хмельницький”, „Довбуш”), переробок чужих п’єс („Як козам роги виправляють” – за Шекспіром та ін.)

Юрій Федькович ... помер у 1886 р. – тут помилка. Насправді Ю. Федькович помер 11.01.1888 р.

„Am Tschheremus! Gedichte eines Uzulen,” (нім.) – „Над Черемошем! Вірші гуцула” – збірка німецьких віршів Ю.Федьковича.

як звався той німецький історик літератури, котрий висловив таку думку про Федьковича – тут йдеться про австрійського поета, професора Чернівецької гімназії Ернста Рудольфа Нойбауера (1828-1890), який, за словами самого Федьковича, високо оцінив його німецькі вірші (див. Осип Маковей. Життєпис Осипа Юрія Гординського-Федьковича / За ред. Б.І.Мельничука, Л.М.Ковалець, О.В.Добержанського, К.М.Лук’янюка. – Чернівці: Золоті литаври, 2005. – С.96). Наведені Французом строфи, які передають схвильований діалог матері й сина, а тому є вельми уривчастими, еліптичними, аж ніяк не виглядають, на наш погляд, „жахливими”. Очевидно, на таку оцінку наклалася давня образа на Федьковича, який зігнував прохання Францоza надати йому відомості про себе для запланованої ним книги нарисів про письменство Буковини.

Григорій Купчанко (див. вище)

Оріндур – граф Оріндур, персонаж трагедії німецького письменника Адольфа Мюллера (1774-1829) „Вина”, з якої походить афоризм: „Erkläret mir, Graf Örindur, diesen Zwiespalt der Natur” – „Поясніть мені, графе Оріндур, цю роздвоєність природи”).

dii minorum gentium (див. вище)

Іван Левицький – Іван Семенович Нечуй-Левицький (1838-1918), визначний український письменник. Народився в родині священика в м. Стеблів на Київщині. По закінченні Київської духовної семінарії викладав російську мову, історію й географію в Полтавській духовній семінарії, у гімназіях Каліша, Седлеця та Кишинєва. В 1885 р. вийшов у відставку й оселився в Києві, де й помер. Автор популярних повістей і романів „Микола Джеря”, „Кайдашева сім’я”, „Бурлачка”, „Старосвітські батюшки та матушки”, „Князь Єремія Вишневецький”, історичної драми „Маруся Богуславка” та ін. Писав також популярні праці з української історії, міфології, етнографії („Світгляд українського народу”, „Історія Русі” та ін.), перекладав Святе Письмо.

Панас Мирний (справжнє прізвище Панас Якович Рудченко, 1849-1920), видатний український письменник, громадсько-культурний діяч. Народився в Миргороді в родині дрібного урядовця. Закінчив Гадяцьке повітове училище, служив у повітових канцеляріях Гадяча, Прилук, Миргорода, у казенній палаті в Полтаві, дійсний статський радник (1914). Ранні літературні спроби оприлюднив у львівському журналі „Правда”. Автор повісті „Лихі люди”, романів „Хіба ревуть воли, як ясла повні?” (разом з братом І.Рудченком), „Повія”, драми „Лимерівна” та ін. Перекладав Шекспіра, Лонгфелло, Гайне.

Михайло Старицький (Михайло Петрович Старицький, 1840-1927), український письменник, видатний театральний і культурний діяч, родом з Полтавщини. Закінчив Полтавську гімназію, Київський університет. Спільно зі своїм двоюрідним братом М.Лисенком організував Товариство українських сценічних акторів, писав лібрето до Лисенкових опер („Чорноморці”. „Різдвяна ніч”, „Тарас Бульба”, „Утоплена”). 1883 очолив перший професійний український театр. Поетичну творчість розпочав перекладами (російська поезія, „Гамлет” Шекспіра, казки Г.Х.Андерсена). Писав ліричні вірші й драматичні твори. Серед останніх – драми „Не судилось”, „Талан”, „У темряві”, „Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці”, „Маруся Богуславка”, інсценізації („За двома зайцями”, „Циганка Аза”). Автор історичних романів („Богдан Хмельницький”, „Облога Буші”, „Молодість Мазепи”, „Руїна”, „Розбійник Кармелюк”).

Устенко – Федір Устенко-Гармаш, автор російсько-мовної збірки „Смиховыны. Сборник малорусских сцен, рассказов и загадок” (Київ, 1890).

Антоненко – нез’ясований автор.

„Киевская старина” – науковий місячник українознавства, виходив у Києві 1882-1906 російською і 1907 – українською мовою. Понад 25 років був єдиним друкованим органом української думки на підросійській Україні.

editio castigata (лат.) – виправлене видання

Карл Еміль Француз

UCRAINICA

Культурологічні нарис

*Упорядкування, переклад з німецької,
передмова й коментар Петра Рихла*

Підписано до друку 01.07.2010. Формат 60х84 ¹/₁₆.
Умов.-друк. арк. 18,25. Обл.-вид. арк. 19,07.

Видавництво „Книги – XXI”

Україна, 58000, м. Чернівці, а/с 418.

Тел./факс: (0372) 58-60-21, 58-64-64, моб. 050-9183202

e-mail: booksxxi@gmail.com

www.books-xxi.com.ua

Свідоцтво про державну реєстрацію

ДК № 1839 від 10.06.2004 р.

Друк ТОВ «Друк Арт»

58018, м. Чернівці, вул. Головна, 198а